

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

САМЧЕНКО МАРТА ЮРІЇВНА

УДК 343.62:343.85

**КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА
ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ**

12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Гумін Олексій Михайлович
доктор юридичних наук

Львів – 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ	
СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ	12
1.1 Стан дослідження насильства в сім'ї щодо неповнолітніх	12
1.2 Історико-правовий аналіз сімейного насильства щодо неповнолітніх	19
Висновки до першого розділу	36
РОЗДІЛ 2. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА	
НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ.....	38
2.1 Поняття та кримінологічна характеристика насильства у сім'ї щодо неповнолітніх.....	38
2.2 Кримінологічний аналіз осіб, які вчиняють насильство в сім'ї, та неповнолітніх жертв	54
2.3 Детермінанти сімейного насильства щодо неповнолітніх	70
Висновки до другого розділу.....	98
РОЗДІЛ 3. ПОПЕРЕДЖЕННЯ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА	
ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ	102
3.1 Загальносоціальне попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх	102
3.2 Закордонний досвід протидії сімейному насильству щодо неповнолітніх.....	128
3.3 Роль органів внутрішніх справ у забезпеченні кримінологічної профілактики сімейного насильства щодо неповнолітніх	142
Висновки до третього розділу	165
ВИСНОВКИ.....	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	174
ДОДАТКИ.....	201

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКР	–	Відділи кримінальної міліції;
ВРУ	–	Верховна Рада України;
ВСУ	–	Верховний Суд України;
ЗМІ	–	Засоби масової інформації;
ЗУНР	–	Західна Українська Народна Республіка;
ККУ	–	Кримінальний кодекс України;
КМСД	–	Кримінальна міліція у справах дітей;
КПК	–	Кримінально-процесуальний кодекс;
МВС	–	Міністерство внутрішніх справ;
МОЗ	–	Міністерство охорони здоров'я;
ОВС	–	Органи внутрішніх справ;
ООН	–	Організація Об'єднаних Націй;
ППС	–	Патрульно-постова служба;
СНД	–	Співдружність незалежних держав;
СРСР	–	Союз Радянських Соціалістичних Республік;
США	–	Сполучені Штати Америки;
УНР	–	Українська Народна Республіка;
УРСР	–	Українська Радянська Соціалістична Республіка;
ЦКУ	–	Цивільний кодекс України.

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасна Україна переживає глибокі соціально-економічні перетворення, а в їх рамках – криміналізацію багатьох сфер життєдіяльності як на рівні масових явищ, так і на міжособистісному. Наслідком таких негативних явищ є зниження життєвого рівня багатьох сімей, наявність значних верств населення, що знаходяться на межі або за межею бідності, ослаблення інфраструктури охорони здоров'я, освіти і культури, помітне погіршення становища дітей і можливостей сім'ї та держави щодо їхнього життєзабезпечення, розвитку та соціалізації. Ріст таких явищ викликає природне занепокоєння громадян за своє життя, благополуччя сім'ї і безпеку дітей, а також знижує довіру до державної політики боротьби зі злочинністю.

У кримінологічній науці, на відміну від вивчення злочинності неповнолітніх, недостатня увага приділяється проблемі захисту неповнолітніх від зазіхань на їхнє життя, здоров'я і нормальний розвиток. У реальному житті неповнолітній є особливо вразливим суб'єктом права через нескладність заподіяння йому шкоди.

Тривалий час в українському суспільстві проблема сімейного насильства щодо неповнолітніх широко не обговорювалася та не досліджувалася. Наслідком цього є відсутність дієвого механізму попередження насильства, недостатня ефективність виявлення та реєстрації випадків жорстокої поведінки з неповнолітніми, відсутність дієвого механізму надання допомоги постраждалим від насильницьких дій та їхнім сім'ям. Це констатується і у результатах дослідження спільного проекту ЄС та Програмах розвитку ООН «Рівні можливості та права жінок в Україні» «Оцінка української національної системи запобігання та протидії насильству в сім'ї».

Чільне місце у запобіганні насильницьким злочинам належить органам внутрішніх справ. Саме вони, в більшості випадків, у порівнянні з іншими

правоохоронними інституціями держави, наділені відповідними повноваженнями для виконання цієї функції. На сьогодні діяльність органів внутрішніх справ як основного суб'єкта попередження насильства щодо неповнолітніх у сімейній сфері вимагає принципово нового підходу щодо своїх основних функцій. При цьому концептуальним є рівень реалізації основного призначення – забезпечення надійної охорони законних прав та інтересів людини, суспільства і держави.

Теоретичним дослідженням насильницьких злочинів проти особи займалися видатні українські та російські кримінологи і криміналісти: С.М. Абельцев, Ю.М. Антонян, В.О. Василевич, І.Н. Даньшин, А.І. Долгова, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.М. Костенко, Н.К. Кудрявцев, Ф.А. Лопушанський, В.Г. Лихолоб, В.Т. Маляренко, П.П. Михайленко, Е.П. Побігайло, Л.В. Сердюк, Л.В. Франк, інші автори.

Проте залишились недостатньо висвітленими проблеми сімейного насильства щодо неповнолітніх, визначення його детермінант та напрямів попередження тощо. У юридичній науці, таким чином, існує відчутна прогалина в комплексному кримінологічному вивченні питань захисту прав та інтересів дітей у сімейному середовищі.

Ці обставини зумовили необхідність спеціального кримінологічного дослідження сімейного насильства щодо неповнолітніх в Україні. Аналіз кримінального законодавства, наукових джерел, статистичних матеріалів, слідчо-судової практики дає підстави стверджувати, що на сучасному етапі вирішення проблеми попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх потребує якісно нових підходів, зокрема комплексного аналізу всіх аспектів цього явища.

Викладене свідчить про актуальність у суспільстві зазначеної проблеми і необхідність її детального дослідження з метою удосконалення законодавчої бази та підвищення ефективності превентивних заходів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана відповідно до Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ на період 2010–2014 років,

затверджених наказом МВС України № 347 від 29 липня 2010 р., згідно із Пріоритетним напрямком розвитку правової науки на 2005–2010 рр., рекомендованим Академією правових наук України (постанова № 2/04-2 від 18 червня 2004 р.), а також планами науково-дослідної роботи Львівського державного університету внутрішніх справ (тема науково-дослідницьких і дослідницько-конструкторських робіт із номером державної реєстрації «Проблеми реформування правової системи України» (номер державної реєстрації 0109U007853).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є аналіз стану розповсюдження сімейного насильства щодо неповнолітніх, визначення його кількісно-якісних параметрів та детермінант, комплексна розробка науково-обґрунтованих рекомендацій щодо удосконалення попередження цього негативного явища.

Відповідно до мети дослідження поставлені такі задачі:

- з'ясувати зміст та обсяг поняття насильства в сім'ї щодо неповнолітніх, визначити основні поняття, ознаки та характер цього явища;
- розглянути стан дослідження насильства в сім'ї, дослідити основні передумови виникнення сімейного насильства щодо неповнолітніх;
- виконати аналіз історико-правового досвіду регулювання сімейного насильства;
- здійснити кримінологічний аналіз насильства у сім'ї щодо неповнолітніх, в тому числі особи, яка вчиняє таке насильство, а також жертви, визначити їхні основні складові;
- встановити причини та умови деформації сімейних стосунків як джерела насильства в сім'ї щодо неповнолітніх, визначити вплив негативних внутрішньосімейних процесів на формування антисуспільного способу життя неповнолітнього;
- узагальнити український та закордонний досвід у сфері попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх та захисту їхніх прав;

– визначити напрями, форми та методи участі правоохоронних органів, інших суб'єктів у профілактиці сімейного насильства щодо неповнолітніх, на основі чого розробити та сформулювати конкретні теоретичні і практичні пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення кримінального закону і правозастосовної практики.

Об'єктом дослідження є насильство щодо неповнолітніх.

Предметом дослідження є кримінологічна характеристика та попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять принципи та категорії пізнання соціальних явищ і процесів, розвитку та взаємозв'язку об'єктів реальної дійсності, система загальнонаукових і спеціальних методів, які є засобами наукового пошуку в юридичній науці.

Поряд із загальнонауковими у дисертації з урахуванням специфіки мети та завдань дослідження використовувалися і такі окремі наукові методи, як: історичний – в аналізі розвитку кримінологічної думки із проблем сімейного насильства щодо неповнолітнього; герменевтичний – для тлумачення нормативно-правових актів; формально-догматичний метод слугував аналізу норм, що передбачають відповідальність за насильство щодо неповнолітніх у сімейному оточенні; порівняльно-правовий метод застосовувався для вирішення сучасних особливостей і тенденцій сімейного насильства щодо неповнолітніх; конкретно-соціологічні методи збору, узагальнення та аналізу статистичної інформації (вибіркове узагальнення архівних кримінальних справ, анкетування працівників міліції). Такий підхід сприяв усесторонньому отриманню найбільш повної інформації про об'єкт та предмет дослідження, що позитивно позначилося на емпіричному обґрунтуванні теоретичних висновків та практичних рекомендацій.

Нормативною основою роботи є Конституція України, міжнародно-правові акти, закони України, акти Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади України, законодавчі та нормативно-правові акти інших

держав, які регулюють діяльність щодо попередження та протидії насильству в сім'ї. Крім публікацій з кримінології, використана також цивільно-правова, кримінально-правова, адміністративно-правова, загальнонаукова література.

Емпірична база дослідження. У дисертації вибірково проаналізована слідча практика діяльності підрозділів системи МВС у Львівській та Рівненській областях у 2005–2010 рр. Вивчено 286 кримінальних справ у сфері насильницьких злочинів, учинених щодо неповнолітніх у сімейній сфері, передбачених ст.ст. 115; 116; 118; ч. 3 ст. 120; 121; 122; 123; 124; 125; 126; 127; 129; 137; 166 КК України. Проведено анкетування співробітників ОВС (315 осіб) за спеціально розробленою автором анкетною (Додаток А).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні стану розповсюдження у суспільстві сімейного насильства щодо неповнолітніх, комплексному дослідженні впливу негативних криміногенних факторів, що впливають на стан розповсюдження сімейного насильства щодо неповнолітніх, визначенні напрямів, форм та методів попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх.

На основі проведеного дослідження сформульовано нові наукові положення, які запропоновані здобувачем особисто, та виносяться на захист:

вперше:

– встановлений підхід для розмежування насильницьких дій щодо неповнолітніх на: а) правомірний примус як засіб сімейного виховання; б) протиправний вияв насильства щодо неповнолітніх у сім'ї. Критеріями розмежування вказаних дій пропонується вважати наявність чи відсутність шкоди для здоров'я дитини; мету вчинення вказаних дій (в інтересах дітей чи у власних інтересах); відповідність етичним нормам, що склалися у суспільстві;

– обґрунтовано, що застосування у сім'ї того чи іншого виду насильства щодо неповнолітнього пов'язано, як правило, із типом сім'ї. Виділено види насильства щодо неповнолітніх: у благополучних сім'ях зустрічається, переважно, лише психічне насильство; у неблагополучних сім'ях – фізичне насильство; в інших – як фізичне, так і психічне насильство;

– диференційовано детермінанти різних видів насильства щодо неповнолітніх та обґрунтовано, що вони (різновиди) розрізняються таким чином. Детермінанти психічного насильства, як правило, обумовлені поведінкою самого потерпілого неповнолітнього, яка, на думку насильника, є «ганебною». Детермінанти ж фізичного насильства можуть бути не пов'язані із поведінкою самого потерпілого.

удосконалено:

– визначення поняття «сімейного насильства щодо неповнолітніх», під яким слід розуміти сукупність суспільно небезпечних і кримінально-протиправних умисних діянь (дії або бездіяльності) членів сім'ї (незалежно від факту їхнього сумісного або роздільного проживання); таких, які посягають на життя, здоров'я або тілесну недоторканність, що поєднуються із фізичним або психічним впливом щодо неповнолітнього попри волю такого потерпілого;

– підходи до суб'єктів сімейного насильства щодо неповнолітніх. Зазначено, що такими суб'єктами можуть бути не тільки батьки, але й інші члени сім'ї, у т.ч. неповнолітні;

– положення про те, що кримінологічну безпеку неповнолітнього визначає насамперед сімейне оточення, а правові, соціальні, організаційні заходи відіграють допоміжну роль.

дістало подальший розвиток:

– положення про те, що насильство щодо неповнолітніх генерує у майбутньому вчинення цими неповнолітніми (чи вже дорослими особами) насильства щодо інших осіб (так званий «цикл насильства»);

– позиція щодо уніфікації у КК України та у нормативно-правових документах термінології, а саме вживання термінів «малолітній» (особа до 14 років) та «неповнолітній» (особа від 14 до 18 років);

– аргументи про «обернений» зв'язок між віктимністю і віком особи (чим молодша особа, тим легше вона стає жертвою насильницького злочину у сім'ї);

- положення про першочергову роль адміністративного впливу у протидії сімейному насильству щодо неповнолітнього, а оперативно-розшуковий та кримінально-правовий – повинні застосовуватись лише за умови насильства такого ступеня інтенсивності, коли наявні ознаки злочину;

- підходи до організації захисту неповнолітніх та їхніх прав у сім'ї. До елементів такої системи віднесено заходи правового захисту, соціальні, організаційні заходи, технічне, кадрове та фінансове забезпечення.

У результаті дисертаційного дослідження запропоновано внесення змін та доповнень до законодавства України з метою уніфікації термінологічних підходів на позначення протидії насильству щодо неповнолітнього у сім'ї (п. 6 та п. 9 ст. 67; ч. 3 ст. 120 КК України, а також доповнення ч. ч. 3 ст.ст. 121, 122 КК України).

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що в дисертації сформульовані та обґрунтовані висновки і пропозиції з удосконалення чинного законодавства та напрямів роботи правоохоронних органів з попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх.

Передбачувані рекомендації та пропозиції, що висвітлені в роботі, можуть бути використані:

а) у практичному плані – для вироблення пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства, спрямованого на більш ефективний захист від злочинних посягань на права неповнолітніх, а також для дієвого вдосконалення механізму організації профілактичної роботи з метою недопущення насильницьких дій щодо цієї категорії осіб (акти впровадження № 17/416 від 27.07.2011 року (Додаток Д), № 405 від 05.08.2011 року (Додаток Е));

б) у науково-дослідній роботі – для подальшого формування науково-обґрунтованих положень, рекомендацій із удосконалення механізму протидії насильницькій поведінці щодо неповнолітніх у сімейній сфері;

в) у навчальному процесі – у викладанні курсів з навчальних дисциплін «Кримінальне право» та «Криминологія», написанні підручників, методичних

посібників. Результати дисертації використовуються у Львівському державному університеті внутрішніх справ (акт впровадження № 38 від 04.07.2011 року (Додаток В)).

Апробація результатів дослідження. Результати наукових досліджень, висновки та пропозиції автора оприлюднювалися, зокрема, на: всеукраїнській науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів: «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 2008 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Право на приватність: тенденції і перспективи» (м. Львів, 2008 р.); третій звітній всеукраїнській науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів: «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 2009 р.); міжнародній науково-практичній конференції: «Запобігання злочинам та адміністративним правопорушенням в умовах проведення фінальної частини чемпіонату Європи з футболу» (м. Львів, 2009 р.); другому всеукраїнському круглому столі: «Порівняльне правознавство: філософські, історико-теоретичні та галузеві аспекти» (м. Львів, 2010 р.); всеукраїнській науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів: «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 2010 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано чотири статті у наукових виданнях, включених ВАК України до переліку фахових, та шість тез доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які вміщують вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

Загальний обсяг дисертації становить 216 сторінок, з них 173 – основний текст, список використаних джерел на 27 сторінках (267 найменувань), 5 додатків на 16 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

1.1 Стан дослідження сімейного насильства щодо неповнолітніх

Однією з основних і стійких форм побутової спільності є сім'я. Вона виступає носієм предметних і особистісних елементів соціально-побутового середовища і являє собою один із її типів. Сімейне середовище характеризується, насамперед, складом її членів – за віком, заняттям, родинними відносинами. Істотне місце в житті родини займають її матеріально-економічні умови: бюджет, житло, харчування, одяг – усе те, що становить її предметне оточення.

Діти – це окрема, самостійна частина суспільства, якій притаманні особливі правила поведінки, своєрідні життєві стереотипи, що забезпечують її розвиток і становлення та перетворення в дорослу (основну) частину суспільства [96]. Народження, зростання і розвиток дитини – представника нового покоління людства, відбувається в системі певних суспільних відносин, спрямованих на збереження нового життя, захисту його від різних небезпек, надання всебічної підтримки, турботи, нагляду і догляду. У процесі належного виконання (функціонування) цих суспільних відносин дитина одержує, у першу чергу, життєво важливі і необхідні матеріальні блага, створити (придбати) які вона самостійно не може через вікові особливості. Тому, є всі підстави стверджувати, що насильство над дітьми в сім'ї заслуговує окремого розгляду, оскільки діти, особливо у молодшому віці, є особливо уразливими і беззахисними і

вимагають для свого повноцінного розвитку спеціальної уваги і піклування.

Неможливо не визнати, що сьогодні повної та реальної статистики про масштаби насильства в сім'ї не має через достатньо зрозумілі причини: закритість сім'ї як системи; взаємозв'язок жертв та насильників; відсутність доступу до сім'ї соціальних працівників; недостатність інформації в медичних закладах та правоохоронних органах.

Варто зазначити, що донедавна у нашому суспільстві тема сімейного насильства відкрито не обговорювалася. Насправді ж зазначена форма насильства розповсюджена на наших теренах давно і достатньо широко – воно розповсюджене серед людей різних національностей, різного фінансового і соціального статусу, у сім'ях віруючих і невіруючих. Більше того, його ніяк не можна приписати сьогоднішній економічній нестабільності, оскільки домашнє насильство присутнє як у відсталих, так і в економічно розвинутих державах.

Ми переконані, що відокремлення сімейного насильства в самостійну соціальну проблему – тільки перший крок, спрямований на її вирішення. На цьому шляху багато перепон. Тому, слід повністю підтримати точку зору Л. Берковіца, що такими перепонами є, зокрема, відсутність чітких визначень, теоретичної бази, наукової основи; відсутність повної інформації про ступінь розповсюженості цього явища, про його причини та умови; відсутність закону, що забезпечує захист жертв насильства в сім'ї; судова і правоохоронна практика, що не визнає проблему насильства в сім'ї; високий ступінь латентності цього явища: як об'єктивної, обумовленої тим, що про факти насильства в сім'ї не надходять заяви в правоохоронні органи, так і суб'єктивної, обумовленої приховуванням фактів насильства в сім'ї правоохоронними органами [27, с. 285].

Явища жорстокого поводження з дітьми та їх експлуатація відомі давно. Заглиблюючись в історію, ми знаходимо все більше і більше прикладів насильства над дітьми – жорстокого биття, сексуальних

зловживань і навіть вбивств. Це пов'язано з відношенням до дітей, яке переважало до середини 1800-х років. Дж. Л. Десперт зазначав, що діти були нерухомістю, власністю, через що їх батько (власник) володів абсолютним контролем над їх життям та смертю; їх навіть можна було продати [261, с. 33].

Сьогодення України характеризується доволі складною ситуацією у сфері охорони дитинства, супутниками якої є демографічна криза, погіршення як кількісних так і якісних характеристик населення, загострення проблеми здоров'я дітей, значне зростання дитячої бездоглядності та злочинності неповнолітніх. У духовній сфері суспільства спостерігається суперечливість життєвих принципів, девальвація загальнолюдської і культурно-етичної системи цінностей.

Л.В. Крижна з цього приводу справедливо зауважує, що по суті кожний конкретний варіант насильства – це самостійна проблема, що характеризується специфічними рисами. Причини, умови, форми прояву насильства, наслідки насильницьких дій у залежності від об'єкта мають свої особливості, що необхідно враховувати при розробці та реалізації профілактичних заходів і при втручанні в сімейне життя з метою запобігання насильства [117, с. 16].

Насильницькі злочини являють собою доволі специфічну та складну категорію. Їх дослідженням займалися такі науковці як Р.А. Базаров, С.О. Загороднюк, О. Ігнатов, О.І. Кириленко, В.О. Навроцький, М.І. Панов, А.А. Протасевич, В.О. Туляков [22, с. 39–45; 93, с. 67–70; 144, с. 31–35; 87, с. 67–71; 158, с. 5–12; 202, с. 34; 229, с. 33].

Питання проявів насильства у сфері сім'ї та побуту на теренах колишнього СРСР стали предметом наукових досліджень С.М. Абельцева, Ю.М. Антоняна, С.В. Бородіна, В.В. Голіни, П.С. Дагеля, А.П. Закалюка, І.П. Лановенка, А.А. Піонтковського, В.І. Сімонова, С.А. Тарарухіна та ін. [1; 12; 35; 56; 63; 75; 128; 165; 216; 224]. Переважна більшість робіт цих науковців ґрунтувалися на кримінальному законодавстві радянського

періоду, або ж присвячені аналізу окремих складів насильницьких злочинів.

Важливого значення науковці надають криміналістичним особливостям та характеристиці сімейно-побутового злочинця. Даний аспект розглядається у працях Ю.М. Антоняна [12, с. 166], С.В. Бородіна [35, с. 356], В.В. Голіни [56, с. 112–114], А.І. Долгової [70, с. 148], А.Ф. Зелінського [81, с. 47], Є.М. Моїсеєва [142, с. 28], А.Р. Ратінова [204, с. 15], В.С. Мінської і Г.І. Чечеля [139, с. 152].

Віктимологічним аспектам злочинності присвятили свої праці такі вчені, як, П.С. Дагель [62, с. 50], Д.В. Рівман [205, с. 25], Л.В. Франк [239, с. 187], В.С. Мінська [139, с. 52], В. Малишев [135, с. 15], В.В. Вандишев [41, с. 156], В.І. Полубинський [171, с. 102]. Провідними українськими кримінологами, які займаються проблемами жертви злочину, є В. Веселуха, О.М. Джужа, Є.М. Моїсеєв, В.О.Туляков та інші.

Слід наголосити на актуальності дослідження детермінант насильства в сім'ї щодо неповнолітніх. Вивчення насильницької злочинності має важливе методологічне значення, визначає сенс і зміст правової природи злочинності, соціальної сутності особи злочинця, сприяє розробці попереджувальних заходів і вирішенню кримінологічних проблем. Розробці цього питання присвятили свої праці В.В. Голіна [56, с. 112–114], О.М. Костенко [111, с. 112], В.Н. Кудрявцев [124, с. 86], І.А. Петін [163, с. 91–94] та інші.

За часів незалежності в Україні захищена чимала кількість кандидатських дисертацій, де досліджені питання попередження окремих насильницьких злочинів, особистість злочинців, зокрема. Це роботи А.О. Йосипів, С.С. Косенко, М.Ю. Валуйської, Л.В. Крижної, І.І. Лановенка, М.О. Ларченка, А.С. Лукаша та ін. [89; 110; 40; 116; 128; 129; 132].

Ми повністю погоджуємося з П.О. Власовим та А.В. Левковим, що проблемі насильства над дітьми в сім'ї приділяється значно менше уваги, ніж

проблемі насильства, наприклад, над жінками, оскільки в останньому випадку існують потужні жіночі організації, як національні так і міжнародні, які постійно привертають увагу до проблеми насильства над жінками. Насильство над дітьми в сім'ї є явищем ще більш прихованим, ніж насильство над іншими членами сім'ї, оскільки можливості дитини поскаржитись або попросити про захист набагато менші, ніж в дорослій особі. Відомими стають лише резонансні випадки, які приголомшують нелюдською жорстокістю [45, с. 15].

На необхідність виділення за ознакою родового об'єкту окремого розділу, присвяченого захисту неповнолітніх звертали також увагу дослідники проблем кримінальної відповідальності за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Зокрема, автори навчального посібника «Эффективность борьбы с вовлечением несовершеннолетних в преступную деятельность» вважають, що норма, яка передбачає відповідальність за втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність могла б відкрити самостійний розділ в Особливій частині КК – розділ про злочини проти сім'ї, дитинства та юнацтва [255, с. 23]. В.К. Негоденко визначає родовий об'єкт втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність як «сукупність суспільних відносин з комуністичного виховання підростаючого покоління» та пропонує об'єднати злочини, об'єктом яких є особа дітей і підлітків, їх здоров'я та нормальний моральний розвиток, в окремий розділ «Злочини проти дітей і підлітків» [147, с. 13–18]. М.О. Бабій обґрунтовує, що родовим об'єктом втягнення неповнолітніх у пияцтво є особистість неповнолітнього та пропонує включення цього злочину до спеціального розділу КК про злочини проти сім'ї та неповнолітніх [20, с. 8–9].

Варто зазначити, що пропозиції радянської кримінально-правової науки щодо виділення за ознакою єдиного родового об'єкту злочинів проти сім'ї та неповнолітніх в окремий розділ Особливої частини КК було

враховано у Кримінальному кодексі Російської Федерації, який містить главу 20 «Злочини проти сім'ї та неповнолітніх».

Зазначене свідчить, що у вітчизняній теорії кримінального права майже одностайно визнається, що злочини проти сім'ї та неповнолітніх мають власний родовий об'єкт. Але останній, на думку одних науковців, обмежується лише суспільними відносинами, що забезпечують нормальний розвиток неповнолітніх, на думку інших – включає в себе також і сімейні відносини. Останню точку зору ми вважаємо більш переконливою.

Кримінальна статистика значною мірою не відображає дійсної картини стану злочинності у сфері порушення прав і законних інтересів неповнолітніх. Як зауважує Т.Чепельська, аналіз стану злочинності, прогнозування закономірностей її розвитку свідчать про серйозну негативну тенденцію в розвитку нашого суспільства. Можна вважати очевидним: в Україні росте жорстокість суспільства, яка не може не відбитися на найбільш соціально незахищеній групі населення – дітях [243, с. 5].

Слід також зауважити, що для багатьох праць з вказаної проблематики притаманне акцентування уваги на окремих питаннях кримінально-правової охорони неповнолітніх. Так, проблеми захисту життя, здоров'я та волі неповнолітніх розглядалися, зокрема, в роботах М.І. Бажанова, С.В. Бородіна, Л.І. Глухарьової, А.М. Дубровіної, М.І. Загороднікова, А.А. Музики, Е.Ф. Побегайла, М.Д. Шаргородського. Проблеми охорони статевої недоторканності неповнолітніх, їх нормального статевого розвитку були досліджені в працях Ю.В. Александрова, Ю.М. Антоняна, Б.А. Бліндера, В.П. Голубєва, Т.В. Кондрашової, Ю.М. Курякова, І.І. Лановенка, та ін. Питання відповідальності батьків або осіб, що їх заміняють, за вчинення злочинів проти неповнолітніх знайшли відображення в працях І.П. Васильківської,

О. Вихрова, Л. Войнаренко, Л. Короткової, П.П. Михайленка. Проблеми захисту неповнолітніх від негативного впливу деструктивних релігійних об'єднань, а також їх характерні риси розглядалися в роботах Є.Г. Балагушкіна, Р.Р. Галіакбарова, Й.Р. Григулевича, П.С. Гуревича, В.В. Клочкова, Л.М. Мітрохіна.

Проте, у вітчизняній кримінологічній науці комплексного системного аналізу насильства щодо неповнолітніх саме у сімейній сфері зроблено не було. Відсутність такого підходу при дослідженні зазначених питань не давала можливості в повному обсязі проаналізувати проблеми детермінації та попередження насильницьких сімейних злочинів щодо неповнолітніх у їх єдності та взаємозв'язку, виявити таким чином прогалини у кримінологічній охороні цих відносин та розробити й запропонувати єдину, цілісну й несуперечливу систему заходів, яка б забезпечувала всебічний захист зазначених відносин від суспільно небезпечних посягань.

Такий стан наукової розробки зазначеної проблеми негативно відображається на практиці. Через суперечливості і прогалини у кримінальному законодавстві правозастосовна практика нерідко стикається із суттєвими труднощами при вирішенні питань притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили сімейне насильство щодо неповнолітніх, в окремих випадках приймаються недостатньо дієві заходи щодо попередження цих злочинів.

Таким чином, враховуючи стан висвітлення та науково-теоретичного осмислення проблеми сімейного насильства щодо неповнолітніх та його попередження, маємо усі підстави вважати, враховуючи виняткову актуальність цієї проблематики, що цей напрямок потребує ще значних за обсягом і ґрунтовних за спрямованістю наукових пошуків, щоб дати відповіді на питання, які ставить сьогодення.

1.2 Історико-правовий аналіз сімейного насильства щодо неповнолітніх

Аналіз джерел права минулого дозволяє стверджувати, що вирішення питання охорони життя і здоров'я дітей перебувало в сильній залежності від соціального становища дитини, наявності у неї вроджених недоліків і, головним чином, усталеного стереотипу ставлення до дітей у певний історичний період. Малі діти не викликали почуття зворушливого ставлення до них, ними нехтували, їх принижували й експлуатували подекуди як тваринну істоту, проявляючи виняткову жорстокість. Також було розповсюджене право батьків розпоряджатися життям своїх дітей.

Варто зауважити, що законодавство стародавніх часів також вирізнялось невизнанням особистих прав за неповнолітніми, припускало досить жорстоке з ними поводження зі сторони батьків і представників правлячих кіл, що, мабуть, відповідало духу тих часів – агресивних воєн, постійної боротьби за виживання, рабства, сильної залежності від кліматичних та природних умов.

Таке ставлення до прав неповнолітніх збереглося і в середньовіччі. Незначна відмінність стосується норм, які побічно, переборюючи сформований стереотип про повну владу батьків над життям дітей та інших їхніх прав, передбачали право неповнолітніх на турботу з боку суспільства і держави, закріплювали деякі обмеження і запобіжні заходи у відносинах з ними. Мова йде про опіку і піклування, які встановлювалися над дітьми, що залишилися без батьків, вікових обмеженнях у залученні дітей-кріпаків до праці, а також про деякі випадки надання державної допомоги неповнолітнім, батько яких загинув, перебуваючи на державній службі. При цьому, як слушно зазначає М.Г. Заславська, відразу необхідно обмовитися, що ці норми були націлені на регулювання цивільних (сімейних) і

адміністративних відносин, а кримінальної відповідальності практично не передбачали [78, с. 17].

Разом з тим, вивчення законодавства минулих століть дозволяє виявити деякі тенденції в розвитку інституту охорони життя і здоров'я неповнолітніх у сфері сімейних відносин, які варто враховувати при осмисленні питань дисертаційного дослідження.

Традиційно європейська культура сприймала насильство як невідворотне зло, вважаючи, що насильство є так само природним як влада і політика, без нього неможливий розвиток суспільства, а якщо так, то з насильством необхідно співіснувати. У філософії Просвітницького Мислення XIX століття були вироблені різні варіанти виправдання насильства. Людині, яка відсунула Бога з центру створення Світу, було запропоновано самій стати на його місце, підкорити природу, перебудувати відповідно до своїх уявлень історію. Ці пошуки породили нову віру в можливість побудови світу відповідно до раціонально наданої ідеї. За такого грандіозного будівництва можна використовувати будь-які засоби, серед яких насильство – є найбільш дієвим [100, с. 76–77].

Необхідно констатувати, що одним із важливих витоків насильства в сім'ї є пережитки патріархальної свідомості у сучасному суспільстві. У патріархальному суспільстві абсолютно домінуючою була постать чоловіка, який був зобов'язаний забезпечувати сім'ю всіма необхідними для життя ресурсами, а також захищати її від будь-якої зовнішньої небезпеки. При цьому жінки й діти були абсолютно безправними і повністю підпорядкованими чоловікові – голові сім'ї. Влада чоловіка підтримувалась за допомогою жорстокого насильства. Культурна традиція, підтримувана релігією, не просто виправдовувала насильство у сім'ї, а нерідко робила його обов'язковим елементом життя [45, с. 43].

Певною мірою виправдати патріархальний уклад життя можна було існуючим на той час способом виробництва, для якого потрібна була

велика фізична сила (полювання, обробка землі, випасання худоби), а також необхідністю самотійно із зброєю в руках захищати родину. З тих часів спосіб життя докорінним чином змінився, але суспільна думка, культурна традиція мають велику інерцію і зберігаються десятиріччями і століттями після того, як зникли об'єктивні причини їх виникнення. І в наш час ще розповсюджені погляди, успадковані від патріархального суспільства, які у суспільній свідомості нерідко виправдовують насильство в сім'ї.

Вважаємо за доцільне зупинитися на таких стародавніх явищах як дітовбивство і жорстоке ставлення до дітей. Хоча батьки споконвіку вдавалися до насильства відносно дітей, термін «жорстоке поводження з дітьми» з'явився недавно. Найчастіше, кажучи про жорстоке поводження з дітьми, люди розуміють дії, вчинені батьками відносно своїх дітей, яких інші члени суспільства розглядають як недоречні та пагубні. Таким чином, на нашу думку, формування суб'єктивної думки про поняття «жорстоке поводження з дітьми» залежить від історичних традицій та культурних норм суспільства.

Сьогодні право дітей на життя сприймається як саме собою зрозуміле [266, с. 3]. Але так було не завжди. У стародавні часи батьки мали вищу владу над правом дітей на життя. Без «права на життя», дарованого йому батьком, немовля могло бути убите. Дітовбивство, тобто добровільне «убієніє» новонароджених, було широко прийняте і часто практикувалося в давнину. Немовлят топили в річках, кидали в гнойові купи і вигрібні ями, закупурювали в горщиках, замурували в стінах і фундаментах будинків, морили голодом, просто викидали на вулицю, де вони ставали легкою здобиччю звірів та птахів [260, с. 25], а у разі хвороби, дитину могли навіть убити.

Зокрема, М.А. Баймуратов зазначає, що це питання надзвичайно важко досліджувати, оскільки життя дитини, наприклад, у древніх народів Африки, Азії, Америки та Полінезії, було нічого не варте. Так, смерть дитини покірно

сприймалася в родині як «кара божа», а смерть безпритульної дитини взагалі не викликала жодної реакції в суспільстві [23, с. 64].

Найбільш відомі правові джерела Римської імперії, такі як Закони XII таблиць та Дигести Юстиніана, встановлювали, що не можна вважати дітьми таких, які при народженні мають вигляд, протилежний людському родові або спотворений. Тому, якщо немовля було надзвичайно потворним, батьки мали право позбавити його життя [157, с. 6, 170].

Відзначаючи наявність інституту опіки в джерелах стародавнього права і вказуючи в числі таких на закони Стародавнього Риму XII Таблиць (середина V ст. до н.е.) необхідно звернути увагу на законодавче закріплення інфантициду – права батька на вбивство дитини, що з'явилася на світ з уродженими недоліками: «А виродок уродиться, трьох сусідів відоков налєсть. Ту по праву вбити» (Таблиця IV, пункт 13) [151, с. 294–300]. Норма подібного змісту вказує на досить тривалий шлях і принципову (діаметральну) зміну ставлення суспільства і держави до прав неповнолітніх на життя – від повного невизнання до встановлення спеціальної відповідальності за невжиття заходів індивідуальної корекції вроджених недоліків.

У древніх Афінах (V–IV століття до н.е.) дитина розглядалась як нижча істота, вона буквально належала батькам, як і інша власність. Так, батько мав право розпоряджатися життям своєї дитини та продавати її у рабство. До того ж батько мав право застосовувати до сина вигнання з батьківського дому за недостатню повагу до нього або за погане з ним поводження [50, с. 117].

Як стверджує Є.В. Друзь у своєму дослідженні, до нашого часу дійшла записка історично відомого вавилонського «дому Мурашу» – будинку розпусти або закладу з продажу або надання на деякий час жінок та дівчат у користування. У ті далекі часи батьки торгували дітьми, тобто за певну грошову суму віддавали дитину так званій «прийомній матері», яка виховувала її для проституції. Однак у документах стосовно такого виду

торгівлі, які дійшли до наших часів, йдеться не про «купівлю-продаж» дітей, а про їх «удочеріння» [72, с. 128].

Така доля спіткала й маленьких мешканців Китаю ще у III–IV століттях н.е. – батьківська влада над дітьми сягала до права продавати дітей у рабство, що було доволі звичайною справою в умовах надзвичайної скрути. А мешканці Болгарії після завоювання країни турками були піддані надзвичайній експлуатації, передусім, маленькі діти: кожні п'ять років болгарський народ мав віддавати завойовникам кожного десятого хлопчика – «податок крові» – в експлуатацію туркам, які зазвичай виховували з них яничар [50, с. 595].

У стародавній Японії вбивство немовляти взагалі не вважалось тяжким злочином. Навпаки, це означало відправити новонародженого назад, у світ духів, замість того щоб прийняти його у світ людей [102, с. 216–217]. Серед стародавніх австралійських племен мати з'їдала перших дітей, щоб їх силу нагромадити і передати наступним своїм дітям. На нашу думку, каталізаторами таких звичаїв були висока народжуваність і ще більше – висока смертність, що були наслідком поганого догляду, голоду, частих епідемій.

Варто вказати на те, що починаючи з VIII століття, деякі правові документи, що діяли на території Європи, вже містили норми стосовно захисту життя, честі, гідності дітей, їх майнових і трудових прав. Зокрема Візантійське законодавче зведення законів передбачало покарання за посягання на статеву честь та недоторканість дівчини: особі, яка згвалтувала та збезчестила дівчину, належало відсікти ніс; будь-кому, хто збезчестить неповнолітню, якою визнавалася особа віком до тринадцяти років, належало відсікти ніс та конфіскувати половину майна на користь потерпілої [114, с. 368]. Взагалі історики стверджують, що візантійські кодекси того часу розрізняли декілька груп злочинів, серед яких були злочини проти моральності та сім'ї [50, с. 263–264]. До них належав, зокрема, злочин розбещення неповнолітніх.

У XII столітті вперше в законодавстві середньовічної Європи з'являються правові норми, що змінюють традиційне ставлення до можливості дитини бути винною вже від самого народження. Так, у збірнику законів датського короля Кнута містилося положення, що передбачало заборону вважати «...дитину, яка ще лежить у колисці, настільки ж винною, як би вона перебувала при повній свідомості» [114, с. 485].

Протягом багатьох століть в європейському соціокультурному середовищі з переважанням патріархальної моделі сімейних відносин влада домовласника, глави сім'ї, над життям, поведінкою і майном домочадців вважалася спочатку абсолютною, а згодом пріоритетною. Право інших членів сім'ї на захист своєї фізичної недоторканності та гідності не признавалося. Недоторканність дітей також довгий час відкидалася суспільною свідомістю.

До двадцятого століття людство не розглядало це явище як серйозну проблему або привід для занепокоєння. Протягом багатьох століть діти вважалися виключно власністю батьків, і вся відповідальність за їх виховання лежала на них. При цьому батьківська любов зовсім не виключала, а передбачала жорстокі покарання. Про це свідчить Акт про покарання упертої дитини від 1654 року (Англія). Як сказано в цьому акті, батьки (насправді тільки батьки) могли подати петицію в магістрат і відправити свою дитину на смерть, якщо він виявлявся дуже упертим або неслухняним [266, с. 3].

Уявлення про дітей, як про особисту власність, якою можуть розпоряджатися батьки, все ще зберігається в багатьох розвинених країнах, що розвиваються [114, с. 32].

Довгий час діти вважалися грішними істотами, і щоб повернути їх до добра, батьки і вихователі були зобов'язані застосовувати всі засоби примусу. При цьому батьківська любов зовсім не виключала, а передбачала жорстокі покарання.

Таким чином, ми маємо справу з історичною традицією фізичної і емоційної жорстокості відносно дітей. Американське суспільство виправдовувало цю жорстокість релігійною догмою і твердженням, що тілесні покарання необхідні у вихованні дітей. Воно нанизувало батькам насильство як єдино можливий спосіб виховання дітей. Суспільна терпимість до фізичного насильства відносно неповнолітніх, швидше за все була єдиним з чинників, що відстрочили визнання жорстокого поводження з дітьми важливою соціальною проблемою. Як зазначає Н.К. Асанова, заглиблюючись в історію, ми знаходимо все більше і більше приголомшливих прикладів насильства над дітьми – жорстокого биття, сексуальних зловживань і навіть вбивств. Проте існує дуже мало доказів того, що які-небудь психічні розлади у дітей – жертв насильства розпізнавалися до кінця ХІХ століття або що існувала яка-небудь психотерапевтична методологія до кінця 1990-х років [17, с. 104].

У Збірнику законів Сербської держави Стефана Душана 1349 р. видання [50, с. 527] вбивство власної дитини каралося спаленням на вогнищі, а у кримінально-судовому уложенні Карла V 1532 р. видання, що діяв на території середньовічної Німеччини, було передбачено покарання жінкам, які вбивали своїх новонароджених дітей: таких жінок ховали заживо та пробивали груди колом [114, с. 706].

У Російському Соборному зведенні законів від 1551 р., знаходимо таку пораду щодо виховання дітей, яка мало з яким законом того часу могла зрівнятися у жорстокості: «Казни сына своего от юности его и покоится на старость твою, и дает красоту душе твоей... Не ослабляй битья ребенка: если жезлом ударишь его, не умрет, но здоровее будет...» [114, с. 46–47].

Такий стан речей зберігся і сторіччя потому. Відповідно до Соборного уложення 1649 року в Росії діти не мали права скаржитися на батьків. Убивство сина або дочки каралось усього лише річним

тюремним ув'язненням, а після відбуття – церковним покаєнням, тоді як дітей, що зазіхають на життя батьків, закон нещадно карав стратою [217, с. 436].

Схожі звичаї існували і в колоніальній Америці, де від дітей вимагали повної покори. Для них встановлювалися строгі правила поведінки. За всіма цими вимогами не відчувалося тепла і ніжності. Існував звичай наймати годувальниць, щоб не піклуватися про грудних дітей, що називалося «здати дитину в оренду». Практика «оренди дітей» зберігалася в США до середини ХХ століття [18, с. 17].

Власні історичні корені стосовно виникнення та поширення правових норм з охорони прав дітей та захисту їх від експлуатації має і Україна [207, с. 71, 118]. У древній Русі відносини між родичами по висхідній і низхідній лініях, переважно регулювалися нормами церковного законодавства. Це давало чоловікові право користуватися безмежною владою над членами сім'ї. Більшість документів того часу регулювали стосунки між чоловіком та дружиною. Що стосується неповнолітніх, то батько і мати мали практично безмежну владу над дитиною. Крім того, сімейне насильство щодо неповнолітніх було доволі широко поширеним. Церковні канони навіть наказували главі сім'ї «повчати отрока». Способи такого «повчання» були надзвичайно жорсткими, але законодавство виділяло лише каліцтво, сексуальне насильство та вбивство.

У праві Київської Русі не існувало норм, які б охороняли інтереси дітей. Батьки мали майже безпрецедентні права над власними дітьми: дозволялось фізичне покарання і, навіть, убивство за неслухняність та нахабність [99, с. 68–69]. Свідченням цього може бути «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям» (приблизно 1117 р. видання), в якому правитель Київської Русі сформулював основні вимоги до дітей, що зводилися до беззастережної покори, покірності та вшанування старших. Однак у ньому, на жаль, немає жодної згадки про співчуття та розуміння дитячих інтересів і потреб. В останній чверті XVII століття в Україні

залишалися чинними норми права польсько-литовського періоду. Найбільше застосування мав Статут Великого князівства Литовського 1588 р. видання. У судочинстві часто використовували норми Магдебурзького права, але не оригінали німецьких збірників законів, а переважно їх обробки польською мовою або латиною. Найбільшого поширення набули «Право Магдебурзьке» та «Зерцало саксонів».

Беручи до уваги велике значення і вплив церкви на формування суспільних відносин у Київській Русі, можна навести висловлювання новгородського архієпископа Ільї-Іонана, у якому дається вказівка як священикам, так і парафіянам про міру ставлення до вагітної жінки під час перебування останньої в церкві. Зміст цієї вказівки такий, що дозволяє стверджувати про наявність охорони вагітності й, відповідно, життя і здоров'я майбутньої дитини. «Єгда жена носіт в утробе, не веліте ей кланяться на колєнях, ні рукою до землі, ні в великій пост: Ібо от того виражаються і ізметають младенца» [235, с. 161].

Ці правові документи, не згадуючи загалом про становище дітей, зокрема, містили норми стосовно правил спадкування майна дітьми, які де в чому порушували їх права. Наприклад, збірник законів «Зерцало саксонів» у ст. 4 передбачав обмеження у спадкуванні для дітей-калік, виродків, карликів, так само для німих, сліпих, безруких та безногих дітей [114, с. 644]. Статут князівства Литовського не позбавляв дітей права на майно через різні вади від народження, але містив норми, які передбачали можливість для батька або матері позбавити спадку дітей: якщо син вдарить або образить батька, то він має право позбавити сина права на все майно; якщо син або донька образять матір, то вона має права позбавити їх права спадкування на частину свого майна [114, с. 84].

Заслуговує на увагу розгляд й інших положень Литовських Статутів, що стосуються проблеми викорінення насильства в сім'ї. Слід зазначити, що законодавство Великого князівства Литовського встановлювало суворі санкції за злочини, вчинені проти членів родини, зокрема дружини, матері,

сестри. Наприклад, проблема вбивства чоловіком своєї дружини висвітлюється артикулом 10 розділу XI Статуту 1566 р. [220, с. 375–376] та артикулом 6 розділу XI Статуту 1588 р. [220, с. 271–272].

Не дивлячись на те, що Статути Великого князівства Литовського приділяли значну увагу проблемі насильства щодо жінок у сім'ї, існували деякі недоліки щодо цього питання. Так, вбивство батьками доньки не розглядалося як злочин, що заслуговував на найвищу міру покарання. Як відомо, II Литовським Статутом за вбивство матері, сестри, дружини було передбачено смертну кару. Проте за вбивство доньки призначалося значно м'якше покарання: тюремне ув'язнення строком на один рік і шість тижнів і спокутування гріха. Це положення зафіксовано артикулом 16 розділу XI Статуту 1566 р. [220, с. 379]. В подальшому артикул VII розділу XI Статуту 1588 р. також підтвердив це положення [220, с. 272].

Безумовно, це вказує на недоліки в законодавстві середньовічного суспільства. Виходить, що позбавлення життя доньки майже нічого не коштувало матері. Можна припустити, що через один рік та шість тижнів винна матір поверталася в сім'ю і могла так само застосовувати силу під час виховання інших своїх дітей. Дійсно, це було досить м'яким покаранням за тогочасними критеріями, що могло штовхати батьків на скоєння насильницьких дій у сім'ї щодо своїх дітей.

У середині XVII століття також зростає вплив так званого козацького звичаєвого права, яке в 1648–1654 рр. регулювало широке коло відносин, а саме: організацію полково-сотенної системи, систему діловодства та багато інших відносин, навіть порядок бойових дій. Виникають нові джерела права, такі як універсали гетьманів, міжнародні угоди, що діяли поряд з нормами звичаєвого права та народними звичаями [209, с. 18]. Кримінальне право тих часів передбачало покарання для матерів-дітовбивць: їх закопували живцем у землю [225, с. 311].

Варто зупинитись і на деяких положеннях зведеного закону «Права, по котрым судиться малоросійський народ», 1728 року видання – законодавчий акт, який охоплював усі галузі законодавства – цивільне, адміністративне, кримінальне, земельне, сімейне, а також регулював усі суспільні відносини тогочасного суспільства України. Батьків закон вважав святими та недоторканими для дітей і жорстоко карав за недотримання цього положення: «Кто бы отца, или мать из гнева пхнул, либо ранил или зловил, по челобитью и доказательству тех родителей, такового смертью казнить отсечением головы» (п. 2, артикул 5, глава XX). Слід також додати, що даний законодавчий акт, незважаючи на визначальні положення по регулюванню тогочасних суспільних відносин, практично не застосовувався, тому що так і не був введений у дію, хоча на протязі 1743–1758 рр. такі спроби здійснювалися [109, с. 57].

Одним із джерел кримінального права в Україні на початку ХІХ століття стає російське законодавство. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. також не залишили поза увагою проблему викорінення насильства щодо жінок в сім'ї. Так само, як і попередні законодавчі документи, Права містили положення про заборону укладення насильницького шлюбу щодо жінок. Це передбачено артикулом 2 глави Х цього документа [140, с. 174].

Згідно з «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. одним із тяжких злочинів було вбивство чоловіком своєї дружини, яке каралося простою або кваліфікованою смертною стратою в залежності від обставин скоєння цього злочину. Це передбачено артикулом 7 глави XX цього документа [140, с. 353].

Винного у вчиненні вбивства батьками доньки (артикул 5 глави XX «Прав, за якими судиться малоросійський народ», 1743 р.) карали ганебною смертю та конфіскацією майна на користь братів або сестер, інших близьких родичів, які мають право на спадщину. Щоправда, законодавці вирішили не відступати від попередніх традицій, закладених

Статутами Великого князівства Литовського, передбачивши покарання у вигляді ув'язнення та церковне покаяння щодо винних батька та матері, які скоїли цей злочин [140, с. 352]. Отже, якщо за вбивство матері, тітки, баби, сестри або дружини винних очікувала найвища міра покарання, то за вбивство дитини було передбачене тюремне ув'язнення строком лише на 1 рік та 6 тижнів та церковне покаяння протягом другого року. Як можна побачити, цей документ не так жорстоко карає батьків за вбивство доньки.

Позитивною зміною у регулюванні малолітства та неповноліття обставинами, що пом'якшують відповідальність і збільшують розмір покарання стосовно винних осіб, стало визнання покарання в Уложенні про кримінальні та виправні справи, 1845 р. видання [225, с. 371–372].

Тяжким злочином також визнавалося вбивство онуки, як члена сім'ї. Про це йдеться у ст. 1451 Уложення 1885 р. [223, с. 653]. За вбивство родички винних засуджували до позбавлення всіх прав стану та роботи на довічній каторзі. Покарання за цей злочин дорівнювало покаранню за повторне скоєння навмисного вбивства.

У подальшому Кримінальне Уложення 1903 р. також приділило значну увагу розв'язанню проблеми домашнього насильства щодо жінок. Наприклад, ст. 419 цього документа встановлювала кримінальну відповідальність за жорстоке поводження з матір'ю [230, с. 161], а ст.ст. 420, 421 передбачали покарання батькам за жорстоке поводження з донькою [230, с. 162].

Взагалі, слід зауважити, що не дивлячись на зміни, що намітилися у законодавстві XVIII–XIX століть і закріплення в кримінальному законодавстві низки норм, які передбачали відповідальність за застосування сімейного насильства щодо неповнолітніх, необхідно зазначити їхню поодинокість і розрізненість. Вважаємо, що норми законодавства тих часів відбивали інтерес не стільки в поліпшенні генофонду, подоланні важкої спадковості, нарешті, формуванні повноцінної особи, скільки в забезпеченні

потреб суспільства в робочій силі, збереженні громадського порядку, профілактики росту злочинності серед безпритульних, а також поширення інфекційних захворювань і епідемій. Про необхідність закріплення в законодавстві спеціальних норм, що регулюють питання захисту неповнолітніх від сімейного насильства, а також про важливість розв'язання існуючої проблеми неодноразово вказувалося вченими в окремих працях тих часів, які дійшли до нас і без розгляду яких історія змін законодавства виглядає «молодою» з погляду соціальної обумовленості, а самі зміни – привнесеними ззовні.

У міжнародному праві ідея захисту дітей почала розвиватись із 1908 року, після видання в Англії Children Charter. Цей закон встановлював однакові права для всіх дітей – законно народжених і незаконнонароджених, визнавав необхідність ввічливого ставлення до них. Після цього в Бельгії у 1912 році прийнято Закон про захист дитинства. У 1919 році створена Народна організація Опіки над дитиною, метою якої була координація всіх дій, покликаних забезпечити реалізацію ідеї захисту прав дітей. Діяльність цієї організації викликала інтерес в інших країнах, що стало початком міжнародного співробітництва. Першим міжнародним договором, де були зафіксовані права дітей стала Загальна декларація прав людини, прийнята 10 грудня 1948 р. Свій розвиток Декларація отримала в Пактах Прав Людини, в яких гарантовані рівні права всім дітям і забезпечення їх основних соціальних потреб.

Слід зазначити, за доби УНР, ЗУНР, гетьманської держави не було прийнято нових правових документів, які регулювали б проблему домашнього насильства в сім'ї.

За радянської доби проблема домашнього насильства щодо жінок не розглядалася. Кримінальні кодекси радянської України не виділяли окремо такі злочини, як вбивство чи завдання побоїв матері, дружині, сестрі, доньці та іншим близьким родичкам. Ця проблема знаходила своє розв'язання по-іншому. Наприклад, у Кримінальному кодексі УРСР 1924 р.

за вбивство матері, дружини та іншої близької родички призначалося покарання, встановлене вимогами пункту «д» ст. 142: «Умышленное убийство карается лишением свободы на срок не ниже восьми лет со строгой изоляцией, при условии его совершения лицом, на обязанности которого лежала особая забота об убитом» [233, с. 49]. За навмисне тілесне ушкодження встановлювали кримінальне покарання, виходячи з вимог ст. ст. 149, 150, 151, 153, 157 Кримінального кодексу УРСР 1924 р. [233, с. 51–52].

Таким чином, можна констатувати, що життя дітей захищалося законодавством від посягання батьків. Свідчити про це може і той факт, що боротьбі з сімейними злочинами батьків щодо дітей належної уваги не приділялося. Скоріше навпаки, досліджуючи норми церковного права, слід вказати на рекомендації надання фізичною дії батьків на дітей з метою їх виховання. Закони також не розглядають фізичне насильство над дітьми як злочини, а церковне законодавство, зокрема «Домострой», указує, як і чого необхідно робити для досягнення повної слухняності дітей.

Законодавство у сфері боротьби з сімейними злочинами у взаєминах батьків і дітей зазнало певних змін. Так, якщо злочини дітей, направлені проти батьків каралися з максимальною строгістю, як це і було раніше, то законодавство ХІХ ст. значно покращувало становище дітей у відносинах з батьками. «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» за вбивство дітей передбачало чітко певне покарання, хоча воно і було менш суворим, ніж у разі вбивства дітьми батьків. Проте покарання, що передбачалось за дане діяння було суворішим, ніж за вбивство особи, що не перебуває зі злочинцем в споріднених відносинах [84, с. 74–75].

Кримінальний кодекс УРСР 1927 р. також був досить схожим із попереднім кодексом з питань, пов'язаних із домашнім насильством щодо жінок. Цей документ також не виділяв такі злочини, як вбивство чи завдання побоїв матері, дружині, сестрі, доньці та іншим близьким

родичкам. Ця проблема розглядалася в загальному вигляді на фоні злочинів проти життя, здоров'я, свободи та гідності особи. Так, пункт «г» ст. 138 Кримінального кодексу УРСР зазначає: «Умышленное убийство, совершенное лицом, на обязанности которого лежит особая забота об убитом, влечет за собой – лишение свободы со строгой изоляцией на срок до 10 лет» [233, с. 66].

У ці роки була проведена значна робота із створення загальнодержавної системи установ соціально-правової охорони неповнолітніх, їх соціального захисту, допомоги, виховання і навчання. Проте в середині 30-х років, по суті, відбулася відмова від цих гуманістичних принципів. На перше місце були висунуті зовсім інші заходи «соціального захисту» неповнолітніх. Це не могло не позначитися на ефективності вирішення проблеми боротьби з сімейним насильством щодо неповнолітніх. Наступний етапом розвитку теорії і практики боротьби з сімейним насильством щодо неповнолітніх можна вважати 50–60-ті роки. Річ у тому, що післявоєнна розруха створювала об'єктивні умови, при яких неповнолітні ставали об'єктом різного роду кримінального насильства.

Більш розгорнуту охорону життя і здоров'я неповнолітніх одержали в Кримінальному кодексі УРСР 1960 року (з 1992 р. – КК України). З набуттям цим нормативним актом законної сили, при кваліфікації окремих суспільно-небезпечних посягань, почала додатково враховуватися відповідна ознака – неповнолітній вік потерпілого. До числа таких, поряд із уже відомими складами злочинів, можна віднести зараження венеричною хворобою (ч. 3 ст. 108) [232, с. 83–84].

Слід зауважити, що при такому визначенні кола суспільно-небезпечних діянь створювалася досить ефективна система правової охорони неповнолітніх від суспільно-небезпечних посягань як зі сторони осіб, з якими неповнолітні перебували у родинних стосунках, так і інших, у тому числі

наділених певними повноваженнями в частині виховання, турботи, догляду за потерпілими.

Новий поштовх до активізації вивчення сімейного насильства щодо неповнолітніх, як не дивно, дала саме антиалкогольна компанія 1985–1987 років. Збільшення статей, що мають на меті захистити неповнолітніх від різних форм протиправних посягань не раз в науковій літературі були підставою для висновку про доцільність введення до Кримінального кодексу спеціального розділу. Останніми роками висловлювалися ідеї, наприклад, про криміналізацію діянь, які виношують ідею в систематичному знуванні над членами сім'ї та ін. Ще раніше практичні працівники ставили питання про посилення санкції за жорстоке поводження з неповнолітніми, сексуальне насильство і т.д. [108; 43].

Далеко не всі ці рекомендації знайшли своє віддзеркалення в Кримінальному кодексі України, що діяв. На жаль, зовсім не всі положення діючого Кодексу, можна визнати вдалимими. Зокрема, важко погодитися з обґрунтованістю конструювання єдиного складу за невиконання або неналежного виконання обов'язків по вихованню неповнолітнього, з одного боку, і жорстокого поводження з неповнолітнім – з іншого. Кожне з них вимагає самостійного рішення.

В Америці та Європі проблеми сімейного насильства загострюються і стають соціально значимими в 70-ті роки ХХ ст., коли в суспільстві наростає тенденція до рівноправ'я статей у шлюбі. Саме в цьому контексті висвітлюється проблема сімейного та батьківського насильства.

За декілька останніх десятиліть кримінально-правовою системою були введені в дію закони і процедури, що дозволяють розпізнати та ідентифікувати різні форми сімейного насильства. Але розпізнавання та ідентифікація насильства та жорстокого поводження – це лише перший крок на шляху поліпшення ситуації і проведення профілактичних заходів з метою запобігання насильству в сім'ї. Коли ж існуюча ситуація вже ідентифікована як родинне насильство, другим важливим кроком є втручання.

У теперішній час існування нашої країни як самостійної держави, її обов'язок піклуватись про підростаюче покоління знайшов відображення у прийнятті низки правових актів, покликаних здійснювати послідовний та всебічний захист прав дітей та підлітків нашої країни. Це зокрема: декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», Закон України «Про охорону дитинства», Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», Національна програма «Діти України», Укази Президента України «Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності», «Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя» та інші.

Також, відповідно до положень п.п. 6, 9 ст. 67 КК України вчинення злочину щодо малолітнього або з використанням малолітнього є обставиною, яка обтяжує покарання.

Таким чином, проблема насильства щодо неповнолітніх в сім'ї відома з глибокої давнини. Під впливом стійких патріархальних стереотипів сімейне насильство як щодо жінок, так і щодо дітей стало українською національною традицією та міцно закріпилося у суспільстві, у системі його норм і правил, якими передбачають певну поведінку членів сім'ї. І хоча протягом історичного розвитку в Україні розроблялися різні правові засоби викоринити це явище, проте й досі не вдалося захистити неповнолітніх від домашнього насильства.

Дослідження вищеназваної проблеми у історичному розрізі дозволяє також зробити висновок про те, що криміналізація вищеназваних діянь обумовлена стрімким поширенням таких посягань у реальному житті і, безумовно, сприятиме правильній кваліфікації злочинних дій на практиці, застосуванню справедливого покарання до винних осіб та здійсненню превентивної функції кримінального закону.

Слід також зазначити, що Україна має власні традиції ювенальної юстиції. Станом на 1915 рік більша частина ювенальних судів (судів у справах малолітніх або судів для малолітніх) діяла в українських містах – із семи таких судів п'ять функціонували у Києві, Харкові, Катеринославі, Миколаєві та Одесі. Компетенція Київського ювенального суду була комплексною: до його провадження належали як правопорушення малолітніх, так і делікти, вчинені проти них. Саме цей варіант підсудності ювенальних судів розглядається нині спеціалістами з пострадянських країн як найкращий. Така конфігурація підсудності дає можливість розв'язати одразу декілька проблем кримінологічного та організаційного характеру – і притягти неповнолітнього правопорушника до відповідальності, і забезпечити захист прав скривдженої дитини.

У 20-х роках минулого століття вітчизняними юристами вже порушувалась проблема формування «дитячого права», кодифікації його нормативних джерел. А необхідність особливого реагування на дитячу злочинність, принципово відмінну від «дорослого» правосуддя, для них була аксіомою.

Приходимо до висновку, що ювенальна юстиція не є для нашої правової культури новим явищем. Вітчизняна правова традиція ґрунтується як на досвіді створення ювенальних правових норм і ювенальних юридичних установ, так і на досвіді їх застосування й роботи.

Висновки до першого розділу

1. Фізична та емоційна жорстокість щодо неповнолітніх є історичною традицією. Ця проблема відома з глибокої давнини. Під впливом стійких патріархальних стереотипів домашнє насильство як щодо жінок, так і щодо дітей стало українською національною традицією та міцно

закріпилося у суспільстві, у системі його норм і правил, якими передбачають певну поведінку членів сім'ї. І хоча протягом історичного розвитку в Україні розроблялися різні правові засоби викоринити це явище, проте й досі не вдалося захистити неповнолітніх від сімейного насильства.

2. Проаналізувавши кримінальне законодавство України в різні періоди становлення і розвитку держави автор прийшов до висновку про відсутність глибоких кримінально-правових традицій, що склалися, по охороні дітей від насильства у сімейній сфері. Лише в середині ХІХ – початку ХХ століття кримінальне законодавство було найбільш досконалим у сфері охорони неповнолітніх членів сім'ї від застосування насильства батьками чи особами, що їх замінюють. Радянський період розвитку кримінального права характеризується відходом від цих гуманних традицій, що зумовило відсутність практики вживання кримінально-правових норм, які охороняли неповнолітніх від протиправних дій своїх батьків.

3. Дослідження проблеми сімейного насильства щодо неповнолітніх в історичному розрізі дало можливість зробити висновок про те, що криміналізація цих діянь обумовлена стрімким поширенням таких посягань у реальному житті і, безумовно, сприятиме правильній кваліфікації злочинних дій на практиці, застосуванню справедливого покарання до винних осіб та здійсненню превентивної функції кримінального закону.

РОЗДІЛ 2

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

2.1 Поняття та кримінологічна характеристика насильства у сім'ї щодо неповнолітніх

Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за такі злочини проти життя та здоров'я особи (особлива частина розділ II): умисне вбивство (ст. 115), умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116), умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117), умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118), вбивство через необережність (ст. 119), доведення до самогубства (ст. 120), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122), умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання (ст. 123), умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 124), побої і мордування (ст. 126), катування (ст. 127), необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128), погроза вбивством (ст. 129), зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 130), зараження венеричною хворобою (ст. 133), незаконне проведення абортів (ст. 134), залишення в небезпеці (ст. 135), ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ст. 136), порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини (ст. 143).

Злочинні діяння даної групи, якщо вони вчинені в сім'ї, завдають непоправну фізичну і моральну шкоду як сім'ї в цілому, так і її окремим членам. Отже, боротьба зі злочинами проти життя і здоров'я, що вчинюються в сім'ї, є одним з найважливіших напрямків діяльності суб'єктів профілактики злочинної діяльності, що зазіхає на сім'ю.

Визначення поняття «насильницька злочинність в сім'ї» передбачає розкриття таких термінів, як «насильницька злочинність» і «сім'я».

У вітчизняній кримінально-правовій та кримінологічній літературі з питання про поняття, ознаки та види насильницьких злочинів існують різні, подекуди протилежні точки зору. Однак в принциповому плані розуміння насильницької злочинності особливих труднощів не представляє. Основною характерною ознакою цієї категорії злочинів є застосування при їх вчиненні фізичного або психічного насильства.

Враховуючи, що загальною ознакою, яка об'єднує усі злочини, у тому числі вчинені в сім'ї, в групу насильницьких, є насильство над особою, що застосовується при їх вчиненні, необхідно з метою визначення кола даних злочинних діянь звернутися до характеристики поняття «насильство».

Хоча останнім часом все більше дослідників використовують поняття «насильство», його зміст не має однозначного тлумачення. Сьогодні термін «насильство» набуває різних значень як в наукових працях, так і в повсякденному вживанні. У результаті не завжди можна бути впевненим у тому, що ж мається на увазі, коли дія визначається як «насильницька».

У словнику С.І. Ожегова подано три визначення «насильства»: 1) застосування фізичної сили до кого-небудь, 2) примусовий вплив на кого-чого-небудь; 3) утиск, беззаконня [153, с. 334].

Соціологи в одних випадках до насильства відносять застосування сили або різного роду погрози по відношенню до певних соціальних суб'єктів або їх власності з метою залякування і примушення до певних дій, в інших – тільки спричинення фізичної шкоди тілу або людині за допомогою сили або зброї [64, с. 454].

Неоднозначно визначається «насильство» і в юридичній літературі. Так, одні автори під «насильством» розуміють фізичний або психічний вплив однієї людини на іншу, що порушує право громадян на особисту недоторканість (у фізичному і духовному сенсі). Фізичне насильство знаходить вияв у безпосередньому впливі на організм людини: нанесенні побоїв, тілесних ушкоджень, катувань різними способами (у тому числі із застосуванням будь-яких предметів і речовин) і т.п. Психічне насильство полягає у впливі на психіку людини шляхом залякування, погроз фізичною розправою, щоб зломити волю потерпілого до опору, до відстоювання своїх прав та інтересів.

Е.Ф. Побегайло, зводячи усі різновиди злочинного насильства до фізичного та психічного, під фізичним насильством розуміє будь-який суспільно-небезпечний і протиправний вплив ззовні безпосередньо на організм людини (на життя, здоров'я), а також на її права і свободи. Поняття фізичного насильства в кримінальному праві, зазначає він, фактично охоплює і хімічний, і біологічний, і ядерний, та інший вплив на організм особи. Психічне насильство – це найчастіше погроза застосуванням насильства, яка є найбільш поширеним видом. Однак психічне насильство, на його думку, не зводиться лише до загрози застосування фізичного насильства. До нього він відносить також загрозу знищенням або пошкодження майна, поширення відомостей, що ганьблять потерпілого чи його близьких [169, с. 133].

Інші дослідники, поряд з фізичним і психічним насильством, визначають ще й насильство сексуальне, під яким розуміють «посягання на статеву недоторканність дитини, що порушує її психічний розвиток; використання хлопчика чи дівчинки дорослим або неповнолітнього для задоволення своїх сексуальних потреб чи отримання матеріальної вигоди шляхом використання в якості сексуального партнера для інших.

На наш погляд, виділення сексуального насильства є спірним. Можна говорити про сексуальне зловживання дитиною або про насильницькі

сексуальні злочини як різновид загальної насильницької злочинності, але не про сексуальне насильство як самостійний вид «насильства» у традиційному його розумінні. Дійсно, якщо проаналізувати об'єктивну сторону насильницьких сексуальних злочинів (зґвалтування – ст. 152, примушування до вступу в статевий зв'язок – ст. 154 КК України), то можна помітити, що ці злочини належать до групи насильницьких, оскільки вчиняються із застосуванням фізичного чи психічного насильства («із застосуванням насильства чи загрози його застосування»). Ніяке інше насильство, в тому числі сексуальне, в цих складах не виділяється.

Викладене дозволяє зробити висновок не тільки про складність проблеми насильства, але і про його неоднозначне розуміння в юридичній літературі.

Кримінологія, яка взаємодіє з низкою правових та соціологічних наук, на стику яких вона розвивається, найбільш тісно пов'язана з кримінальним правом. Кримінально-правова теорія та заснований на ній кримінальний закон визначають юридичну характеристику злочинів та злочинців, які є обов'язковими для кримінології. Такі кримінально-правові поняття, як злочин і його види, злочинці та їх категорії та інші, є вихідними для кримінології, вони багато в чому формують коло проблем, що вивчаються цією наукою. Тому при визначенні поняття «насильницька злочинність» доцільно виходити з кримінально-правового розуміння цього терміна. Зокрема, слід ґрунтуватися на традиційному визначенні в кримінально-правовій науці насильницького злочину як злочину, пов'язаного з фізичним або психічним насильством [168, с. 13].

Основним безпосереднім об'єктом будь-якого насильницького злочину є суспільні відносини, що забезпечують життя, здоров'я або тілесну недоторканість особи. Посягання на гідність, свободу чи інші блага особи без безпосереднього впливу на організм людини або загрози такого впливу не є насильством.

Якщо при вчиненні насильницького злочину насильство спрямоване не тільки на життя, здоров'я або тілесну недоторканість особи, але водночас і на інший об'єкт, то такий злочин буде двооб'єктним. Переважна більшість насильницьких злочинів є двооб'єктними. Фізичне або психічне насильство виступає в них в якості засобу досягнення злочинних цілей.

Об'єктивну сторону насильницьких злочинів, тобто характеристику із зовнішньої сторони, утворює, перш за все, суспільно небезпечне діяння. У кримінальному праві термін «діяння» означає свідому, вольову, суспільно-небезпечну поведінку людини, що виражається у формі дії або наслідку. Ці ознаки діяння обов'язкові для всіх злочинів і складають необхідну основу для встановлення об'єктивної сторони конкретного складу злочину.

Об'єктивна сторона насильницьких злочинів, скоєних в сім'ї, характеризується, як правило, суспільно небезпечною дією. Дія – це активна форма поведінки, яка полягає в фізичних зусиллях. Дією є і проголошення слів. У рідкісних випадках вчинення вказаних злочинів можливе шляхом бездіяльності. Бездіяльність як пасивна форма поведінки полягає в невчиненні особою тих дій, які вона повинна була і могла вчинити в силу покладених на неї обов'язків. Так, судовій практиці відомі випадки, коли мати навмисне йде на смерть своєї дитини, залишивши її без їжі й допомоги одну в замкненій квартирі на тривалий час. У цьому випадку при настанні смерті дитини її бездіяльність можна обґрунтовано кваліфікувати як вбивство.

Крім зазначених типових ознак діяння у кожному злочині має індивідуально певні риси, що характеризують зовнішній вияв конкретного злочинного посягання. Індивідуальні ознаки діяння дозволяють встановити безпосередній об'єкт злочину, відмежувати даний злочин від злочинної поведінки іншого виду.

Варто також розмежувати правомірний примус як засіб сімейного виховання та протиправний вияв насильства щодо неповнолітніх у сім'ї. Як уявляється, критеріями розмежування вказаних дій слід вважати:

- наявність чи відсутність шкоди для здоров'я дитини;
- мету вчинення вказаних дій (в інтересах дітей чи у власних інтересах);
- відповідність етичним нормам, що склалися у суспільстві.

Як зазначалося, насильство при вчиненні злочину може виражатись у фізичній або психічній формі. У кримінально-правовій літературі зовнішня сторона фізичного насильства визначається по-різному: застосування мускульної сили до тіла (корпусу) іншої особи (В.І. Симонов, Н.І. Коржанський); застосування фізичної сили до іншої людини (Р.Л. Базаров); фізичний вплив на тілесну сферу (біологічну підструктуру) людини (Н.І. Панов), на тканини людини (В.І. Ткаченко); вплив на організм людини (Л.Д. Гаухман, І.Я. Козаченко, Р.Д. Сабіров, Т.В. Кондрашова); вплив одного суб'єкта на іншого (В.Г. Бужор).

Очевидно, що для всіх визначень загальними є два моменти: 1) фізичне насильство – це вплив на живий організм; 2) живий організм – це інша людина.

Вказівка при характеристиці зовнішньої сторони фізичного насильства на предмет впливу має сенс. Будь-які соціально значущі зусилля людини, які є у її поведінці, мають предмет (об'єкт) свого застосування. Цим предметом можуть бути люди, речі, тварини, інші об'єкти матеріального світу. Предмет людської діяльності індивідуалізує поведінку, є критерієм для розмежування людських вчинків. Предмет (об'єкт) діяльності нерозривно пов'язаний з самою активністю людини, характеризує його діяльність і є її елементом [206, с. 16]

Таким чином, дані медико-біологічних наук, судово-медичні спостереження підтверджують правильність висновку про те, що у випадках завдання фізичної шкоди шляхом психічного травмування потерпілого існують усі необхідні ознаки об'єктивної сторони насильницького злочину: дія (інформаційний вплив на психічну сферу іншої людини), наслідки (патологічні зміни в організмі того, що зазнав – смерть, розлад здоров'я),

причинний зв'язок (шкідливий психофізіологічний процес, опосередкований сильними психічними переживаннями – емоційним шоком, стресом).

Психіка – форма активного відображення суб'єктом об'єктивної дійсності, що виникає в процесі взаємодії високоорганізованих живих істот із зовнішнім світом і здійснює в їх поведінці (діяльності) регулятивну функцію. Поняття психіки багатогранне і охоплює собою весь спектр психічних явищ (свідоме і несвідоме, волю, емоції, психічні стани і т.п.). Психіка у всіх формах є своєрідним функціональним органом людини, який будує його поведінку [82, с. 291–292]. Психічна сфера людини охоплюється поняттям організму як цілісної системи, виступає його особливим елементом.

Таким чином, психіка, хоч і представляє собою одну з важливих функцій людського організму, тим не менш не є фізіологічною. Особливий характер даної функції і специфіка способів впливу на неї дають підстави вважати, що предметом фізичного насильства психіка бути не може. Вона – предмет психічного насильства.

Отже, психічний вплив – є вплив на організм іншої особи за допомогою впливу на її психіку. Здійснення такого впливу можливе за допомогою психічних факторів зовнішнього середовища і складає зміст психічного насильства [247, с. 46–50].

Елементом, що характеризує об'єктивну сторону низки складів насильницьких злочинів, є такий різновид психічного насильства, як загроза застосування насильства, під якою в кримінально-правовій науці розуміється залякування потерпілого, діями або висловлюваннями, які висловлюють намір застосувати до нього фізичне насильство, тобто позбавити потерпілого життя, завдати шкоди його здоров'ю або порушити тілесну недоторканість [51, с. 31–37].

Насильницька злочинність з кримінологічної точки зору – різновид загальної злочинності. Вона не може розглядатися абстрактно стосовно конкретної території (країна, область, місто, район, мікрорайон) і певного часу (тиждень, місяць, квартал, рік, п'ять років і т.п.). Вона включає в себе

сукупність злочинів та осіб, які їх вчинили, з кількісно-якісними характеристиками.

Отже, насильницьку злочинність можна визначити як сукупність суспільно-небезпечних і кримінально-караних умисних діянь (дій чи бездіяльності), які зазіхають на суспільні відносини, що забезпечують такі блага особи, як життя, здоров'я або тілесну недоторканність, з'єднаних з енергетичним впливом на органи і тканини (їх фізіологічні функції) організму іншої особи шляхом використання винним матеріальних факторів зовнішнього середовища (механічних, фізичних, хімічних і біологічних) або загрозою такого впливу чи з впливом на організм іншої особи за допомогою впливу на його психіку за допомогою психічних факторів зовнішнього середовища, скоєних проти волі останнього за певний відрізок часу на конкретній території, та їх учасників з кількісно-якісними характеристиками.

Щоб визначити коло насильницьких злочинів, скоєних в сім'ї, які стали предметом нашого дослідження, необхідно розкрити поняття «сім'я».

Таким чином, фактично в різних галузях українського права існує своє, особливе поняття сім'ї. Це пояснюється тим, що цілі і завдання різних галузей права не однакові. У цілому, при визначенні сім'ї та чи інша галузь українського права виходить з необхідності наділення її членів певними правами або покладання на них певних обов'язків у межах свого предмета правового регулювання. Що стосується даного дослідження, то при характеристиці поняття «сім'я» ми не будемо брати за основу факт виникнення або припинення між членами сім'ї тих чи інших правових відносин, а будемо виходити з особливих емоційно-психологічних взаємин, що складаються між людьми в результаті виникнення між ними на основі шлюбу, співжиття, спорідненості та інших сімейних відносин, так як деструктивність останніх лежить в основі механізму вчинення в сім'ї насильницьких злочинів та їх причинного комплексу. У цьому сенсі сімейні відносини не припиняються, наприклад, в результаті розірвання шлюбу,

позбавлення батьківських прав і т.д. У таких випадках припиняються певні правові відносини між членами сім'ї, а емоційно-психологічні відносини, що мають особливий особистісно-довірчий характер, продовжують існувати. Вони лише видозмінюються з плином часу.

Тому в нашому дослідженні сім'я визначається досить широко, до її членів відносяться (незалежно від факту їх спільного проживання) особи, які перебувають або раніше знаходилися між собою в юридичному або фактичному шлюбі (подружжя і співмешканці, в тому числі колишні), в стані спорідненості і незалежно від характеру і ступеня (діти, батьки, рідні брати і сестри, дідусі та бабусі, дядьки й тітки, прадідусі і прабабусі і т.п.), властивості (батьки та інші родичі подружжя, співмешканці; пасинок і падчерка, вітчим і мачуха і т.п.); особи, сімейні відносини між якими виникли в результаті усиновлення, опіки чи піклування або іншої форми прийняття дітей, які залишилися без піклування батьків, на виховання в сім'ю, в тому числі в результаті здійснення фактичного виховання і утримання неповнолітніх дітей; а також інші особи, що знайшли притулок в інших осіб і потрапили в матеріальну, психологічну або іншу залежність від них внаслідок нездатності забезпечити догляд за собою, самостійно захищати свої права через неповноліття.

Резюмуючи вищесказане, сімейні відносини можна визначити як вид особливих взаємин між суб'єктами – членами сім'ї, що об'єднані спільними правами і обов'язками, які обумовлені юридичними фактами виникнення сім'ї: шлюб, співжиття, батьківство та інша спорідненість.

Об'єктом сімейного насильства можуть бути будь-які члени сім'ї. Найбільш вдалою вважаємо наступну класифікацію типів сімейної жорстокості, проведену П.О. Власовим та А.В. Левковим:

1. Подружжя (чоловік – дружина). В абсолютно переважній більшості випадків насильство чинить чоловік, хоча трапляються і протилежні випадки.
2. Батьки – неповнолітні діти. Насильство можуть чинити як батько, так і мати. В тих випадках, коли мати сама є жертвою насильства, вона може

бути «передавальною ланкою» насильства, прагнучи компенсувати своє понижене становище жертви утиском ще слабших – дітей.

3. Дорослі діти – батьки. Насильство можуть чинити як дорослі діти стосовно батьків, так і навпаки, хоча перший випадок є більш розповсюдженим. Досить типовою є ситуація, коли діти, які виростили в атмосфері насильства, встановлюють свої стосунки з батьками на тих же засадах насильства. Насильницьке ставлення до батьків може виникнути і в сім'ях, де діти виростили в атмосфері уседозволеності.

4. Насильницькі стосунки між дітьми в одній сім'ї. Такі стосунки, як правило, виникають на фоні насильницьких стосунків між дорослими членами сім'ї і можуть мати різний характер. Старші діти можуть чинити насильство над молодшими, брати над сестрами, діти можуть об'єднуватись для насильства над кимось одним з дітей; можливе насильство між зведеними братами і сестрами.

5. Насильство між іншими членами сім'ї. Це насильницькі стосунки між тещею або тестем і зятем, свекром або свекрухою і невісткою, онуками і дідусем та бабусею, тощо.

6. Насильство проти хворих, немічних членів сім'ї, членів сім'ї – інвалідів [45, с. 12].

Продовжуючи розгляд цього питання, слід зазначити, що кримінально-правовий захист сім'ї та неповнолітніх здійснюється за допомогою багатьох норм, у яких передбачено відповідальність за посягання на ці відносини. Основна частина таких норм спрямована на охорону неповнолітніх від злочинних посягань на їх життя, здоров'я, нормальний фізичний, соціальний, духовний, статевий розвиток. Проте лише окремі норми містять відповідальність за посягання на сімейні відносини.

Як, уявляється термін «домашнє насильство» дещо розпливчастий і не вказує учасників такого насильства, обмежуючи насильницький акт домашньою територією. Поняття «насильство в сім'ї» та «сімейне насильство», що приймаються як синоніми, є розширеними, що включають

всі аспекти агресивного примусового впливу, що завдає різні збитки члену сім'ї, і поширені в міжнародних актах.

В теорії кримінального права та у кримінологічній науці існує плутанина щодо вживання понять «дитина» та «неповнолітній». Поняття «дитина», подане у Законі України «Про охорону дитинства» практично повністю співпадає із положеннями Конвенції ООН «Про права дитини». Згідно ст. 1 дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше [193].

Вважаємо, що терміни «дитина» та «неповнолітній» є аналогічними за змістом, так як співпадають за віковими межами, і тому, з метою підвищення ефективності дії кримінального закону доцільно дотримуватись єдиної термінології, а саме вживати термін «неповнолітній» із зазначенням конкретних вікових меж у нормах де необхідно диференціювати потерпілих.

Неповнолітній (у розумінні «недосягнення 18-ти років») – за кримінальним законодавством України є обставиною, що пом'якшує покарання (п. 3 ст. 66 КК України), і наявність її свідчить про гуманізацію кримінальної політики держави. Проте неповноліття потерпілого від злочину не є обставиною, що обтяжує покарання. Такою обставиною є лише малолітство потерпілого, тобто недосягнення ним 14-ти років. Кримінальний закон фактично надає перевагу неповнолітньому злочинцеві перед неповнолітнім потерпілим.

Вважаємо, що усунути це протиріччя можливо шляхом зміни редакції п. 6 та п. 9 ст. 67 Кримінального кодексу України. Пропонуємо викласти їх таким чином: «6) вчинення злочину щодо малолітнього чи неповнолітнього ...», «9) вчинення злочину з використанням малолітнього чи неповнолітнього...» і далі за текстом статті.

Виникає запитання: чому законодавець, який замінив термін «неповнолітній» на «дитина» у більшості нормативних актів, не зробив це у всіх випадках? На нашу думку, обставиною, що обтяжує відповідальність у

більшості злочинів, передбачених КК України має бути не тільки вчинення злочину щодо малолітнього, а й щодо неповнолітнього. Це впливає, насамперед, з того, що втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність саме по собі є злочином, а вчинення злочину щодо нього не обтяжує відповідальність.

Саме тому законодавцеві слід відштовхуватись саме від усталеного в кримінально-правовій науці поняття «неповнолітній» і повернутись до його вживання в усіх нормативно-правових документах. Таким чином у КК України залишиться термін «малолітній» (до 14 років) та «неповнолітній» (від 14 до 18 років).

Зазначимо, що це далеко не єдиний спірний момент у трактуванні понять «малолітній» та «неповнолітній». Виникає низка неточностей при визнанні вікових критеріїв потерпілого в якості кваліфікуючих ознак злочинів, у яких застосовується насильство.

Наше суспільство збентежене занепадом сторіччями сформованих, високих моральних цінностей щодо статевого виховання неповнолітніх, непоодинокими випадками нехтування їхньою статевою недоторканністю. В тому числі і цим можна пояснити Закон України від 25 вересня 2008 р. № 600-VI «Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх», яким значно підвищена відповідальність за ненасильницькі статеві злочини проти неповнолітніх [176]. Так, якщо раніше за вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, загрожувало покарання арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, то зараз воно карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк. У ч. 2 ст. 156 КК замість обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на строк до трьох років, передбачається покарання позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого. Крім того, розширено коло

спеціальних суб'єктів цього злочину у ч. 2 ст. 156 КК, якщо ті самі дії, вчинені щодо малолітньої особи батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього.

Відповідно до пояснювальної записки цей закон було розроблено для приведення КК України у відповідність до ЗУ «Про охорону дитинства» та Сімейного кодексу. Але чому до уваги взято тільки дві статті не зовсім зрозуміло. Вважаємо, що якщо Верховна Рада прийняла цей закон, визнала, що кодекс треба привести у відповідність до ЗУ «Про охорону дитинства» та Сімейного кодексу, то чому зміни зазнали тільки дві статті, а не всі статті, які передбачають відповідальність за насильницькі злочини: вбивство, тілесні ушкодження, згвалтування, незаконне позбавлення волі?

У зв'язку з цим постає питання: чому законодавець у ч. 2 ст. 156 КК України «Розбещення неповнолітніх» визначає зазначені дії, «вчинені щодо малолітньої особи...» і далі по тексту, обставиною, яка обтяжує відповідальність, а по доведенню до самогубства ні? Кваліфікуючою обставиною при доведенні до самогубства (ст. 120 КК України) є вчинення зазначених дій тільки щодо неповнолітнього (ч. 3).

Окрім того, тут є ще один спірний момент: до яких пір осіб слід вважати батьками в кримінально-правовому сенсі? Тому не зовсім правильним буде формулювання вказаної статті саме таким чином, оскільки стирається межа щодо вікового цензу потерпілого.

Враховуючи викладене, вважаємо, що ч. 3 ст. 120 КК України «Доведення до самогубства» слід подати у такій редакції: «ті самі дії, вчинені щодо своєї неповнолітньої чи малолітньої дитини батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього». Подання у даній статті слова «своєї» саме таким чином дасть змогу акцентувати увагу на віці дитини, а вживання термінів «малолітньої» та «неповнолітньої» зосередить увагу на категорії, до якої відноситься ця

дитина. Аналогічним чином слід керуватися при внесенні змін до інших статей КК України.

До прикладу, малолітство визначається як кваліфікуюча обставина також при вчиненні злочину, передбаченого ст. 115 КК України «Умисне вбивство». Проте, за вчинення злочинів, передбачених ст. 121 «Умисне тяжке тілесне ушкодження» та ст. 122 КК України «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження» відповідальність настає на загальних підставах, не зважаючи на статус та родинні зв'язки неповнолітніх потерпілих із заподіювачем такого насильства.

На нашу думку, ст. 121 та ст. 122 КК України слід також доповнити такою кваліфікуючою ознакою і доповнити зазначені статті ч.ч. 3 у наступній редакції: «ті самі дії, вчинені щодо своєї неповнолітньої чи малолітньої особи батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього».

Отже, «насильницький злочин, вчинений у сфері сімейних відносин можна визначати як міжособистісний сімейний конфлікт, що вирішується із застосуванням кримінально-протиправного енергетичного або інформаційного впливу на члена сім'ї, який несе в собі загрозу заподіяння йому фізичної та (або) психічної шкоди. Видовою ознакою, що відрізняє його від інших насильницьких злочинів, на нашу думку, слід вважати наявність між членами сім'ї конфліктних, важко вирішуваних суперечностей, які існують об'єктивно або уявно, та при їх вирішенні призводять до застосування насильницьких засобів впливу.

Умовно в даній роботі припускаємо можливим вживання термінів «насильство в сімейній сфері», «сімейне насильство», «насильство в сім'ї» зважаючи на їх тотожність та взаємозамінність, як з точки зору кримінального права, так і у кримінологічному плані. Поняття «насильницький злочин в сім'ї», вживається нами в контексті визначення насильницького діяння в сімейній сфері, як кримінально караного.

Як видається, сукупність ознак сімейних насильницьких злочинів щодо неповнолітнього можна умовно розділити на дві групи: основні і додаткові.

Основними ознаками цих злочинів є: а) наявність особисто-побутових відносин, що склалися між винним і потерпілим до вчинення злочину (об'єктом посягання виступають захищені кримінальним законом суспільні відносини по забезпеченню найцінніших фізичних благ – життя й здоров'я особи); б) криміногенний сімейний конфлікт, що лежить в їх основі; в) протиправне діяння є неправомірним вирішенням конфлікту, конфліктної ситуації між людьми, пов'язаними саме сімейними відносинами; г) чітка особистісна спрямованість протиправних дій проти неповнолітнього – безпосереднього учасника криміногенного конфлікту; д) ситуативний характер злочинного посягання.

До додаткових ознак віднесено: а) наявність тривалих дозлочинних конфліктних стосунків між злочинцем та неповнолітнім потерпілим; б) мотиви особистісного характеру (неприязнь, помста, ненависть, користь, тощо); в) «підручність» знарядь злочину (спеціально не пристосованих для цього).

З предмету нашого дослідження були повністю виключені двооб'єктні насильницькі злочини, тому що життя і здоров'я особи в цих злочинах є не основним, а додатковим, часто навіть факультативним (необов'язковим), безпосереднім об'єктом. Крім того, переважна більшість двооб'єктних насильницьких злочинів взагалі не має поширення в сфері сімейних відносин. Крім того, в предмет дослідження не увійшли такі, що мають певне поширення в сім'ї, двооб'єктні насильницькі злочини, як зґвалтування і насильницькі дії сексуального характеру (ст.ст. 152, 154 КК України), так як чисельні дослідження, в тому числі і проведене нами, показують, що за своєю генезою ці злочини складають особливу групу насильницьких (посягань у сім'ї і тому потребують самостійного вивчення. З тієї ж причини не піддавалося аналізу вбивство матір'ю новонародженої дитини.

Таким чином, в ході цього дослідження кримінально-правового та кримінологічного аналізу піддалися такі найбільш поширені насильницькі злочини у сімейній сфері щодо неповнолітніх, які становлять основний масив злочинності цього виду: вбивство (ст. 115 КК України), вбивство, вчинене в стані афекту (ст. 116 КК України), вбивство, вчинене при перевищенні меж необхідної оборони (ст. 118 КК України); доведення до самогубства неповнолітнього (ч. 3 ст. 120 КК України); умисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю (ст. 121 КК України), умисне заподіяння середньої тяжкості шкоди здоров'ю (ст. 122 КК України), заподіяння тяжкого і середньої тяжкості шкоди здоров'ю у стані афекту (ст. 123 КК України), заподіяння тяжкого і середньої тяжкості шкоди здоров'ю при перевищенні меж необхідної оборони (ст. 124 КК України), навмисне заподіяння легкої шкоди здоров'ю (ст. 125 КК України), побої (ст. 126 КК України), катування (ст. 127 КК України); погроза вбивством (ст. 129 КК України); неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей (ст. 137 КК України), злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України).

Основними рисами, які характеризують сімейне насильство щодо неповнолітніх у вказаних злочинах є: мета такого насильства – домінування над неповнолітнім та контроль його поведінки; сімейне насильство щодо неповнолітнього має тенденцію до повторення (рідко коли буває одноразовим епізодом); воно є процесом, тобто розвивається поступово і має циклічний характер і за відсутності протидії має тенденцію до посилення.

Отже, під сімейним насильством щодо неповнолітніх розуміється сукупність суспільно небезпечних і кримінально-протиправних умисних діянь (дії або бездіяльності) членів сім'ї (незалежно від факту їхнього сумісного або роздільного проживання); таких, які посягають на життя, здоров'я або тілесну недоторканність, що поєднуються із фізичним або психічним впливом щодо неповнолітнього попри волю такого потерпілого.

2.2 Кримінологічний аналіз осіб, які вчиняють насильство в сім'ї, та неповнолітніх жертв

Характеристика особистості злочинця

При вивченні особистості злочинця, коли центральною є проблема насильства, питання можна поставити так: хто вчиняє насильницькі злочини?

Перед тим, як скласти кримінологічну характеристику осіб, які вчиняють насильство в сім'ї, визначимося з вихідними поняттями.

Підтримуємо думку, що особа злочинця – це перш за все її соціальні характеристики, а не юридична конструкція, що визначає на законодавчому рівні конкретні ознаки індивіда, особа злочинця – це сукупність соціально значимих властивостей, ознак, зв'язків і відносин, які характеризують людину, винну у порушенні кримінального закону, в поєднанні з іншими (неособистими) умовами та обставинами, що впливають на її злочинну поведінку [67, с. 94].

Зміст поняття особистості злочинця поєднує в собі соціологічні, кримінально-правові, криміналістичні, психологічні аспекти поняття. Із сукупності різноманітних визначень особистості різними науками, можна виділити найбільш точні: а) особистість – це стійка система соціально-значущих рис, тобто явище комплексного плану; б) особистість – суспільна істота, поза суспільством особистості немає, оскільки кожна людина формується як особистість у суспільстві [167, с. 9]; в) значущі властивості особистості, що віддзеркалюють спрямованість людини відносно зовнішнього світу, виявляються в її поведінці, діяльності; г) особистість діє в умовах вільного волевиявлення, коли рішення про певний спосіб дії все ж належить їй.

В українській кримінології традиційно особистість злочинця розглядається як сукупність соціально-психологічних властивостей, які

утворилися в процесі соціалізації людини, і ситуацій, що зумовлює її злочинну поведінку [238, с. 234; 67, с. 94].

Особистість, як стійка система соціально значущих рис людини, проявляється в ході діяльності та спілкування. Людина стає особистістю в процесі соціалізації, тобто в процесі виховання і освоєння соціальних функцій. Ідеалом є всебічно розвинена, гармонійна особистість. Її антиподом є відчужена, одностороння, духовно бідна, деформована особистість. У крайньому своєму вираженні ця деформація призводить до кримінальної активності.

Слід, вважаємо, приєднатися до думки В.В. Голіни, що особистість злочинця – це сукупність природжених і соціально надбаних рис, якостей, властивостей, пороків, що в тій чи іншій мірі типово притаманні людям, які вчинили злочини і в яких ці властивості, якості, риси чи пороки виявилися [54, с. 96].

На нашу думку, поняття «особистість» є більш вдалим при аналізі злочинної поведінки людини, тому що розкриває її внутрішній світ (потреби, мотиви, спрямування тощо). У центрі нашого дослідження особистість сімейного насильницького злочинця щодо неповнолітніх.

Поняття «особистість» характеризується відносно певної галузі дослідження. Хоча проблема особистості має загальнозначимий характер, безпосередньо стосується всього суспільства, вона вивчається багатьма науками, але кожній наукою з позицій свого предмета. У літературі вказується на багатосторонність і багатоплановість дослідження особистості. У тому чи іншому ракурсі особистість вивчають філософія і соціологія, право, а цілком предметно досліджує її психологія. Для кримінології об'єктом пізнання є особливий тип особистості – особистість злочинця. Це поняття умовне і його слід розглядати окремо.

Будь-яка особистість вільна вибирати поведінку. Особливість, насамперед, полягає в тому, як зазначається в літературі, що різні науки вивчають різних людей з їх специфічною поведінкою. Тому наявність

складних характерів і властивостей, що відрізняють людей один від одного, важко вмістити в шаблонні і стереотипні строго певні межі. З огляду на це, різні науки «не працюють» зі спеціально підібраними особами, а, стикаючись зі складними ситуаціями, вивчають міжособистісні відносини і кожна з наук «вибирає» свій об'єкт дослідження. Такому вибору об'єкта дослідження відповідають і суспільні відносини, специфіка яких у кожному конкретному випадку цілком очевидна.

Кримінологія вивчає таких особистостей, які скоюють злочини, і є для цієї науки об'єктом дослідження. Однак вивчаючи зазначених осіб, кримінологія користується досягненнями інших галузей знання. Береться до уваги те, що проблема особистості злочинця – проблема комплексна.

Особистість злочинця, як і людина взагалі, оцінюється як діяльна істота, спосіб життя якої відображається на її зовнішності. Людина, що не здатна здійснювати усвідомлені дії, відповідати за свої вчинки, позбавлена необхідних властивостей, що характеризують її як особистість. У особистості будь-якого типу, в тому числі і в особистості злочинця, складаються взаємини з оточуючими людьми. Завдяки діяльній натурі людини навколо неї складаються суспільні відносини, між особистістю і суспільством завжди існує зв'язок. У системі цих суспільних відносин треба бачити і відносини, характерні для особистості злочинця.

Низка науковців розглядають особистість злочинця як складний комплекс негативних властивостей, якостей, станів, їх структуру і співвідношення, соціальні і психологічні характеристики, котрі в сполученні з конкретними об'єктивними обставинами обумовлюють вибір злочинного варіанту поведінки [85, с. 20; 30, с. 161]. Загальна властивість, що характерна усім злочинцям – суспільна небезпека [210, с. 113]. Представники даного напрямку розглядають особистість злочинця виключно в умисних злочинах.

Наявність специфічних якостей, що типово властиві особистості злочинця, і відрізняє останніх від законотрусливих громадян. Виходячи з цього, під особистістю сімейного насильницького злочинця необхідно розуміти сукупність специфічних соціально-демографічних, моральних та соціально значущих біопсихологічних характеристик і станів, що проявилися у вчиненні насильницького злочину проти життя й здоров'я особи у сімейній сфері.

Соціально-демографічна характеристика особистості злочинця охоплює дані про: стать, вік, сімейний стан, освітній рівень, соціальне положення, рід занять та ін. Аналіз зазначених відомостей на статистичному рівні дозволить встановити особливості демографічних показників, соціального походження й статусу, освітнього і культурного рівня злочинця та визначити їх вплив на спрямованість злочинної поведінки.

Кримінально-правова характеристика особистості злочинця суттєво доповнює соціально-демографічну. У неї входить комплекс відомостей про характер співучасті, мотиви злочинних посягань, основні форми дозлочинної поведінки, дані про рецидив, психічний стан у момент вчинення злочину, окремі аспекти поведінки засуджених в установах виконання покарання. Виходячи з кримінально-правової характеристики, ми можемо робити висновки про генезис злочинного посягання, глибину і стійкість антисуспільної спрямованості злочинця, його суспільну небезпечність.

За даними проведеного нами дослідження соціально-демографічної характеристики особистості злочинців у сфері сімейних відносин щодо неповнолітніх свідчить про таке: за статтю переважна більшість сімейних насильницьких злочинів проти неповнолітніх вчиняються чоловіками – 86,5%. На думку деяких російських кримінологів значна перевага чоловіків-вбивць і осіб, що спричиняють тяжкі тілесні ушкодження пояснюється психофізичними особливостями чоловіків і жінок, а також специфікою їх соціальних ролей. Чоловіки у порівнянні з жінками в більшій мірі орієнтовані

на агресивність і насильство [37, с. 280]. Серед них більше тих, які мають різного роду психічні патології; зловживають спиртними напоями; відбували покарання у місцях позбавлення волі. Вказані чинники сприяють тому, що вони в умовах конфліктних ситуацій діють імпульсивно, неврівноважено, використовуючи фізичну перевагу над неповнолітньою жертвою, прагнуть принизити, провчити, покарати останню.

Важливим елементом соціально-демографічної характеристики особи злочинця виступає її вік. Вікова характеристика особи злочинця, свідчить, по-перше, про особливості злочинної поведінки представників тих чи інших вікових категорій, по-друге, дозволяє встановити найбільш криміногенну вікову групу серед злочинців того чи іншого виду злочину, по-третє, допомагає розкрити сутність ціннісних орієнтирів, потреб, цілей, планів злочинців різного віку тощо.

На основі узагальнених даних встановлено, що найчастіше злочини даного виду вчиняються особами у віці 36–40 років (37,5%), у віці 31–35 років вчиняється 26% злочинів. Доволі високою є злочинна активність серед осіб у віці понад 40 років (17,5%) і 22–30 років (19%) випадків.

Як уявляється, достатньо висока кримінальна активність злочинців віком 22–30 років у певній мірі пояснюється тим, що у цьому віці, як правило, вирішуються найбільш життєво важливі питання: кар'єра, створення сім'ї, придбання житла, самореалізація, побудова життєвих планів на майбутнє тощо. Проте, реалії сьогодення не вирішують безпроблемне розв'язання таких доленосних питань, а тому у молодих людей виникають значні складнощі, непорозуміння, безвихідні ситуації, на ґрунті яких з'являються почуття озлобленості, постійного незадоволення, обманутих сподівань, відсутність життєвих перспектив. Як бачиться, подібні настрої виливаються у численні конфлікти, у внутрішній протест проти такого становища, агресивність, пошук винних, якими переважно виявляються члени родини, які завжди поруч. А тому, насильницькі посягання проти життя й здоров'я особи, що здійснюються злочинцями даної вікової групи, у

більшості випадків носять зухвалий і агресивний характер, забарвлений високою імпульсивністю [52, с. 63].

З'ясування сімейного стану осіб, які вчиняють насильство в сім'ї щодо неповнолітніх в межах дисертаційного дослідження вважаємо недоцільним, оскільки неодружені особи не входять до суб'єктного складу вказаної категорії злочинів.

У кримінологічній літературі зверталася увага на той факт, що кримінальне насильство корелює з низькою культурою і проблемами в інтелектуальному розвитку [102, с. 219]. У зв'язку з цим важливе кримінологічне значення має інформація про рівень освіти сімейних злочинців.

Суттєве значення мають відомості про соціальне положення і рід занять осіб до вчинення злочину. Як свідчать отримані нами результати, в основному сімейні злочинці не займалися суспільно-корисною працею (працевдатні, проте тимчасово непрацюючі та безробітні) – 65,5%. За даними Б.М. Головкіна, цей показник сягає 70% [60, с. 189]. Проте, варто зазначити, що ним беруться до уваги декілька складів злочинів, вчинених у сфері сім'ї та побуту.

На нашу думку, домінування серед вказаної категорії злочинців непрацюючих пояснюється тим, що більшість із них мали невисокий освітній рівень, про що йшлося раніше, а тому працювали на некваліфікованих або малокваліфікованих роботах у сфері промисловості та сільського господарства. Систематичні порушення трудової дисципліни не дозволяли цим особам надовго затримуватися на робочому місці, а тому вони завжди були першочерговими кандидатами на звільнення, що особливо актуально за умов занепаду виробництва та скорочення штату працівників. Як слушно зазначає Б.М. Головкін, незайнятість у виробництві веде до розширення меж бездіяльного періоду, що використовується для задоволення примітивних потреб у випивці, розвагах, бешкетуванні тощо. Крім того, бездіяльність формує звичку до

інертно-споживацького способу життя у колі собі подібних, з виплескуванням час від часу негативних емоцій на близьких і рідних осіб, які виступають противниками такої поведінки [60, с. 192].

Серед працюючих злочинців переважають робітники (у тому числі сільські) низької кваліфікації державних, колективних і приватних підприємств, установ, організацій – 24,5%. Непрестижна тяжка фізична праця, її одноманітність і виснажливість ліквідує потяг у людей до творчості, забирає багато фізичних і психічних зусиль, вимагає певних умов для відновлення фізіологічних можливостей. Відсутність таких умов компенсується систематичним вживанням спиртних напоїв з метою «зняття напруги» після роботи, що стає майже непорушною традицією. У таких колективах складається специфічний мікроклімат, в якому панують грубість, безтактність, аморальність, алкогольні традиції, спотворена система цінностей, звичок, схвалюється примат насильницького вирішення будь-яких непорозумінь. А тому, на таких роботах, як правило, «осідають» деморалізовані особи, які можуть максимально легко адаптуватися у подібному середовищі [254, с. 61].

Кримінально-правова характеристика особистості сімейного насильницького злочинця щодо неповнолітнього слугує, перш за все, для визначення його суспільної небезпеки, глибини і стійкості його антисуспільних настанов. У зв'язку із цим необхідно простежити генезис злочинного посягання: основні форми дозлочинної поведінки, деякі обставини вчинення злочину, розповсюдженість рецидиву протиправних дій, окремі аспекти поведінки в установах виконання покарання.

У характеристиці суспільної небезпеки винних важливу роль відіграють мотиви їх злочинних дій. Контингент злочинців, що розглядається характеризується своєрідною обмеженістю духовного світу, що виявляється при вчиненні злочину. Приводом до вчинення ними злочинів в переважній більшості є мотиви особистого характеру, що пов'язані з особливостями

сімейного спілкування злочинця і неповнолітніх потерпілих. У мотиваційній сфері переважають емоційні компоненти свідомості над інтелектуально-оціночними, що визначає імпульсивний характер процесу прийняття рішення про скоєння злочину.

В основі мотивації осіб, які вчиняють сімейне насильство щодо неповнолітніх є затвердження свого лідерства в сім'ї будь-яким засобом (егоїзм, насильство як засіб вирішення конфліктів тощо). Вказані потреби визначають формування таких мотивів, як помста, особиста ворожість, ревності, хуліганські спонукання.

Серед соціально-психологічних властивостей особистості злочинців зазначеної категорії важливу роль (у продукуванні злочинів) відіграє антигромадська установка, як готовність особи при відповідних умовах мікросередовища діяти суспільно небезпечним способом. У процесі дослідження був встановлений наступний закономірний взаємозв'язок: поведінка, що криміногенно відхиляється в сім'ї визначає формування антигромадської установки, яка у свою чергу, за принципом зворотнього зв'язку, впливає на мотиваційну сферу особистості, сприяє формуванню криміногенної моделі поведінки в сім'ї. У зв'язку з цим видається принципово важливим висновок про те, що корекція етично-психологічних та інших властивостей особистості злочинця можлива лише за допомогою кардинальної зміни його способу життя шляхом заміни соціально негативних форм життєдіяльності на соціально позитивні.

Аналіз характерологічних особливостей особистості злочинців в сфері сімейних відносин щодо неповнолітніх показує, що значна їх частина являє собою різновид так званих акцентуйованих осіб переважно збудливого типу акцентуації, що зумовлює неадекватний характер реагування на зовнішні подразники. Вивчення особистості злочинця в цьому аспекті дозволяє істотно розширити можливості кримінологів у пізнанні психології злочинної поведінки.

Дослідження кримінальних справ, у яких жертвою сімейних злочинів був неповнолітній засвідчило, що серед встановлених мотивів більшу половину складають «неприятні стосунки» – 55,5%. Етимологічне походження слова «неприятність» означає недружелюбне, недобррозичливе ставлення до когось [64, с. 636]. Однак, за нашими спостереженнями, на практиці досить часто зводять під формулювання «неприятні стосунки» різні за змістом мотиви злочинної поведінки, а саме: заздрість, образа, кривда, ворожнеча, неповага, ненависть, хуліганство, що суперечить етимологічній природі самого терміну «неприятність». На нашу думку, таке об'єднання досить різних мотивів злочинних дій під загальне формулювання «неприятні стосунки» є невиправданим і підлягає переосмисленню, адже таким чином зовсім не виявляються дійсні мотиви злочинів, що ускладнює з'ясування їх детермінант, розробку системи конкретних попереджувальних заходів тощо.

Друге місце серед встановлених мотивів посідають помста та корисні мотиви – 22% і 18,5% відповідно. Такий результат не випадковий, оскільки винних нерідко штовхає на вчинення злочину прагнення помститися за колишні приниження, побиття, знущання, дійсні чи уявні зради, що актуалізуються в ході запеклих міжособистісних зіткнень. Інші мотиви складають близько 4%.

Певний інтерес становлять дані про судимість винних. У кримінології під рецидивом розуміють вчинення нового злочину особою, раніше засудженою за вчинення злочину незалежно від наявності або відсутності у неї судимості [80, с. 10]. Більшість винних у розглядуваній нами категорії злочинів до вчинення злочину не притягалися до кримінальної відповідальності. Кримінологічний рецидив було виявлено у відношенні 35,4%, злочинців. Із них 14,2% неодноразово судимі.

Своєрідним каталізатором злочинного посягання виступає стан алкогольного сп'яніння винних. Так, за нашими даними 73,2% засуджених, відповідно, на момент вчинення злочину перебували у

нетверезому стані. Для порівняння, як відмічається в окремих літературних джерелах, від 50 до 70% умисних вбивств вчиняються у стані алкогольного сп'яніння [257, с. 94].

Так, наприклад, Н., ніде непрацюючий, хронічний алкоголік, систематично знущався над дружиною і сином, бив їх, виганяв із дому, влаштовував погроми у квартирі. У день злочину Н. повернувся додому близько 22⁰⁰ у стані алкогольного сп'яніння (у цей час дружина уже відпочивала) і почав з'ясовувати з неповнолітнім О. стосунки, який почав заспокоювати батька. Винний зчинив погром у квартирі, почав завдавати численних ударів О. руками і ногами, в результаті яких наступила смерть останнього [16].

Вивчення особистості насильницького злочинця в сім'ї щодо неповнолітніх буде неповним без урахування специфіки його морально-психологічної характеристики, яка включає дані про спрямованість поведінки, домінуючі емоційно-вольові якості, моральний образ, стан фізичного і психічного здоров'я тощо. На основі відміченої характеристики можна судити про детермінанти індивідуальної злочинної поведінки, будувати кримінологічні прогнози, розробляти і застосовувати заходи виправно-трудового впливу й попередження злочинних проявів.

Найбільший вплив на формування морально-психологічних якостей особистості надають сім'я і найближче оточення. У реальному житті негативні і позитивні фактори формування особистості не ізольовані один від одного. Джерела морального формування незалежні від індивіда, але його роль не пасивна. Моральне формування особистості є результатом взаємодії дійсності та особистості;

Деякі науковці [66, с. 74–76; 211, с. 31], особливо наголошували на тому, що тільки аналіз морально-психологічних ознак дає змогу зрозуміти внутрішній світ злочинця, допомагаючи з'ясувати, чому дана особа вчинила злочин і яке її внутрішнє ставлення до нього. І з цим, дійсно, варто погодитися, оскільки до змісту морально-психологічної характеристики

особистості входять моральні властивості особи (світогляд, духовність, погляди, переконання, ціннісні орієнтації), її інтелектуальні (рівень розумового розвитку, обсяг знань, життєвий досвід тощо), емоційні (ступінь емоційного збудження, силу і темп реагування на різні зовнішні подразники) та вольові якості, останні з яких полягають у вмінні особи свідомо регулювати свою поведінку, здатності приймати і виконувати правильні рішення, досягати поставленої мети.

Розгляд морально-психологічної характеристики особистості злочинця почнемо із аналізу їх морального образу та стану фізичного і психічного здоров'я. Особи, які були засуджені за насильницькі злочини в сім'ї щодо неповнолітніх, характеризувалися за місцем проживання, навчання, роботи негативно: переважка більшість (62,5%) зловживали спиртними напоями. Незначна кількість злочинців вживали наркотичні засоби та психотропні речовини (14,9%). Позитивно характеризувалися 27,5% осіб. Головним лейтмотивом багатьох сімейних конфліктів є зловживання злочинцем, до речі, нерідко спільно з потенційною жертвою, спиртними напоями.

Підвищену увагу кримінологів завжди привертає виявлення у злочинців психічних аномалій. За результатами нашого дослідження, у 28,6% злочинців, судово-психіатричними та судово-психологічними експертами виявлені різного роду психопатології в межах осудності. Неосудними визнано 4,5% винних. Зокрема, С.В. Аракелян дійшов висновку, що серед сімейно-побутових вбивць 33,0% осіб мали аномальну психіку [14, с. 46], що в цілому підтверджується нашим дослідженням.

У зв'язку з тим, що до групи насильницьких злочинів включаються кримінально карані діяння, які значно різняться за ступенем суспільної небезпеки, спрямованості, сфер розповсюдження та іншими ознаками, характеристики осіб, які їх вчиняють, відрізняються значною різноманітністю. Об'єднує даних людей виражений кримінальний егоїзм, що нерідко переходить в егоцентризм, неповажне ставлення до власних членів сім'ї, нехтування їхніми інтересами. Життя, здоров'я, честь та гідність особи

в очах насильницьких злочинців девальвовані, оцінені, причому часто це поєднується з високим і навіть сильно завищеним рівнем самооцінки.

У кримінологічних характеристиках особистості насильницьких злочинців статистичними спостереженнями, а також вибірковими дослідженнями фіксуються деякі досить стійкі зрушення від середніх величин. Це ще більше, ніж щодо всіх осіб, які вчиняють злочини, переважання чоловіків, збільшена частка міських злочинців (а серед них особливо нещодавніх жителів сільської місцевості, які не зуміли адаптуватися до нових умов), підвищена питома вага злочинців, які мають психічні аномалії в межах осудності. Різниця, яка традиційно відзначалась в рівні освіти насильницьких та інших злочинців (на користь останніх) в даний час в основному нівелювалася, і значних відмінностей за цією ознакою не спостерігається. Фіксується підвищена схильність до насильства злочинців молодого і середнього віку. Однак у сімейній сфері велика кримінальна активність і старших за віком осіб. Вища від середньої серед насильницьких злочинців частка осіб, які вчиняють кримінально карані діяння в стані алкогольного сп'яніння. Порівняно рідко скоюють насильницькі злочини особи, які відносяться за соціальним становищем до категорії службовців.

Дослідження структури особистості злочинців, що вчиняють насильство щодо неповнолітніх у сімейних відносинах дало змогу встановити групу особливих, діапазонних ознак і властивостей. Зокрема, це вік (31–40 років), середній освітній рівень, низька культура міжособистісного спілкування, незайнятість суспільно-корисною працею, ведення алкоголізовано-дезадаптивного способу життя, що призвів до морально-етичної деградації, маргіналізації, ствердження насильницьких стереотипів поведінки, які нерідко проявлялися у вчиненні різних адміністративних правопорушень у сімейній сфері. Встановлено наявність стійких або періодичних конфліктних сімейно-родинних чи побутово-дозвільних стосунків між засудженими та іншими особами, що передували злочинному

посяганню. Зазначені взаємини в подальшому ставали «збудниками», а подекуди, і мотивами злочинних посягань, що, як правило, вчинялися у стані алкогольного сп'яніння. У певної частини винних було виявлено різного роду психічні аномалії в межах осудності, котрі певною мірою впливали на вибір протиправного варіанту розв'язання конфліктних ситуацій. Слід також відзначити домінування в усіх злочинців негативних емоційно-вольових якостей: запальність, агресивність, грубість, жорстокість, ворожість, сварливість, злопам'ятність тощо, складна комбінація яких і ставала в багатьох випадках першопричиною конфліктних зіткнень, що завершилися вчиненням насильницьких злочинів щодо неповнолітніх у сімейній сфері.

За своїм соціально-демографічними і морально-психологічними характеристиками, за характером антигромадської спрямованості і ціннісних орієнтації такий тип знаходиться «на стику» двох груп злочинців, що виділяються в кримінології: 1) з індивідуалістичний-егоцентричним ставленням до різних соціальних інститутів і вимогам, до своїх цивільних, службовим, сімейних та інших обов'язків і 2) з негативно-зневажливим ставленням до людської особистості та її найважливіших благ. Як уявляється, типологію досліджуваного злочинця доцільно проводити за такими ознаками, як: провідний мотив скоєного проти неповнолітнього злочину, наявність або відсутність сформованої установки на застосування насильства щодо дитини, соціальне ставлення до потерпілого неповнолітнього.

Характеристика особистості жертв

Невід'ємним елементом аналізу латентної жертви насильницьких злочинів, вчинених у сфері сімейних відносин, є кримінологічна характеристика особистості жертви, оскільки змістовна сторона поведінки будь-якої людини здебільшого визначається її особистісною структурою. Її дослідження дасть можливість виявити ті суб'єктивно-віктимні властивості особистості, які визначають вчинки.

Якщо особистість злочинця достатньо розроблена і вивчена, то особистість жертви, особливо тієї, яка зазнає насильства в сім'ї, на

емпіричному рівні досліджена недостатньо. У науці в даний час висловлюється припущення про схожість особистісних характеристик злочинців, які скоюють насильницькі злочини, і їх жертв, при чому ця однотипність обґрунтовується їх взаємовідносинами, що базуються на спільності інтересів, нахилів, прагнень, рівня освіти, розвитку, захоплень. Виходячи з висловленої думки, вважається, дослідження особистості латентної неповнолітньої жертви буде корисним і з метою виявлення злочинців з посиланням на дані про жертв, оскільки пізнання їх особливостей є необхідною умовою при розробці рекомендацій про профілактику насильства в сім'ї щодо неповнолітніх, а також розуміння механізму сімейного злочину та віктимізації неповнолітніх членів сім'ї.

Особистість жертви злочину необхідно розглядати в єдності її властивостей і якостей, які при взаємодії з ситуацією формують її віктимність. На наш погляд, її також можна розглядати як соціально-правове явище, оскільки основою даної категорії є сукупність не тільки загальносоціальних і психофізіологічних, але й кримінально-правових характеристик. Особистість жертви злочину з'являється в результаті вчинення злочину і пов'язана із заподіянням їй різної шкоди. З цієї позиції особистість жертви злочину являє собою цілісне утворення, що являє собою певну структуру, тобто складається із взаємопов'язаних та взаємодіючих між собою елементів, прояв яких в криміногенних ситуаціях формують жертвовність і зумовлюють її віктимну поведінку.

Важко повністю оцінити масштаби і рівень насильства по відношенню до дітей в нашій країні, оскільки про переважну більшість таких випадків не повідомляється взагалі. Справжні цифри набагато вищі, ніж ті, які відображаються в офіційній статистиці, що дозволяє говорити про високу латентність дітей – жертв насильства в сім'ї. Так зване «виховне насильство» носить особливо масовий характер, його рамки величезні – від ляпасів та образ до вбивств.

Слід погодитись із вченими, які жертвою злочину вважають людину (спільноту людей у будь-якій формі їх інтеграції), якій злочином заподіяно фізичної, майнової або моральної шкоди, незалежно від того, визнано її у встановленому законом порядку потерпілим чи таким вона сама себе вважає. Звичайно, таке широке тлумачення жертви злочину, як справедливо зазначають його автори, може бути конкретизоване залежно від предмета і завдань дослідження, а також у процесуальній діяльності слідчих та судових органів [66, с. 99]. Видається, що зазначене визначення жертви злочину у повній мірі може бути розповсюджене і на неповнолітніх потерпілих, які стали об'єктом сімейного насильства.

Потерпілими від насильницьких діянь в сім'ї практично в однаковій мірі є неповнолітні жіночої (56,5%) і чоловічої статі (43,5%). У віковому відношенні найчастіше насильницького впливу зазнають неповнолітні віком від 10 до 14 років (36,3%); порівняно в однаковій мірі від насильницького впливу потерпають неповнолітні вікових груп від 7 до 10 років (23,8%) та від 14 до 16 років (24,2%) і найменш чисельнішою є вікова група від народження до 7 років (5,7%), що пояснюється потребою постійного догляду з одного боку і відповідно власною безпорадністю (в силу вікових особливостей) з іншого.

З наведеного вище вбачається, що великий відсоток (60,1%) становлять неповнолітні потерпілі віком до 14 років – найбільш вразлива група дітей. Це не випадково, і доводить, що сімейний злочинець вчиняє злочин користуючись безпорадністю, наївністю, довірливістю дитини, а отже усвідомлюючи при цьому фізичну та розумову «неповноцінність» неповнолітніх.

Значно більша кількість потерпілих проживає у містах (71%) ніж в сільській місцевості (29%). Доволі значна частка з них не навчається (24,2%). В більшості це стосується неповнолітніх, які проживають у сільській місцевості.

Крім поняття «жертва» кримінологія оперує також і поняттям «віктимність». Віктимність окремої особи (індивідуальна віктимність) – це

об'єктивно притаманна людині (реалізована злочинним актом або така, що залишилася у потенції), але аж ніяк не фатальна здатність, схильність стати при певних обставинах жертвою злочину. Залежно від особистісних якостей та поведінки конкретного індивіда ступінь його уразливості, тобто ступінь віктимності, може бути вище певної «середньої» (це підвищена віктимність), але може бути і нижчою (це знижена, мінімізована віктимність) [38, с. 140].

Поведінка неповнолітніх потерпілих від сімейних насильницьких злочинів, так само як і поведінка злочинців, відрізняється розмаїтістю. За даними нашого дослідження у більшості випадків має місце провокуюча поведінка з боку неповнолітніх потерпілих (26,5%); менша кількість сприяючої поведінки (24%); нейтральна поведінка становить 22,5%. Через відсутність даних не вдалося з'ясувати поведінку неповнолітнього потерпілого у 29% справ.

Резюмуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що злочини в сімейній сфері, в т.ч. вчинені щодо неповнолітніх характеризуються підвищеною латентністю. Неповнолітні незалежно від віку є чинником, що підвищує віктимність особи в силу вікових і фізичних особливостей, недостатності життєвого досвіду, нездатності правильно оцінити характер і соціальну небезпеку дій, усвідомити їх протиправність, при цьому малолітство підвищує віктимність дитини в сім'ї.

Викладене дає змогу скласти кримінологічний портрет неповнолітньої жертви сімейного насильства: це неповнолітня особа в більшості жіночої статі (56,5%) віком від 10 до 14 років (36,3%), що проживає в місті (71%), зазвичай перебуває у конфліктних стосунках зі злочинцем, характеризується підвищеною віктимністю.

Виклад характеристики кримінології сімейного насильства щодо неповнолітніх, його причин і наслідків дозволяє перейти до проблем попередження цього типу насильницької злочинної поведінки і захисту прав неповнолітніх потерпілих.

2.3 Детермінанти сімейного насильства щодо неповнолітніх

Соціально-побутове середовище може втілюватися в різних формах взаємовідносин людей, найбільш стійкою серед яких є сім'я. Відображаючи в собі особливості визначеного суспільного укладу, сім'я в той же час утворює самостійну мікросферу, яка є найближчим середовищем для кожної людини. Соціально-побутове середовище характеризується переліком специфічних рис, які відрізняють його від інших сфер життя людини, і визначає низку типологічних якостей особистості.

Кримінологічними дослідженнями також встановлено, що протиріччя, які виникають при виконанні батьківських обов'язків, суттєво визначають не лише конфліктну поведінку їх самих, але і тих людей, які пов'язані з ними, зокрема дітей. У цих умовах, з доволі зрозумілих причин, зростає вірогідність насильницького вирішення конфліктів, що виникають в сім'ї та які загрожують в першу чергу життю та здоров'ю дітей.

Звичайно, неможливо проаналізувати усі дослідження, присвячені питанням гармонійного розвитку сім'ї, джерел труднощів та чинників, які провокують нестабільність і конфліктність. Тому ми зупинимось лише на тих працях, які допоможуть провести діагностику сімейного життя, виявити джерела її конфліктів, дати оцінку джерел сімейного насильства щодо неповнолітніх.

Розглядаючи будь-яке соціально-негативне явище, відшуковуючи ефективні форми та методи протидії йому, необхідно, передовсім, встановити детермінанти цього явища. Саме усунення соціально-негативних явищ є гарантією ефективної протидії та навіть їх викорененню.

Проблема причинності є однією з центральних у кримінологічній науці. Залежно від характеру причин злочинності автори «Юридичної енциклопедії» під редакцією Ю.С. Шемшученка виділяють такі концептуальні підходи (напрями) в кримінології:

1. Містичний: причиною злочинності вважається «нечиста сила», яка вселяється в людину, перетворюючи її на злочинця.

2. Класичний: причиною злочинності є самодостатня «зла воля» самого злочинця, яка залежить лише від нього самого.

3. Біологічний: причиною злочинності пропонується вважати біологічні (антропологічні) чинники.

4. Соціологічний: як і за біологічного підходу, воля людини не визначається причиною злочинності, але на відміну від нього причиною вважаються лише соціологічні фактори.

5. Культурологічний: інтегруючи класичний, біологічний і соціальний підходи, причиною злочинності визнає фактори, що мають властивість спричиняти виникнення у людини криміногенної сваволі, тобто стану неузгодженості волі людини із законами соціального життя [248, с. 410].

Інші науковці виокремлюють три основні підходи до пояснення причин виникнення проблеми насильства у сім'ї: соціокультурний, системний сімейний та індивідуально-психологічний [44, с. 5–29; 61, с. 20–23; 146, с. 145–151; 149, с. 147–150]. Кожен підхід має свої переваги та недоліки.

У зв'язку із цим, представляє теоретичний інтерес судження А. Міллера, що кожен злочин має одну причину – дію (бездіяльність) особи, що завдала шкоди об'єкту (об'єктам) кримінально-правової охорони, і низку об'єктивних та суб'єктивних чинників, які були його умовами. Жодна з цих умов, і навіть всі вони разом узяті, самі по собі безпосередньо не породжують злочин (тобто не спричиняють кримінально-караної шкоди), а тільки зумовлюють його, а звідси, визначають його характер [141, с. 92].

Зауважимо, що укоріненість залишків патріархальних поглядів у суспільній свідомості є лише одним з факторів, які сприяють поширеності насильства в сім'ї. Розповсюдженість таких поглядів визначає ступінь терпимості суспільства до насильства в сім'ї, але не пояснює, чому конкретна людина стає схильною до вчинення насильства. Зрозуміло, що схильність

людини до насильства визначається великою кількістю причин – біологічних, психологічних, соціальних, зокрема, спадковістю, умовами виховання, а також чи піддавалась ця людина насильству, тощо. Ця велика кількість чинників формує у людини комплекс психологічних якостей, які сприяють вчиненню насильства, або навпаки, утримують від нього. Серед цих психологічних якостей важливо знайти такі, без яких насильство як звичний спосіб життя є практично неможливим.

Отже, досліджуючи поширення та існування насильства щодо неповнолітніх у сімейній сфері, ми будемо керуватись саме таким тлумаченням причинності в юридичній науці. В зв'язку з цим доцільно вести мову про причини-умови злочинів, які їх детермінують.

Не зупиняючись на кожному з них (вони достатньо висвітлені в літературі), зупинимось детальніше саме на тих, які стосуються сімейного насильства щодо неповнолітніх.

Слід одразу відмітити, що насильство, яке застосовується до неповнолітніх – проблема комплексна і вимагає детального аналізу. Тут ми спеціально обмежуємося лише розглядом однієї частини проблеми насильства над неповнолітніми – тій, яка є супутником актів насильства одного дорослого члена сім'ї відносно іншого.

На запитання чому юні особи страждають від насильства в сім'ї більше ніж дорослі, нами було отримано такі результати: морально-психологічні вади дорослих, які вчиняють насильство – 37%; неусвідомлення гостроти проблеми жертвою – 30%; матеріальна залежність – 18%; морально-психологічні якості неповнолітньої жертви – 15% (Додаток А, Додаток Б).

До загальних чинників, що детермінують насильницькі злочини щодо неповнолітніх Л.В. Левицька відносить: погіршення економічного становища значної частини українських сімей; поглиблення процесу відсторонення сім'ї від фізичного, психічного, інтелектуального та морального виховання дітей; посилення соціальних патологій у молодіжному середовищі – алкоголізм,

наркоманія, проституція, суїциди, дитяча бездоглядність та безпритульність; зростання кількості захворювань серед дітей; незадовільний стан правової освіти батьків та дітей; панування правового нігілізму в суспільстві [130, с. 68–69].

Дані західних досліджень надають досить заплутану картину взаємозв'язку між двома проблемами: жорстоким поводженням з дитиною і насильством чоловіка відносно дружини. З одного боку, дослідження демонструють, що родинна жорстокість відносно дітей зовсім не передбачає обов'язкової наявності насильства чоловіків по відношенню до дружин [264, с. 25]. З іншого боку, якщо в сім'ї вчиняються акти агресії батька відносно матері, то насильство відносно дитини тут присутнє автоматично [262, с. 88]. Агресія відносно дружини створює своєрідний контекст для стосунків між всіма членами сім'ї, на тлі якого особливо яскраво виявляється і жорстокість батька відносно дитини [265, с. 64].

Некоректні прийоми виховання, приниження людської гідності, психічне і фізичне насильство все частіше простежуються не лише до сім'ї, але і в дошкільних установах, навчальних закладах, дитячих будинках-інтернатах, спеціальних навчально-виховних установах. Таке ставлення до неповнолітніх не може залишатися безслідним для останніх, формуючи у них «синдром битої дитини» [259, с. 99].

В результаті жорстокого байдужого ставлення батьків і вихователів до дітей тисячі юних громадян гинуть, отримують каліцтва, стають жертвами різного роду посягань, інвалідами [136, с. 4]. Стрімка трансформація суспільного ладу, економічна криза і викликані цим негативні процеси в сім'ї зумовили різке зростання дитячої бездоглядності і безпритульності.

Деякі українські автори відносять до ризик-факторів актуалізації проблеми внутрішньосімейної агресії відхід родини чи її члена від християнської моралі, яка, на їхню думку, є чинником запобігання конфліктам у сім'ї [166, с. 159]. Проте, С.В. Трикуленко слушно з цього

приводу зауважує, що слід зважати на те, що проблему насильства у сім'ї неможливо однозначно віднести до наслідків атеїстичного виховання. Адже дана проблема існувала за часів, коли церква мала значно більший вплив на життя суспільства і була одним із провідних інститутів держави. Про зв'язок релігії з актуалізацією агресивних тенденцій доцільніше говорити у разі, коли на внутрішньосімейні взаємини впливають деструктивні секти [228, с. 220].

Не варто применшувати роль у дослідженні внутрішньосімейної агресії типологію існуючих у конкретному суспільстві родин [36, с. 20; 68, с. 62]. Зокрема, А.А. Кочін та В.С. Харламов вважають, що за своїм кримінологічним значенням сім'ї можна поділити на здорові (фізично, соціально, психічно та економічно благополучні), адаптовані (стабільні, узгоджені, з низьким ступенем конфліктності) та девіантні (такі, що потребують підвищеного соціального контролю) [112, с. 52]. Належність сім'ї до категорії девіантних, власне, уже є фактором ризику виникнення проблеми насильства у сім'ї.

Соціально-економічні зміни в кінці минулого століття, обумовлені геополітичними змінами на теренах колишнього Радянського Союзу, не могли не торкнутися сімейної сфери. У результаті непродуманих економічних реформ був нанесений серйозний удар по традиційному сімейному устрою [150, с. 76]. Це призвело до розбалансування ролевих функцій членів сім'ї, сформувало новий, стійкий тип сім'ї (з одним батьком або батьками, що проживають у цивільному шлюбі). Зазначені зміни не могли не торкнутися сфери сім'ї, в якій живуть і розвиваються неповнолітні. Результат таких змін призвів до зростання насильницьких дій щодо неповнолітніх.

І.В. Севостьянова виділяє такі негативні соціально-психологічні чинники інституту сім'ї: наявність судимості членів сім'ї; алкоголізм; аморальний спосіб життя батьків; родинні негаразди систематичного характеру; спільне розпивання спиртних напоїв; деформація родинних

взаємин; емоційно конфліктні стосунки подружжя між собою і між батьками та дітьми; відсутність контролю за поведінкою дітей [212, с. 43].

Для багатьох рідна домівка ніколи і не була рятівною гаванню, оскільки жорстоке поводження з дітьми нерідко є основною причиною, що змушує їх йти з дому і шукати порятунку на вулиці. У дисгармонійних сім'ях ще більше ніж в благополучних сім'ях істотно спотворюється соціальна інформація, ослаблюється дія виховної родинної ситуації на дитину. У більшості сімей це, як і раніше, визначається не стільки соціально-психологічними особливостями батьків, скільки економічним чинником. В результаті неповноцінного гармонійного розвитку дитини біднішає його емоційне життя, зростає ризик формування стресових психоемоційних розладів. У багатьох дітей виникає відчуття відчуження в стресовій ситуації, що не дозволяє їм знаходити відповідну адекватну відповідь [9, с. 11; 208, с. 27].

Моральну атмосферу сім'ї створюють особисті взаємини, які є одним із найактивніших її чинників сім'ї. Моральна атмосфера, у свою чергу, складає духовну сторону життя родини і визначає установки, погляди, уявлення, почуття її членів. До «мікроклімату» сім'ї необхідно віднести також режим життя, розподіл обов'язків, рівень мовної культури, тощо. Відображаючи в собі особливості визначеного суспільного укладу, сім'я в той же час утворює самостійну мікросферу, яка є найближчим середовищем для кожної людини.

Зокрема, А. Волкова, досліджуючи проблему жорстокого поводження з дітьми в сім'ї, пише: «Надмірний розвиток агресивності починає визначати всю подобу особи перетворюючи її на конфліктну». Агресивність, на її думку, «...має як соціальний, так і природний характер, тобто може бути природженою. Жорстокість – завжди соціального походження» [47, с. 18–19].

Найбільш типовою формою сімейних розладів є конфлікти. Будь-який сімейний конфлікт по-своєму унікальний, неповторний за причинами

виникнення, формами взаємодії, результатами й наслідками; але при всій несхожості конфліктна поведінка має і певні спільні ознаки. Щоправда, конфліктологами і окремими кримінологами основна увага приділяється сімейним конфліктам, а такий різновид як сімейно-побутові зіткнення окремо не вивчається. Сімейний конфлікт вони розглядають як протиборство між членами сім'ї на основі зіткнення протилежних позицій, поглядів, потреб та ін. [73, с. 251; 251, с. 64; 222, с. 17].

За оцінками фахівців, конфлікти відбуваються у 80–85% сімей, в інших 15–20% виникають сварки через різні приводи [73, с. 251]. Безперечно, в більшості випадків саме конфлікт між членами сім'ї найчастіше завершується вчиненням тяжких насильницьких злочинів проти особи. Вважаємо, що більш доцільно, – з кримінологічної точки зору, – піддати детальному аналізу сімейний конфлікт, що має місце у специфічній сфері людських взаємин і призводить до вчинення сімейних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень.

Унікальність сімейних відносин обумовлює не тільки специфіку виникнення й протікання конфліктів у родині, але й особливим чином відображається на соціальному й психічному здоров'ї всіх її членів.

Продовжуючи розгляд цього питання, слід зазначити, що конфлікти в сім'ї виникають внаслідок об'єктивних або суб'єктивних причин. Об'єктивними причинами слід вважати: рівень добробуту суспільства, стан культури й освіти, традиції й звичаї, екологію навколишнього середовища. Окрім того, кризове становище суспільства створює безліч стресових ситуацій: утрата чи змушена зміна роботи, нерозв'язні житлові проблеми, ризик і перенапруга у зв'язку з підприємницькою діяльністю, погіршення матеріального рівня, неможливість цілком реалізувати запити сім'ї і т. ін. При цьому вирішення виникаючих проблем усе менше здійснюється на макрорівні, через соціальний захист і державну політику, і усе більше переноситься на мікрорівень – рівень внутрішньосімейних відносин.

Об'єктивними причинами злочинів, що вчиняються в сфері сімейних відносин є протиріччя між побутовим устроєм суспільства і побутом окремих мікрогруп, що розглядають останній як сферу відпочинку від суспільних вимог та обов'язків перед державою, як місце, де можна перебувати поза дією соціального контролю. Далеко не кожна сім'я здатна розв'язати виникаючі труднощі, що, в свою чергу, породжує базу для міжособистісної напруженості й конфліктів. До об'єктивних причин належать також ті, що виникають унаслідок природної динаміки сім'ї.

Об'єктивні умови, що сприяють вчиненню злочинів в сфері сімейних відносин, це нестачі організаційного і технічного порядку, що підтримують, а часом і поживляють дію суб'єктивних і об'єктивних причин злочинності в цій сфері.

До них належать економічні умови (що надають можливість укладання шлюбів з мотивів, що соціально не схвалюються), існування важкої фізичної праці (яка не приносить задоволення), нестача упорядкованого житла, недоліки в організації транспортних і житлово-комунальних послуг, невисокий культурний рівень окремих груп населення, недоліки роботи правоохоронних органів і громадськості по попередженню злочинності у цій сфері.

Суб'єктивні причини породжуються особистісною несумісністю дорослих та неповнолітніх членів сім'ї. Суб'єктивними причинами цих злочинів є наявність певних елементів соціальної психології, які зумовлюють порушення загальноприйнятих сімейних відносин (між подружжям, членами сім'ї, родичами, сусідами тощо). Вони проявляються в спотворених потребах, інтересах, цілях, мотивах, етичних цінностях і правосвідомості осіб, що скоюють такі злочини. При цьому істотну роль відіграють невдачі індивіда у встановленні соціальних зв'язків, розрив між соціальною роллю, що виконується, і рівнем домагань (наслідком цього є внутрішня напруженість).

При оцінці умов, що сприяють вчиненню сімейних злочинів щодо неповнолітніх, можна виходити з тих же положень, що і при оцінці умов, що сприяють вчиненню злочинів в цілому.

Суб'єктивні умови, що сприяють вчиненню таких злочинів лежать в демографічних і соціально-психологічних особливостях тієї або іншої сімейної спільності. Л.В. Крижна до їх числа цілком обґрунтовано також відносить неправильні погляди про функціональне призначення побуту і вільного часу, про порядок взаємовідносин з особами із найближчого побутового оточення, про роль жінки в сімейному житті тощо [116, с. 98].

На запитання анкети, чому жертва продовжує залишатися у відносинах, побудованих на кривдженні, опитані вказали на применшення ваги вчиненого, сподівання на краще – 35%; низький рівень самооцінки – 23%; роль влади, впливовості та багатства для поведінки суб'єкта жорстокого поводження – 21%; страх – 13%; обіцяння змінити ставлення – 8% (Додаток А; Додаток Б).

Сказане дозволяє зробити висновок, що злочини в сфері сімейних відносин вчинюються внаслідок взаємодії об'єктивних і суб'єктивних причин і умов. При цьому така взаємодія не є одночасною, а являє собою складний ланцюжок наслідків. Об'єктивні і суб'єктивні елементи, закономірні і випадкові обставини тісно переплітаються, зумовлюючи один одного і визначаючи генезис протиправної поведінки у сімейних відносинах.

Безпосереднім каталізатором вчинення злочину у цій сфері є сімейний конфлікт, що виступає в ролі конкретної життєвої ситуації, у якій переплітаються причини і умови, що сприяють вчиненню насильства щодо неповнолітніх.

У структурі соціальних об'єктів конфліктів, що розглядаються, слід виділити: владу, лідерство, окремі права і мораль. Ці об'єкти тісно взаємопов'язані. Навколо них розгортається запекла боротьба між членами сім'ї і найближчого сімейного оточення.

Ескалація конфлікту відбувається, коли його учасники застосовують деструктивні моделі поведінки. Іншими словами, вона характеризується посиленням руйнівного впливу членів сім'ї один на одного (перешкоди, тиск, застосування сили й ін.). Ескалація конфлікту, звичайно, настільки заплутує ситуацію, що знайти «правих» або «винуватих» у конфлікті стає майже неможливим [214, с. 61].

На наш погляд, сімейний конфлікт у насильницьких злочинах проти неповнолітніх слід розуміти, як гостре зіткнення між членами сім'ї, що виникає на основі протиборства їх протилежних поглядів, інтересів, потреб, які формуються та усвідомлюються в процесі міжособистісного спілкування дорослого та неповнолітнього, характеризуються прагненням завдати шкоду останньому шляхом застосування насильства (фізичного, психічного, сексуального, економічного).

Становить теоретичний інтерес життєва ситуація, коли конфлікт ініціюється третіми особами. Тут формування особи злочинця здебільшого відбувається в умовах триваючого або періодичного конфлікту. Треті особи, якими найчастіше є близькі родичі, друзі та ін., відкрито або таємно виступають на боці одного з учасників конфлікту, певний час підбурюючи його до деструктивних дій проти суперечника. Мотиви подібного втручання можуть бути різними: заступництво, застереження, небайдужість, жалощі або ж особиста неприязнь, заздрощі, ревнощі, помста, користь тощо. У таких випадках треті особи використовують розширений арсенал способів впливу на одного із учасників конфлікту: умовляння, наполягання, переконання, ультиматуми, категоричні заборони, розпалення низьких почуттів, розповсюдження пліток, зведення наклепів, створення інтриг, тощо [58, с. 94].

Серед значної кількості факторів, що впливають на злочинність, науковці кримінологи практично одностайно, і не безпідставно, називають регрес у соціально-економічному розвитку держави. Спрямованість поведінки людей визначається характером суспільних відносин, які, своєю

чергою, складаються з цілої низки міжособистісних відносин – сімейних, побутових, тих, що пов'язані з рівнем життя членів суспільства, їх ставленням до позитивних і негативних проявів. При все більшому погіршенні рівня життя людей їх поведінка деформується, в ній з'являються кримінально-значимі ознаки, дії набувають злочинної спрямованості.

Ми цілком поділяємо погляди й аргументи Л.В. Левицької, яка вважає, що сприятливим середовищем для виникнення та поширення таких дій є загальнодержавні соціальні умови, в яких існує людина. В найширшому значенні – це демографічне становище в країні, міцність сімейних зв'язків, стан реалізації конституційних прав громадян на працю, освіту, охорону здоров'я, житло, рівень культури, а також поширення пияцтва, алкоголізму, наркоманії, проституції, бездоглядності, безпритульності, жебрацтва [130, с. 81].

За нашим переконанням, саме з цими проблемами пов'язаний комплекс соціальних детермінант сімейних злочинів щодо неповнолітніх. В цьому випадку насильство щодо найменш захищених членів суспільства є об'єктивним «індикатором» всіх негативних тенденцій та негараздів.

Вважаємо, що разом із заходами, направленими на вирішення демографічних проблем в державі, належить відродити поняття сім'ї як соціальної цінності, закріпити сімейно-правовий статус дітей, встановлений Конвенцією ООН, докорінно змінити уявлення про місце дитини в суспільстві.

Рівень життя і благополуччя дітей безпосередньо залежить як від матеріального добробуту кожної конкретної сім'ї, так і економічного становища держави в цілому.

Викликає занепокоєння ситуація, яка склалась у світі у зв'язку із залученням неповнолітніх до зайняття різними небезпечними промислами. За даними ООН майже 120 млн. дітей, покинутих своїми сім'ями, існують лише за рахунок виснажливої праці, дрібних крадіжок,

проституції, жебракування; більше 50 млн. дітей працюють у небезпечних або шкідливих для здоров'я умовах; щороку близько 3,5 млн. дітей помирають від захворювань, що не піддаються профілактиці та лікуванню. У країнах, що розвиваються, приблизно 155 млн. дітей віком до 5 років живуть в умовах крайньої бідності. Мільйони дітей, позбавлених піклування, піддаються сексуальній експлуатації, стають жертвами наркоманії [172, с. 17].

Суперечки суспільства про те, хто повинен очолювати сім'ю та найбільше впливати на дітей, поза сумнівом, сприяють зростанню випадків жорстокого поводження відносно останніх. Суспільство дуже довго вважало, що діти повинні знаходитися в підпорядкуванні батьків і мати вельми обмежені права. У минулі століття батьки могли здійснювати майже необмежений контроль за діями своїх нащадків. Оскільки більшість наших предків були упевнені в тому, що молодь схильна до безладного життя і потребує строгого керівництва («недостатнє покарання різкими псує дитину»), вони завжди були готові покарати своїх дітей, якщо вважали їх поведінку негідною [27, с. 291].

Заслуговує на увагу ще одна група протиріч, виділена Л.В. Крижною. Зазначені протиріччя багато в чому пояснюють виникнення, часом без видимих причин, конфліктів в сімейній сфері. Так, людина може бути незадоволена собою, своїм соціальним становищем. Протиріччя, що виникають на цьому ґрунті, нерідко проектуються на найближче сімейне оточення, на близьких і знайомих переносяться роздратування, невдоволення. У цих випадках навіть незначна вимога навколишніх, будь-яка критика з їх боку сприймається особливо хворобливо і загострено, в деяких випадках створюється реальна можливість агресивної поведінки і протиправних вчинків [116, с. 104].

Відчуття ураженої гордості, своєю чергою, викликає почуття гніву, навіть люті, бажання помститися тому, хто завдав шкоду почуттю самоповаги. Часто буває так, що людина, яка викликала це почуття гніву, є

недосяжною для розгніваної людини і тоді весь гнів, лють переносяться на того, хто є слабшим, доступнішим – найчастіше це члени сім'ї.

Обумовлена названими чинниками деформованість сфери міжособистісних сімейних стосунків, конфліктність, розбещеність і педагогічна неспроможність батьків, до певної міри сприяють відтворенню підлітками морально-психологічних рис своїх батьків, а також перейняттю злочинного і аморального способу їх життя.

Поглиблює ситуацію прогресуюча тенденція порушення структури сім'ї, погіршення виховної роботи з дітьми та батьками. Зростає кількість випадків утримання та виховання дітей, що потребують батьківського піклування, особами, які не наділені на це повноваженнями, а саме, коли у якості фактичних вихователів виступають: родичі батька, матері, вітччм або мачуха, чоловік (жінка), з яким один із батьків перебуває у фактичних шлюбних відносинах, один з подружжя опікуна, усиновителя [91, с. 17].

Як зазначав свого часу С. Ферне, неповнолітні через нестійкість психіки, несформованість характеру легко піддаються різним переживанням, не завжди здатні критично оцінити ситуацію, що склалася, і тому легше піддаються різким коливанням настрою та імпульсивним діям. Жорстокість, несправедливість, знуцання з боку близьких осіб (батьків, опікунів) можуть штовхнути підлітка на шлях самогубства. Саме тому, вчені, досліджуючи проблеми самогубства, відмічають, що самогубство неповнолітнього слід визнавати особливо тяжкими наслідками [237, с. 12].

Заслуговує на увагу точка зору В.В. Голіни, який вказує, що готовність застосувати фізичне насильство залежить від багатьох чинників: рівня культури, системи ціннісних орієнтацій, стереотипів поведінки, негативного впливу соціального мікро- та макросередовища, психічного та емоційного стану особи, наявності відхилень психіки, віктимної поведінки потенційної жертви, тощо. Одержавши перемогу з допомогою насильства один раз, особа

надалі відтворює отриманий досвід і в інших аналогічних ситуаціях. Застосування сили, з одного боку, посилює тяжкість конфлікту, оскільки силовий вплив стає вирішальним аргументом і нерідко виключає розв'язання його мирним шляхом [53, с. 181], а з іншого – надає конфлікту яскравого криміногенного забарвлення.

Як правило, у випадках вчинення насильства щодо неповнолітнього в сім'ї спостерігаються такі тенденції: якщо вже вчинялось фізичне насильство, то з кожним наступним разом зростає частота його повторення і ступінь жорстокості; насильство та принизливе ставлення чергуються з обіцянками змінитися та вибаченнями, з боку кривдника; насильство відбувається в сім'ях різних прошарків і категорій населення, не зважаючи на класові, расові, культурні, релігійні, соціально-економічні аспекти.

Як свідчать результати проведеного нами опитування, найхарактернішими рисами суб'єктів жорстокого поводження над неповнолітніми в сім'ї є пояснення причин поведінки дією інших факторів (алкоголь, наркотики, провокуюча поведінка жертви тощо) – 33%; применшування та заперечування факту кривдження – 28%; протилежна поведінка серед людей у порівнянні з поведінкою вдома – 21%; постійне зловживання владою та контролем – 18% (Додаток А; Додаток Б).

Висловлена в цій площині думка Л.В. Крижної про те, що неповнолітні рідко стають безпосередньою жертвою сімейного злочину [117, с. 8], на наш погляд, не є правильним тому, що виходячи із впливу негативних наслідків на особу неповнолітнього під час будь-якого сімейного конфлікту, а тим більше злочину неповнолітній завжди є жертвою насильницького впливу. Отже, захист дітей від насильства (зокрема, у сімейній сфері) має в собі великий профілактичний потенціал.

Характеризуючи криміногенну життєву ситуацію при сімейних злочинах проти неповнолітніх, насамперед слід зазначити, що така ситуація має різне походження. В одних випадках вона створюється агресивними діями винного, в інших – віктимною поведінкою потерпілого. Проте

найчастіше криміногенна ситуація виникає як результат поєднання агресивно-насильницьких дій злочинця і віктимно-провокуючої поведінки потерпілого.

Непоодинокими в реальному житті є поведінка потерпілого, який образами злочинця, створює (ініціює) криміногенну життєву ситуацію. Так, наприклад, разом з потерпілим М. проживав його неповнолітній син П., який негативно характеризувався за місцем навчання і мав схильність до зловживання спиртними напоями. Під час сумісного проживання між ними склалися продовжувані конфліктні взаємини, що були ініційовані М. У день злочину П. прийшов додому близько 19⁰⁰ у стані алкогольного сп'яніння і почав готувати вечерю для батька. Останній відразу став ображати П. нецензурними висловлюваннями, що чергувалися із докорами і погрозами. «Захопившись» цим процесом М. сказав, що П. постійно соромить його перед людьми і має негайно забиратися геть із його будинку. Надалі між М. і П. розгорнулася суперечка, яка завершилася вбивством М. [15].

Викривлене суб'єктивне сприйняття об'єктивного змісту життєвої ситуації – характерна особливість криміногенної життєвої ситуації. В основі такого сприйняття лежать декілька чинників. По-перше, це антисуспільні настанови, негативні емоційно-вольові якості винного. По-друге, стан алкогольного сп'яніння, в якому, як правило, перебувають злочинці. По-третє, як уже зазначалося, є стан сильної психологічної напруги. По-четверте, на адекватність сприйняття конкретної життєвої ситуації вагомий вплив здійснює віктимно-провокуюча поведінка потерпілого. По-п'яте, події такої ситуації розвиваються досить прискорено, тобто мають швидкоплинний характер. Складне поєднання перелічених чинників впливає на свідомість, волю, понижують самоконтроль, послаблюють або блокують критичну діяльність мислення, тим самим сприяє вчиненню поспішних, нерідко бездумних дій. Очевидно, – за словами В.Н. Кудрявцева, – існує певний «поріг», який визначається накопиченням важких життєвих ситуацій.

Усе це призводить до прийняття рішення, часом у стані афекту [123, с. 83]. Величина «порогу», долаючи який особа вчиняє тяжкий злочин, залежить від низки обставин, серед яких важливу роль відіграє криміногенна життєва ситуація.

Значний відсоток опитаних нами (89%) переконані, що одним із основних факторів вчинення злочинів у сімейній сфері щодо неповнолітніх є вплив на них вживання алкоголю (наркотиків), і всього 11% респондентів вважає цей вплив несуттєвим (Додаток А). З цим твердженням цілком погоджуємось і ми.

Зокрема, Спеціальний комітет з насильства над дітьми м. Торонто (Канада) в своїй інформації наводить феноменальні цифри: кожен восьмий хлопчик у віці до 18 років і кожна четверта дівчинка піддаються сексуальному насильству. Діти-інваліди зазнають насильства в 2–10 разів частіше. Діти є піддані небезпеці сексуального насильства через те, що у них, як правило, відсутні знання і досвід, необхідні для розуміння того, що з ними відбувається. До них рідко доводиться застосовувати фізичну силу, оскільки дорослі і так мають над ними владу і силу свого авторитету [17, с. 57]. Подібні «сімейні злочини», як правило, вчиняються протягом досить тривалого періоду і виявляються лише після спроб самогубства або втечі дитини з дому.

Слід також звернути увагу на те, що певну роль в механізмі злочинної поведінки відіграє жертва. Вона виступає в якості зовнішнього фактора, який може вплинути на прийняття злочинцем рішення про вчинення злочину. Між тим підкреслимо, що коли мова йде про жертв статевих злочинів, а особливо – неповнолітніх (тим більше у сфері сімейних відносин), то явно негативна поведінка жертв майже не трапляється.

Зважаючи на те, що сексуальне насильство над дітьми, як правило, має латентний характер, досить важко оцінити його реальний об'єм. Хоча, дослідження підтверджують, що такі випадки непоодинокі.

Як слушно зазначає Л. В. Левицька, питання істотного покращення правового виховання підростаючого покоління набуло першочергового значення. У зв'язку з цим підвищується роль сім'ї у формуванні правосвідомості неповнолітніх, адже саме від неї, від того, які відносини панують в родині, багато в чому залежить майбутнє правове спрямування особистості [130, с. 100].

Криза в сім'ї незмінно пов'язана з кризою самого суспільства і в мініатюрі відображає всі колізії його розвитку, тим самим дозволяючи стверджувати, що кримінальне насильство в суспільстві призводить до виникнення кримінального насильства в сім'ї, і навпаки – насильство в сім'ї загрожує безпеці самого суспільства і сприяє порушенню загальних прав особи на здоров'я, свободу вибору, право на життя [86, с. 91].

Аналіз злочинів у кримінальних справах щодо осіб, притягнутих до відповідальності за вчинення насильницьких злочинів щодо членів своїх родин, проведений Б.М. Головкіним, показав, що найтривалішими є сімейно-побутові зіткнення, які завершуються вчиненням навмисного вбивства одного з учасників: 1–3 роки – 25 %; 3–5 років – 20,5 %. Швидкоплинні конфлікти призводять до спричинення тяжкої шкоди здоров'ю: до одного року – 23,2 %; 1–6 міс. – 21,3 % [58, с. 94].

Тому змінити ситуацію, що склалася в сучасному суспільстві неможливо без серйозної зміни того соціального контексту, в якому існують випадки сімейного насильства щодо неповнолітніх. І тут необхідно повною мірою враховувати ту обставину, що в останні десятиліття сім'я більш, ніж яка-небудь інша структура суспільства, що впливає на виховання і формування особи, зазнала істотних негативних змін.

Проблеми в економіці, відхід від багатьох соціальних засобів захисту сім'ї і дітей призвели до різкої зміни цінностей, соціальних норм, етичних установок суспільства, підірвали традиційні засади сім'ї, що здавалися непорушними [108, с. 103]. В ній сталася докорінна ломка багатьох сталих традицій. Змінилися соціальні та інші рольові функції жінки в сім'ї,

суспільстві і державі. Сталася також перебудова взаємин чоловіків і жінок, батьків та дітей в сім'ї, з'явилися нові форми взаємин з бабусями і дідусями. Все це на теперішній момент істотно загостило різного роду протиріччя, що сприяють зростанню конфліктів в сім'ї [252, с. 62].

До числа інших криміногенних явищ, які детермінують сімейні конфлікти та вчинювані на їх ґрунті насильницькі дії щодо неповнолітніх належать: недоліки у діяльності правоохоронних органів, громадськості, пасивність близьких родичів тощо. Перераховані та інші подібні суперечності і недоліки складають причинно-наслідкові комплекси, які обумовлюють сімейні насильницькі злочини щодо неповнолітніх.

Аналіз соціально-психологічних причин злочинної поведінки в сфері сімейних відносин приводить до висновку, що нерідко вона є засобом «компенсації» за невдачі в суспільній і виробничій сферах.

Цілком зрозуміло, що розглянуті нами деякі загальні передумови конфліктних відносин у сімейній сфері, не можуть пояснити усього складного механізму вчинення злочинних дій. Не можна не зазначити і те, що виникнення і вирішення конфліктів в сімейній сфері багато в чому залежить від соціальної установки особистості, насамперед від уміння людини підпорядковувати свої інтереси інтересам соціальної групи, товариства, членом якої він є. Індивідуальні протиріччя існують об'єктивно, тим більше вирішальне значення набувають суб'єктивні чинники, особистісні якості людини, що дозволяють йому критично оцінити конфліктну ситуацію, що виникла, визначити оптимальні шляхи подолання конфліктних взаємовідносин і спрямувати свої дії в русло розумного розв'язання проблеми (особливо це стосується дорослих членів сім'ї).

Таким чином, хотілося б звернути увагу на те, що в сучасних умовах у сімейній сфері суспільства міститься вагомий криміногенний потенціал. Насамперед, ця сфера вже не виконує у повному обсязі покладених на неї функцій: виховної, рекреативної, комунікативної, побутово-дозвільної та ін.

По-перше, сімейне неблагополуччя, що досягло значного розповсюдження, породжує низку антигромадських явищ. Зокрема, не сприяє забезпеченню первинної соціалізації підростаючого покоління, перешкоджає передачі кращих національно-культурних, історичних традицій, духовних цінностей, моральних устоїв, трудових навичок тощо. По-друге, сімейне оточення – це вже далеко не те середовище, у якому можна зняти емоційно-психологічну напругу, фізичну втому, відновити сили, отримати психічний захист. По-третє, сімейна сфера не завжди задовольняє потреби людини у корисному спілкуванні в групі однодумців, у взаєморозумінні і взаємопідтримці членами сім'ї. По-четверте, неформальні норми поведінки, що регламентують статево-рольові, духовно-естетичні та інші взаємини між членами сімейної мікрогрупи все частіше носять антигромадську спрямованість. По-п'яте, через певні об'єктивні причини суттєво обмежені можливості культурного відпочинку, корисного проведення дозвілля тощо. Крім того, у сімейній сфері набули широкого розповсюдження серед значної частини населення уявлення про припустимість насильницьких дій, стереотипи агресивно-насильницької поведінки в конфліктних ситуаціях [126, с. 252].

Особливу увагу звертає на себе висока агресивність і конфліктність батьків. Неповна сім'я, в якій проживають більшість дітей, що піддаються насильству, є показником неблагополучних стосунків батьків, які не уміють або не можуть підтримувати нормальні стосунки між собою та з дітьми. Чи є це наслідком їх поганого соціального становища, або їх індивідуально-психологічних особливостей, що визначаються як життєвою ситуацією, так і генетичними чинниками, – питання відкрите і підлягає детальному дослідженню.

Уявляється можливим виділити декілька чинників, що детермінують насильство щодо неповнолітніх в сімейній сфері:

а) протиріччя, що виникають в сім'ї, нерідко передбачають негативне ставлення до дитини з боку одного з батьків або осіб, які їх замінюють;

б) нездатність батьків або осіб, які їх замінюють, створити необхідні умови для гармонійного розвитку особи неповнолітнього, що компенсується насильницьким придушенням його бажань;

в) деструктивні сім'ї - алкоголіків, наркоманів і осіб без певного роду занять і місця проживання, де насильство щодо неповнолітніх виступає як загальноприйнята норма.

Уявляється, що до найважливіших причин виникнення сімейних конфліктів слід віднести:

- наявність протилежних інтересів, устремлінь, обмеженість можливостей для задоволення потреб одного з членів сім'ї;

- авторитарний, жорсткий тип взаємин у сім'ї в цілому;

- наявність проблем матеріального характеру. Також значно впливають на сімейні стосунки складні матеріальні умови, через які батькам доводиться більше часу працювати, а не приділяти увагу вихованню, і через які в родині панує атмосфера постійних конфліктів, сварок, бійок, – тобто умови, через які у дітей виникає бажання покинути дім;

- девіантну поведінку одного або декількох дорослих членів сім'ї (алкоголізм, наркоманію тощо). Найтипівішим предметом кримінальних сімейних конфліктів Б.М. Головкін справедливо визначає алкоголізм, розтринькування домашнього майна, безробіття, матеріальна скрута, несвоєчасне повернення та неповернення боргу, відмова видачі грошей на придбання спиртних напоїв і розваги, підозра в зраді/ревнощах, незадовільні житлові умови, хвороба, відмінність у поглядах щодо виховання дітей, сумісне проживання з родичами, принижуючі образи, порушення громадського спокою [59, с. 185];

- обмеження волі, активності, самовираження неповнолітнього (підвищення його віктимності).

Охарактеризуємо вплив негативних внутрішньо-сімейних процесів на формування антисуспільного способу життя неповнолітнього, який є учасником сімейного насильства.

З перших днів життя дитини всю необхідну турботу про її здоров'я, виховання, життя бере на себе сім'я. Саме вона дає дітям первинні знання про навколишнє середовище, керує ними, виробляє певні навички, допомагає здійснювати контакти з безліччю інших осіб, надійно охороняє і захищає їх від життєвих труднощів та знегод. Сім'я легше і найефективніше здійснює індивідуальний підхід до людини, вчасно помічає прорахунки суспільства і держави у виховній діяльності, активно стимулює позитивні якості, що виявляються, і бореться з негативним рисами вдачі. Якщо враховувати, що на перші роки життя дитини припадає низка важливих «піків» розвитку (емоцій, пізнавальної активності, характеру), то родинне виховання виявляється незамінним компонентом соціалізації кожного громадянина.

Насамперед необхідно підкреслити, що сім'я, з точки зору пред'явлених до неї вимог, повинна максимально забезпечувати адаптацію її членів до умов суспільного життя, а також підготувати ґрунт для сприйняття дитиною соціальних норм, тобто сім'я перша включається у вирішення завдань соціалізації зростаючого індивіда. Не соціалізованих людей немає. Асоціальна поведінка – результат упущень в ході соціалізації, тому соціалізація здійснюється набагато успішніше при активній участі індивіда у творчій суспільній діяльності [49, с. 40].

Як зазначає В.В. Голіна, в Україні з різних причин насильство у сім'ї латентизується, зводиться до мінімуму за своєю значущістю. До нього виявляється терпимість і воно нерідко розглядається, а іноді і тлумачиться, як явище, притаманне культурі і традиціям [55, с. 11].

На нашу думку, насильницькі злочини в сімейній сфері щодо неповнолітніх відрізняються високим рівнем латентності, причинами якої є: 1) складність адекватно оцінити ситуацію, що склалася, через вік; 2) ізольованість простору вчинення насильницьких діянь; 3) небажання потерпілих та очевидців злочину розголошувати інтимні сторони життя сім'ї та власного особистого життя, презирство оточуючих; 4) матеріальна

залежність від винної особи; 5) невіра потерпілих від домашнього насильства у здатності правоохоронних органів забезпечити невідворотність покарання; 6) низький рівень правосвідомості населення; 7) відсутність належної правової оцінки виявлених випадків сімейного насильства.

Вважаємо, що подолання цих чинників можливе за допомогою використання рекомендацій, що стосуються виявлення фактів насильства щодо неповнолітніх, заснованих на симптомах зміни зовнішнього вигляду та поведінки дитини.

Суспільна небезпека сімейного насильства відносно неповнолітніх виявляється не лише у формі безпосередньої фізичної і моральної шкоди потерпілим. Саме ця шкода, у свою чергу, є сполучною ланкою в причинному ланцюзі формування антигромадського способу життя неповнолітнього, результатом якого нерідко стає злочин.

Наслідки фізичного насильства в сім'ї можуть бути різними: від незначних і таких, що практично не вплинули на розвиток особи, до грубих порушень, в тому числі психопатологію, саморуйнуючу і асоціальну поведінку. Це визначається багатьма чинниками, у тому числі особливостями дитини, його віком, характером стосунків з караючим батьком, тяжкістю та способом покарань [7, с. 59].

Варто зазначити, що прояви наслідків насильства (виключаючи фізичне) хоча і порушують здоров'я у дітей і підлітків, але не мають чітко виражених симптомів і ознак, по яких можна точно визначити причину. Багато проявів є ознаками захворювань, які можуть з'явитися унаслідок інших причин. У багатьох жертв не побачиш слідів перенесеної або триваючої трагедії. Інколи, якщо випадок насильства не був дуже важким, він може поступово стиратися з пам'яті дитини. Це характерно лише для одиничного випадку насильства. У перші дні і місяці батьки, вихователі, вчителі можуть виявити симптоми, характерні для неврозів.

Жорстоке ставлення до дитини у будь-якій формі і наслідки такого ставлення існують у вигляді психотравматичних переживань і трансформуються спочатку в комплекс жертви, а потім в агресію.

Дитина, що стала жертвою жорстокого ставлення, не засвоює норм позитивних стосунків в спілкуванні з людьми, не може надалі належним чином пристосуватися до життя, створити сім'ю, жорстоко ставиться до своїх дітей, легко зважується на застосування насильства до інших людей, схильна до перетворення з жертви на злочинця. Дослідження Ю.М. Антоняна показали, що переважна більшість злочинців – це у минулому підлітки, знехтувані сім'єю. Вже тоді світ став для них ворожим, а прояв власної агресії почав виступати як засіб оборони. Якщо діти не мають можливості уникнути насильства всередині сім'ї, вони розвивають свої форми опору, щоб відвернути насильника від себе або від свого тіла. Такі явища (одне або декілька) можуть заподіювати страждання більшості дітей і підлітків [11, с. 85].

Вони живуть в стані постійної небезпеки – страху того, що насильство може повторитися, або того, що вони дізнаються про це (в разі сексуального насильства).

Усяке насильство приводить до відчуття очікування небезпеки або занепокоєння. Діти та підлітки, які відчули насильство, відчувають біль, страх, безсилля, переляк, збентеження і сором, часто звинувачують себе в тому, що трапилося, відчувають себе співучасниками чи винуватцями.

Багато хто, навпаки, відчуває провину матері, оскільки вони не могли довіритися їй через страх. В глибині душі деякі діти усвідомлюють, що це не їх провина, але більшість все-таки вважає, що насильницьке ставлення в сім'ї обумовлене їх поведінкою, їх характером або становищем у сім'ї. Тому вони вимушені постійно все приховувати і мовчати, що, у свою чергу, посилює наслідки. Спостерігається підвищена тривожність, швидка, необґрунтована зміна настрою, причому переважає пригніченість, схильність до сліз або

спалахів агресії, дратівливість. Крайній ступінь розладу емоційної сфери виявляється в суїцидальних спробах.

Організація Об'єднаних Націй, вивчивши досвід практики у боротьбі з сімейним насильством в 90 країнах, стверджує, що на вчинення насильства в сім'ях впливають в основному 4 чинники:

1. Чоловік контролює майно сім'ї;
2. Чоловік є главою сім'ї;
3. Існування обмежень на розлучення для жінок;
4. Насильницьке вирішення конфліктів, властиве культурі.

«Якщо ці чотири чинники відбуваються в суспільстві та сім'ї, – говориться далі у Висновках ООН, – вірогідність того, що в більшості сімей чоловік битиме дружину, є дуже високою» [79, с. 52].

У більшості дітей в результаті застосування до них насильства з'являються відхилення у фізичному та психічному розвитку, емоційній сфері. А. Волкова робить висновок, що, як правило, несприятлива обстановка в сім'ї є причиною того, що діти тікають з дому і тисячі закінчують життя самогубством (52% самогубств зумовлені сімейними конфліктами). Діти, які пережили насильство, зазнають труднощів в соціалізації і часто не можуть бути повноцінними членами суспільства [47, с. 25].

Підсумовуючи викладене вище, ми можемо констатувати, що більшість розглянутих досліджень стосується встановлення взаємозв'язків між жорстокою поведінкою людей і особливостями їхнього раннього розвитку, передусім, пов'язаного з жорстоким поводженням у власній сім'ї. Разом із тим, як вважає О.С. Меньшикова, власне психологічні механізми засвоєння жорстоких форм поведінки, а також ролі жертви або спостерігача, здатних або не здатних протистояти жорстокості, не були до цього часу предметом спеціального психологічного аналізу, який би ґрунтувався на ретельно проведених експериментальних дослідженнях. Констатація існування цих

механізмів поки ґрунтується на неперевірених гіпотезах і даних описового характеру [138, с. 113].

Незадовільна соціально-економічна ситуація в Україні також впливає на найважливіший інститут суспільства – сім'ю, в підвалинах якої, на наш погляд, слід шукати більш конкретні чинники, що зумовлюють різні прояви насильства щодо неповнолітніх.

У той же час необхідно погодитися з твердженням, що конкурувати з сім'єю, особливо на початковому етапі, не може ні один виховний заклад. Адже саме родина з перших днів життя дитини бере на себе турботу про її здоров'я та виховання, дає дітям початкові знання про навколишній світ, виробляє у них певні уявлення та навички, допомагає здійснювати контакти з багатьма іншими людьми, надійно, часом жертвовно охороняє і захищає від життєвих труднощів та негараздів [74, с. 217].

Як слушно зазначає І.П. Васильківська, сімейне виховання має свою специфіку, свої особливості. Система виховних відносин у сім'ї характеризується природною близькістю між вихованцем і вихователем, інтимним та емоційним ставленням батьків і дітей один до одного. Мова йде не лише про почуття любові і довіри, але й про відчуття дітьми своєї безпеки, захищеності, можливості ділитися своїми переживаннями, отримувати допомогу. Властиві здоровому сімейному колективу почуття взаємної довіри, зацікавленості, взаємного піклування між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми створюють найсприятливіші умови для здійснення сім'єю своєї виховної функції успішного формування людської особистості [42, с. 3].

На думку І.П. Васильківської, з якою ми погоджуємося, щоб досягти мети правового виховання, сім'я повинна взяти на себе виконання таких основних завдань: передача дітям необхідної для їх віку і рівня розумового розвитку суми морально-правових знань; формування морально-правових поглядів, переконань, почуттів; вироблення поваги до права, принципів законності й правопорядку; формування початкових навичок

правомірної поведінки; засвоєння цінностей правової культури та їх використання у повсякденному житті; формування активної громадянської позиції, нетерпимості до правопорушень; здійснення правового виховання на найвищому рівні – на рівні правового самовиховання [42, с. 27–28].

До комплексу чинників, що розглядаються, слід додати алкогольні традиції, які непорушно дотримуються значною частиною сімей. Причому ці традиції прищеплюються підростаючому поколінню ще з раннього дитинства. Немало сімей, в яких визначальним важелем «виховання» є фізичні покарання, які нерідко застосовуються без будь-яких причин, з так званою «профілактичною» метою. Окрім цього, елементами розглядуваного комплексу є: суперечності між жінками і чоловіками стосовно зазіхань на лідерство у сім'ї [250, с. 66], суперечності між уявними та фактичними соціальними та сімейними ролями, суперечності між подружжям, їх батьками, членами сімейного оточення з приводу статевої моралі, матеріальних орієнтацій, виховання дітей тощо. Проте головні суперечності на цьому рівні беруть витoki із перехідного періоду, який переживає сучасна сім'я. Для нього характерні протиріччя між сімейними потребами, що історично склалися і можливостями їх задоволення – чоловіки більше не отримують вдома психологічного захисту, жінки – матеріальної опори, між ними йде постійно боротьба за самоствердження [39, с. 203].

Стосовно впливу розглянутого вище причинно-наслідкового комплексу на мотивацію злочинної поведінки окремих суб'єктів, необхідно зазначити наступне: сукупність чинників цього комплексу відіграють роль зовнішніх мотивоутворюючих факторів, які «тиснуть» на психіку та волю певного кола осіб, викликають напружені депресивно-фрустраційні стани, створюють конфліктні ситуації і формують готовність до протиправного їх розв'язання. Така готовність, на переконання В.С. Четверикова, може бути реалізована в

умовах синтезу конкретної життєвої ситуації і морально-психологічних характеристик особистості злочинця [245, с. 76].

Убачається, що ці фактори (загальносоціальний конфлікт) і причинно-наслідкові комплекси (сімейно-побутовий конфлікт) можуть лише опосередковано детермінувати злочинну поведінку винних осіб. Таким чином, ми не можемо не погодитись з думкою В.В. Лунєєва стосовно того, що безпосередніми детермінантами вони стають за умови обов'язкового відбиття у свідомості злочинця і складного поєднання із психологічними властивостями (інтелектуальними, емоційними, вольовими), особливостями (темперамент, характер, здібності) та процесами (сприйняття, мислення), які накладають неповторний відбиток на первісні спонукання і особливо динаміку процесу мотивації злочинної поведінки [133, с. 140].

Що стосується дівчаток, залучених у ситуацію сімейного насильства, то вони, навпаки, проявляють пасивність і невпевненість, у них відсутні необхідні навички самозахисту і відчуття впевненості у своїх силах. Відсутність належних родинних контактів є особливо згубною для дівчаток. По-перше, майже всі знехтувані сім'єю дівчатка дуже рано починають статеве життя, стають легким сексуальною здобиччю для доросліших парубків, швидко деморалізуються, їх інтимні зв'язки набувають безладного характеру. По-друге, відірваними від сім'ї, школи, такими, що вийшли за межі нормального людського спілкування, таким дівчатам дуже важко, а інколи і неможливо повернутися до звичайного життя, завоювати пошану оточуючих.

Діти, що переживають насильство в сім'ї, згодом зазнають труднощів при створенні власної сім'ї, вони не можуть дати своїм дітям достатнього тепла, оскільки не вирішені їх власні емоційні проблеми.

Цілком виправдано з цього приводу у А.А. Нікітіної викликає тривогу те, що майже 90 % неповнолітніх злочинців, до яких застосовувалося насильство, вважають, що при вихованні воно є необхідним, оскільки

словами не завжди можна переконати, і батьки застосовують покарання «по ділу», навіть якщо б'ють. Заслуговує на пильну увагу той факт, що і подорослішавши до тринадцяти років підліток дуже сильно прив'язаний до батьків, особливо до матері. Навіть у тих випадках, коли було відомо що до нього матір'ю неодноразово застосовувалося насильство, він (у 87% випадків) говорить про зворотне, всіма способами вигороджуючи її. Таким чином, в цьому віці дитя ще вірить в те, що все може змінитися і що батьки його люблять і показують лише тому, що він сам винен [150, с. 94].

Підводячи підсумок розгляду проблеми впливу сімейного насильства на ведення неповнолітніми антигромадського способу життя (всіх типів, включаючи злочинний), зазначимо, що в наявності тісний кореляційний зв'язок між цими поняттями. Насильство, що застосовується до дітей в сім'ї, бере участь у формуванні антигромадського способу життя неповнолітніх прямо і опосередковано. Безпосередньо насильство в сім'ї формує агресивну криміногенну мотивацію, що знаходить прояв у вчиненні насильницьких злочинів (в т.ч. проти членів сім'ї). Опосередковано застосування насильства призводить до порушень фізичного і психічного розвитку дитини, різних соматичних захворювань і психічних розладів, емоційних порушень.

Подібні особистісні зміни каталізують формування антигромадського способу життя у взаємодії з деформаціями, що збільшуються в основних сферах життєдіяльності підлітка..

Проведений аналіз внутрішньосімейних процесів дає можливість із впевненістю стверджувати, що початком кримінальних процесів, які відбуваються у суспільстві, є сім'я та спотворені проблеми сімейних відносин, сімейні протиріччя і сімейні конфлікти. Саме сім'я при відповідних «зруйнованих» відносинах «виводить» особистість у кримінальну сферу, тісно пов'язану з такими питаннями як виховна функція сім'ї і її місце в соціальній системі формування особистості. Самі ці відносини вивчаються відповідно до схеми «особистість-сім'я-суспільство».

Висновки до другого розділу

1. Позначення в плані проблеми просторово-часових кордонів сімейної сфери, дало змогу умовно розділити сукупність ознак сімейних насильницьких злочинів щодо неповнолітнього на дві групи: основні і додаткові.

Основними ознаками цих злочинів є: а) наявність особисто-побутових відносин, що склалися між винним і потерпілим до вчинення злочину (об'єктом посягання виступають захищені кримінальним законом суспільні відносини по забезпеченню найцінніших фізичних благ – життя й здоров'я особи); б) криміногенний сімейний конфлікт, що лежить в їх основі; в) протиправне діяння є неправомірним вирішенням конфлікту, конфліктної ситуації між людьми, пов'язаними саме сімейними відносинами; г) чітка особистісна спрямованість протиправних дій проти неповнолітнього – безпосереднього учасника криміногенного конфлікту; д) ситуативний характер злочинного посягання.

До додаткових ознак віднесено: а) наявність тривалих дозлочинних конфліктних стосунків між злочинцем та неповнолітнім потерпілим; б) мотиви особистісного характеру (неприязнь, помста, ненависть, користь, тощо); в) «підручність» знарядь злочину (спеціально не пристосованих для цього).

2. Виділено деякі важливі риси, які характеризують сімейне насильство щодо неповнолітніх: метою такого насильства є домінування над неповнолітнім та контроль його поведінки; сімейне насильство щодо неповнолітнього має тенденцію до повторення (рідко коли буває одноразовим епізодом); воно є процесом, тобто розвивається поступово і має циклічний характер і за відсутності протидії має тенденцію до посилення.

Під сімейним насильством щодо неповнолітніх розуміється сукупність суспільно небезпечних і кримінально-протиправних умисних діянь (дії або

бездіяльності) членів сім'ї (незалежно від факту їхнього сумісного або роздільного проживання), таких, які посягають на життя, здоров'я або тілесну недоторканність, що поєднуються із фізичним або психічним впливом щодо неповнолітнього попри волю такого потерпілого.

3. Виокремлено критерії розмежування правомірного примусу як засобу сімейного виховання та протиправного вияву насильства щодо неповнолітніх у сім'ї. Критеріями розмежування вказаних дій є:

- наявність чи відсутність шкоди для здоров'я дитини;
- мета вчинення вказаних дій (в інтересах дітей чи у власних інтересах)
- відповідність етичним нормам, що склалися у суспільстві.

4. Обґрунтовано позицію щодо уніфікації у КК України та у нормативно-правових документах термінології, а саме вживати терміни «малолітній» (особа до 14 років) та «неповнолітній» (особа від 14 до 18 років), що саме по собі свідчить про наявність конкретних вікових меж у нормах де необхідно диференціювати вказану категорію потерпілих.

Відповідно до цього висловлено пропозицію щодо зміни ч. 3 ст. 120 КК України, а також доповнення ст. 121 та ст. 122 КК України ч.ч. 3 у такій редакції: «ті самі дії, вчинені щодо своєї неповнолітньої чи малолітньої дитини батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього».

5. Дослідження структури особистості злочинців, що вчиняють насильство щодо неповнолітніх у сімейних відносинах дало змогу встановити групу особливих, діапазонних ознак і властивостей. Зокрема, це вік (31–40 років), середній освітній рівень, низька культура міжособистісного спілкування, незайнятість суспільно-корисною працею, ведення алкоголізовано-дезадаптивного способу життя, що призвів до морально-етичної деградації, маргіналізації, ствердження насильницьких стереотипів поведінки, які нерідко проявлялися у вчиненні різних адміністративних

правопорушень у сімейній сфері. У певної частини винних було виявлено різного роду психічні аномалії в межах осудності, котрі певною мірою впливали на вибір протиправного варіанту розв'язання конфліктних ситуацій. Властивим є домінування в усіх злочинців негативних емоційно-вольових якостей: запальність, агресивність, грубість, жорстокість, ворожість, сварливість, злопам'ятність тощо, складна комбінація яких і ставала в багатьох випадках першопричиною конфліктних зіткнень, що завершилися вчиненням насильницьких злочинів щодо неповнолітніх у сімейній сфері.

6. Складено кримінологічний портрет неповнолітньої жертви сімейного насильства: це неповнолітня особа в більшості жіночої статі (56,5%) віком від 10 до 14 років (36,3%), що проживає в місті (71%), зазвичай перебуває у конфліктних стосунках зі злочинцем, характеризується підвищеною віктимністю.

7. Злочини в сфері сімейних відносин вчинюються внаслідок взаємодії об'єктивних і суб'єктивних причин і умов. При цьому така взаємодія не є одночасною, а являє собою складний ланцюжок наслідків. Об'єктивні і суб'єктивні елементи, закономірні і випадкові обставини тісно переплітаються, зумовлюючи одна одну і визначаючи генезис протиправної поведінки у сімейних відносинах.

8. Виділено основні чинники, що детермінують насильство щодо неповнолітніх в сімейній сфері: а) протиріччя, що виникають в сім'ї, нерідко передбачають негативне ставлення до дитини з боку дорослих її членів; б) нездатність батьків або осіб, які їх замінюють, створити необхідні умови для гармонійного розвитку особи неповнолітнього, що компенсується насильницьким придушенням його бажань; в) деструктивні сім'ї – алкоголіків, наркоманів і осіб без певного роду занять і місця проживання, де насильство щодо неповнолітніх виступає як загальноприйнята норма.

До найважливіших причин виникнення сімейних конфліктів між дорослими та дітьми слід віднести: наявність протилежних інтересів,

устремлінь, обмеженість можливостей для задоволення потреб одного з членів сім'ї; авторитарний, жорсткий тип взаємин у сім'ї в цілому; наявність проблем матеріального характеру; девіантна поведінка одного або декількох дорослих членів сім'ї (алкоголізм, наркоманію тощо); обмеження волі, активності, самовираження неповнолітнього (підвищення його віктимності).

9. Обумовлена названими чинниками деформованість сфери міжособистісних сімейних стосунків, конфліктність, розбещеність і педагогічна неспроможність батьків до певної міри сприяють відтворенню підлітками морально-психологічних рис своїх батьків, а також перейняттю злочинного і аморального способу їх життя.

10. Виокремлено найближчі і віддалені наслідки жорстокого поводження з дітьми. До найближчих наслідків зазвичай відносять фізичну шкоду здоров'ю, виникнення гострих психічних порушень у відповідь на будь-який вид агресії, гострих переживань страху, тривоги, гніву. Серед віддалених наслідків жорстокого поводження з дітьми можна виділити: 1) порушення фізичного і психічного розвитку дитини; 2) різні соматичні захворювання та психічні розлади; 3) психічні особливості дітей, що постраждали від насильства, і виражаються в емоційних порушеннях; 4) соціальні наслідки, що виражаються в девіантній та злочинній поведінці.

РОЗДІЛ 3

ПОПЕРЕДЖЕННЯ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

3.1 Загальносоціальне попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх

Результати досліджень злочинності підтверджують: ефективне попередження злочинності – це не стільки посилення правоохоронних органів, як ставлення держави до своєї основи – сім'ї.

Зрозуміло, що зменшення агресії в сімейних стосунках – доволі непростий процес. Разом з тим, коли системно буде формуватися думка, що будь-яке насильство шкідливе за своєю природою, лише тоді можна належним чином запобігати насильству в сім'ї.

Слід зазначити, що розвинуті держави здійснюють значні кроки з метою обмеження кримінального насильства відносно дітей. Відповідно до Конвенції ООН «Про права дитини» у національному законодавстві більшості країн встановлено відповідальність за жорстоке поводження з дітьми, передбачене право на застосування до дітей спеціальних заходів безпеки, проекти законів про запобігання насильства представлені у парламентах більшості країн СНД. При цьому важливо наголосити, що попри спроби фахівців законодавчо обмежити насильство спіраль такого насильства не може бути перервана чи істотно обмежена з боку держави лише за допомогою прийняття одного закону, бо у реальності це можна здійснити тільки завдяки впровадженню комплексу заходів, спрямованих на попередження цього негативного явища.

Основні напрямки запобігання злочинам, вчинених у сімейній сфері пов'язані, насамперед, з розумінням і оцінкою того, чому одні люди

вчиняють ці злочини, а інші ні. Аналізуючи різні думки і узагальнюючи наукові позиції, на поставлене запитання можна відповісти таким чином:

По-перше, більшість населення відчуває негатив до кожного злочину, конфліктів та насильства. Ці люди через свій моральний потенціал здорового життя далекі від порушення кримінально-правових заборон. Немає жодної необхідності виконувати профілактику щодо таких осіб, хоча загальна превенція все ж стосується і їх, коли профілактика реалізує свою виховну функцію, акцентуючи увагу на формуванні правової культури.

По-друге, частина людей, очевидно чимала, зважає сприятливі і несприятливі для себе наслідки своїх дій. Переконавшись, що кримінальне покарання за вчинений злочин є суворим, вони дійшли висновку, що розв'язання конфлікту неправомірним способом, зокрема із застосуванням насильства до потерпілого, справа дуже невігідна, неможлива, недоцільна, на відміну від вже зазначених громадян, які не вчиняють злочинів через свої моральні засади, а не тому, що бояться покарання. На такому розумінні мотивів людської поведінки будується відома кримінально-правова концепція загального попередження (загальної превенції) злочинів. Вона зводиться до того, що завдяки покаранню одного злочинця у свідомості інших громадян створюється психологічний бар'єр, що перешкоджає реалізації злочинного наміру, якщо такий існує. Страх перед покаранням втримує людину від вчинення злочину.

По-третє, є такі особи (їх меншість), які не вчиняють злочини в сім'ї у результаті відповідної роботи правоохоронних органів, спрямованої на запобігання кримінальних проявів. Інакше висловлюючись, реалізації злочинного задуму перешкоджає профілактика, що випереджає злочин. Ці люди не бояться покарання, їх просто позбавляють змоги поводити себе злочинно (подібних заходів впливу досить багато), тобто злочин не вчиняється завдяки ефективній роботі правоохоронних органів.

Гадаємо, що стосовно профілактики злочинів, вчинених у сімейній сфері, можна назвати два головні напрями: загальна профілактика та індивідуальна, яка пов'язана з оперативно-пошуковою профілактикою.

У цьому вважаємо можливим сформулювати таке поняття системи захисту неповнолітніх та його прав у сфері сімейного насильства – це сукупність правових, соціальних, організаційних і матеріально-технічних заходів, які дозволяють забезпечити кримінологічну безпеку неповнолітнього у сімейному оточенні та запобігти формуванню антигромадського життя.

Беручи до уваги це визначення, розглянемо кожен елемент системи докладніше.

1. Заходи правового захисту. Захист неповнолітніх як правова проблема у сучасних умовах пов'язаний із найважливішим завданням української державності – захисту прав людини і прав дитини зокрема, оскільки від цього залежить майбутнє нашої держави.

Подібно до інших постсоціалістичних спільнот, сучасне українське суспільство ще не відповідає критеріям громадянського суспільства. Сама ідея громадянського суспільства досі не утвердилась у правосвідомості і, напевне, не випадково не знайшла відтворення у Конституції України. На цьому негативному фоні позитивним є, принаймні, те, що Конституція України закріпила основні цінності громадянського суспільства як об'єкта конституційно-правової охорони. Такими, зокрема, цінностями є сім'я та дитинство.

Сім'я охороняється різними нормами права, розгалуженою системою соціологічних інститутів, і вкрай важливо, щоб у подібних випадках використовувалися саме правові висновки, що спонукають переглядати багато концепцій у сфері прав людини [10, с. 139].

Першочергове значення має конституційний захист. Зокрема, Конституція України декларує державний захист дитинства (ст. 51, ч. 3), однією з гарантій якого є переслідування за законом будь-якого насильства над дитиною та її експлуатації (ст. 52, ч. 2). Таким чином, на

конституційному рівні певною мірою відображені завдання захисту дитини від насильства [105].

Останнім часом розширились міжнародні контакти нашої держави у справі охорони дитинства. Зокрема, у 1997 році у Києві відкрито Представництво Дитячого фонду ООН, у 1998 році – підписано Основну Угоду про співробітництво між Дитячим фондом ООН та Україною. Нарешті, з 1991 року Україна є учасницею міжнародної Конвенції про права дитини. За оцінками спеціалістів, з усіх чинних міжнародних угод у галузі захисту прав людини Конвенція про права дитини є найбільш детально розробленим документом [25, с. 5]. Права дитини та обов'язки держави щодо їх захисту регламентовані настільки чітко, що норми Конвенції можуть прямо використовуватись при розробці законодавчих актів та у правозастосовній практиці. Ст. 9 Конституції України надає можливість прямого використання норм міжнародного права, адже ратифіковані Верховною Радою міжнародні угоди є складовою частиною українського законодавства. Але якщо поставити питання, як часто посадові особи органів державної влади, правоохоронні органи, нарешті, суди застосовують норми Конвенції, то, напевно, відповіді будуть не дуже втішними.

На наш погляд, оптимізація дії Конвенції можлива лише за умов включення її норм до Кримінального кодексу, Кодексу про адміністративні правопорушення, Кримінально-процесуального кодексу та інших законодавчих актів України. Національна програма «Діти України» також передбачає реформування названих нормативно-правових актів щодо посилення відповідальності за злочини та проступки, скоєні проти дитини [76, с. 206].

Починаючи з 2001 року з 25 листопада по 10 грудня управліннями у справах сім'ї та молоді, центрами соціальних служб для молоді проводиться акція «16 днів проти насильства», мета якої – привернення уваги громадськості до проблем насильства в сім'ї, формування ненасильницької

ідеології в суспільстві, здійснення конкретних заходів щодо запобігання будь-яким формам насильства в сім'ї. В рамках акції організуються круглі столи, конференції, навчальні семінари, працюють консультативні пункти та «гарячі лінії». У навчальних закладах проводяться лекції та виховні години з метою формування вміння протистояти насильству в сім'ї. Під час їх проведення розповсюджуються інформаційні матеріали з питань попередження та протидії насильству в сім'ї. За ініціативою МВС України в межах цього заходу проводиться також загальнодержавна оперативно-профілактична операція «Побут» [156, с. 4–5].

Аналізуючи систему заходів, спрямованих на протидію злочинним діянням щодо неповнолітніх у сфері сімейних відносин – на перший погляд, вона є цілком надійною та дієвою.

Дійсно, посилено кримінальну відповідальність шляхом криміналізації цілої низки злочинних діянь щодо неповнолітніх, діють відповідні організаційні структури щодо захисту дитинства в Україні, сформовано механізм молодіжної політики, тощо. Проте, як зазначає Уповноважений з прав людини: «На жаль, насильство в сім'ї й досі не стало предметом пильної уваги й стурбованості всього суспільства. Однією з причин його зростання є те, що Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», прийнятий у 2002 р., має декларативний характер і потребує змін, а саме: він має містити посилення на Конвенцію про права дитини, питання визначення справ, які порушуються у випадку вчинення насильства в сім'ї, створення відповідних підрозділів у системі МВС України тощо» [219].

З метою підвищення ефективності кримінально-правового захисту неповнолітніх членів сім'ї від вживання насильства, ми вбачаємо за доцільне включення до Загальної частини кримінального кодексу статті, що визначає зміст термінів, які не розкриваються в диспозиції кримінально-правових норм. Зокрема, для точнішого з'ясування основних ознак і елементів, що встановлюють відповідальність батьків та інших осіб, на яких законом покладений обов'язок по вихованню неповнолітнього за вчинення

насильства відносно дітей, корисним уявляється визначити такі поняття як «жорстокість» «систематичність», «бродяжництво», «жебрацтво».

Поділяємо точку зору Л.В. Левицької, що це, здавалося б, повинно поставити міцний заслін, який забезпечував би охорону дітей від насильницьких посягань. Проте доводиться констатувати, що означена система далеко не адекватна сучасному стану суспільства, в якому нині значного поширення набули негативні явища і процеси, що прямо і побічно сприяють вчиненню злочинів щодо дітей (збільшення кількості розлучень, занепад норм моралі, зростання кількості неблагополучних сімей, подальше поширення алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, панування правового нігілізму, зростання злочинності в цілому) [130, с. 157].

На нашу думку, проблема насильства щодо неповнолітніх у сімейній сфері є більше кримінологічною, ніж кримінально-правовою. Дійсно, виділення як самостійних ознак злочинів проти неповнолітніх в сім'ї, а також тих, що в цілому стосуються родинного насильства, не несе в собі нічого, щоб не було вже відображено в нормах Особливої частини кодексів з посиланням на відповідні статті Загальної частини. З іншої сторони такий акцент законодавця у сфері регулювання насильства в сім'ї та його самостійного регулювання не позбавлений сенсу. Це яскравий приклад упровадження результатів актуальних досліджень кримінології в правову матерію, врахування правом соціології злочинності.

Конвенція ООН «Про права дитини» свідчить, що діти мають бути об'єктом особливого захисту. Яка ж роль наших законів і цільових програм у боротьбі з сімейним насильством над дітьми?

Відповідно до ст. 152 Сімейного кодексу України, дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років [241]. Однак формальність даного права очевидна. Так, видається, що дитині звернутися за захистом до будь-якого уповноваженого органу, тим більше, до суду, є, практично неможливим

процесом – навіть дорослому це буває складно. Тому, на нашу думку, доцільно при дитсадках і школах організувати системне правове виховання, яке, безсумнівно, є частиною культури підростаючого покоління.

Отже, перелічені закони та підзаконні нормативні акти дають підстави констатувати, що на сьогодні в Україні існує досить потужна законодавча база, яка регламентує державну і громадську діяльність, спрямовану на подальший розвиток та удосконалення суспільних відносин, а разом з тим і усунення (мінімізацію) економічних, соціальних, сімейних, моральних протиріч, які детермінують насильницькі злочини щодо неповнолітнього у сімейній сфері. Для успішного виконання цього завдання необхідно реально втілити в життя усі приписи і положення цих актів, щоб вони не мали суто декларативного характеру. Це завдання не просте, а тому вимагає мобілізації зусиль усіх гілок державної влади і суспільства вцілому.

2. Заходи соціального захисту. При переході до ринкової економіки Україна успадкувала систему соціального захисту населення, побудовану в радянський час. Проте ринкова економіка диктує свої реалії життя та його умови. Різкий перехід до неї неминуче спричинив зростання кількості найбільш вразливих і безробітних, велику кількість соціальних виплат.

Соціальний захист неповнолітніх та їх прав у зв'язку з сімейними насильницькими ексцесами реалізується, передусім, в інших формах соціальної адаптації та реабілітації відповідних груп дітей та підлітків. Реабілітація стосується і дитини, яка потерпіла від жорстокого поводження або недбалого піклування, і неповнолітнього правопорушника, який має бути ресоціалізований. Для цього ювенальний суд має стати координатором програм і проектів, а також центральною інституцією серед низки державних та недержавних, які працюють з дітьми [43].

Сучасна ювенальна юстиція – це система державних і муніципальних, судових, правоохоронних органів, освітніх і виховних установ, правозахисних і громадських організацій, що на основі права та медико-

соціальних і психолого-педагогічних методик здійснюють попередження правопорушень дітей та проти дітей, правосуддя щодо дітей, захист їхніх прав, свобод та інтересів, а також ресоціалізацію дітей.

Отже, ювенальна юстиція «працює» із двома категоріями дітей – діти-правопорушники та діти, які опинились у складній життєвій ситуації (сироти, позбавлені батьківського піклування, безпритульні, свідки та жертви злочинів тощо).

Цілком зрозуміло, що ювенальна юстиція потребує великих коштів. Як свідчить зарубіжний досвід, усі інвестиції у дітей та молодь багаторазово окупаються, до того ж не тільки соціально, а й матеріально, що очевидно хоча би на прикладі ювенально орієнтованих країн (Китай, Південна Корея тощо), які серед іншого завдяки успіхам у ювенальній політиці змогли здійснити стрімкий технологічний, а на сьогодні уже й науковий, прорив [115].

Не дивлячись на те, що в Україні і так багато установ, які опікуються дітьми, сьогодні йдеться лише про приведення цієї системи у відповідність до потреб підростаючого покоління і всього українського суспільства та до міжнародних зобов'язань держави у сфері захисту прав дитини. Саме на це й спрямовані сьогоднішні проекти концепцій реформування ювенальної юстиції. Реформування ювенальної юстиції в Українській державі – це лише питання часу і хотілося б, щоб він не витрачався марно [115].

«Державне втручання» є широким за своїми цілями та методами поняттям. Так, надання соціальної та матеріальної допомоги малозабезпеченій сім'ї є теж варіантом державного втручання. Адже, щоб визначити, яка саме допомога потрібна, слід з'ясувати, в якому становищі перебуває сім'я. Уявляється, що в деяких випадках було би доцільним посилити державне втручання у сімейні справи. Зокрема, виплата допомоги на новонароджену дитину мала б контролюватися суворіше, адже нерідко «дитячі» гроші витрачаються не на потреби дитини, а на розв'язання інших «дорослих» проблем і задоволення потреб.

Мабуть, ніхто не заперечуватиме, що державне втручання є необхідним і тоді, коли має місце насильство у сім'ї, особливо стосовно дітей. Хоча в Україні відсутня повноцінна система ювенальної юстиції, норми й практика втручання до сімейних справ, у тому числі позбавлення батьківських прав, існують не один рік.

Зокрема, згідно із статтею 164 Сімейного кодексу України батьки можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо вони: 1) не забрали дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли стосовно неї батьківського піклування; 2) ухиляються від виконання своїх обов'язків з виховання дитини; 3) жорстоко поведуться з дитиною; 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами; 5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; 6) засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини [241].

Як бачимо, батьків не можна позбавити прав на дитину з економічних причин, навіть у разі, коли нестатки сім'ї призводять до недостатнього харчування, відсутності одягу за сезоном, антисанітарних умов проживання дитини. За стандартами Всесвітньої організації охорони здоров'я це мало б трактуватися як жорстоке поводження, але з позицій національного права й Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод така ситуація не є підставою для позбавлення батьківських прав. Характерним прикладом є «Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Савіни проти України» [218].

Щорічно процедура позбавлення батьківських прав в Україні застосовується приблизно до 17 тисяч осіб, хоча до цього заходу захисту прав дитини суди вдаються у крайньому разі. До того ж зазначмо, що позбавлення батьківських прав – це компетенція загальних судів і до ювенальної юстиції жодного стосунку не має [115].

Як свідчать численні дослідження та досвід роботи, насильство має виражений циклічний характер: практично кожен акт насильства має власну

передісторію і завжди насильницькі дії виявляють тенденцію до повторення. Тому завдання профілактики та реабілітації нерозривно пов'язані між собою [48, с. 126].

Про антигромадські вчинки було відомо усім батькам і педагогам, але заходи з профілактики протиправної поведінки застосовувались лише у 45% сімей. Комісія у справах неповнолітніх (в Україні – служба у справах дітей), на думку співробітників правоохоронних органів, займалася здійсненням формального контролю над поведінкою, обмежуючись постановкою на профілактичний облік і рідкісними перевірками за місцем проживання. Ці заходи не сприяли виправленню та перевихованню, а, навпаки, породжували всездозволеність і самовпевненість у неповнолітніх правопорушників [165, с. 35–36].

Фахівці стверджують, сучасний етап розвитку допомоги дітям і підліткам, котрі пережили насильство і жорстоке поводження, є явищем, яке швидко й різнопланово розвивається. Як свідчить досвід, для ефективного функціонування системи захисту дітей потрібна наявність наступних видів служб допомоги, профілактики та реабілітації:

- служби кризового реагування (кризові центри для цих дітей або центри тимчасового перебування, кризовий телефон довіри);
- служби, які мають функції опіки й піклування (дитячі будинки, інтернати, будинки дитини, сім'ї);
- служби реабілітації і допомоги (соціально-психологічні центри, юридичні консультації, поліклініки, дитячі лікарні, центри соціальної реабілітації);
- служби організації дозвілля (дитячі клуби, будинки творчості, музичні школи, спортивні школи і секції) [48, с. 117–118].

Слід зазначити, що обов'язок здійснювати соціальний захист дітей і профілактику серед них правопорушень покладається в межах визначеної компетенції на:

- спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді, уповноважений орган влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад;
- кримінальну міліцію у справах дітей органів внутрішніх справ;
- приймальники-розподільники для дітей органів внутрішніх справ;
- школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
- центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;
- спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України;
- притулки для дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) [192].

Не є новиною, що рівень ефективності профілактичної діяльності у сфері сімейних відносин значною мірою залежить від системності впливу суб'єктів запобігання, яка полягає в чіткій організації їх спільних дій. Запобігання є раціональним і гуманним засобом боротьби зі злочинністю, що передбачає не покарання, а передусім вдосконалення умов життєдіяльності людей і їх виховання, щоб жодна людина не проходила повз будь-які, навіть незначні, правопорушення, повз відхилення норм суспільної моралі. Запобігання цим проявам, коли вони перебувають ще у початковому стані, є одним із найважливіших завдань профілактичної роботи [245, с. 90–91].

Організація взаємодії суб'єктів передбачає розв'язання складних практичних завдань. Серед них – вибір найефективніших методів, комплексність попереджувальних заходів, індивідуальність підходу при попередженні конкретного прояву насильства щодо неповнолітнього. Проте слід зазначити, що суб'єкти попередження не повинні дублювати чи

підміняти один одного, вони повинні діяти паралельно, в рамках та межах своєї, визначеної нормативними актами, компетенції. Як слушно зазначає з цього приводу М.М. Ключев, максимальний набір комплексних засобів і методів програмування запобігання злочинності повинен включати зусилля різних суб'єктів запобіжної діяльності й різнотипні запобіжні заходи, засновані на комплексному вивченні різних видів деліктогенних факторів [94, с. 30].

Отже, ще однією проблемою попередження насильницьких діянь щодо дітей є недоліки профілактичної роботи цих органів. Завдання здійснення соціального захисту і проведення роботи по запобіганню правопорушень серед неповнолітніх покладено, в першу чергу, на кримінальну міліцію у справах дітей. Цей підрозділ, будучи складовою частиною кримінальної міліції органів внутрішніх справ, у межах своєї компетенції, визначеної Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», виявляє, припиняє, розкриває злочини, вчинені дітьми, вживає в цих цілях оперативно-розшукових і профілактичних заходів, виявляє, причини та умови, які сприяють вчиненню правопорушень дітьми, вживає у межах своєї компетенції заходів до їх усунення, бере участь у правовому вихованні неповнолітніх, розшукує неповнолітніх, що залишили сім'ї, навчально-виховні заклади, виявляє дорослих осіб, що втягують у злочинну та іншу антигромадську діяльність; вносить підприємствам, закладам і організаціям незалежно від форм власності обов'язкові до розгляду подання про необхідність усунення причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень дітьми [192].

Тому з прийняттям закону України «Про попередження насильства в сім'ї» повноваження превентивної діяльності правоохоронних органів значно розширились, зокрема визначено низку профілактичних заходів, які зобов'язані вживати служба дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах дітей, а саме: - виявляти причини та умови, що сприяють проявам насильства в сім'ї, вживати заходів щодо їх усунення; - виносити

офіційні попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та про неприпустимість віктимної поведінки; - повідомляти членів сім'ї, що зазнали насильства, про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися; - скеровувати жертв насильства до спеціалізованих установ (центрів медико-соціальної реабілітації); - виносити захисні приписи у передбачених законом випадках [194], тощо.

В Україні сьогодні функціонує більше 20 тисяч загальноосвітніх шкіл, в яких навчається близько 4 500 000 учнів. У тому числі є спеціальні школи для дітей з обмеженими можливостями слуху, зору, порушеннями психічного розвитку, школи для обдарованих, тощо. Удосконалюється система дошкільного виховання (дитячі садки та ясла). В цьому сенсі школи і дитячі садки є суспільними інститутами, де найкраще проводити профілактичну роботу (особливо, якщо йдеться про первинну профілактику) щодо насильства. Проте слід звернути увагу на нову небезпечну тенденцію сучасної України – зменшення кількості шкіл та дитсадків у сільській місцевості. А якщо ж школа на селі закривається (наприклад через демографічну ситуацію), то дитина через необхідність навчатися в іншому населеному пункті стає більш відірваною від сім'ї зі всіма негативними наслідками.

Вкрай мало служб кризового реагування: телефонів довіри, кризових центрів, спеціалізованих притулків для дітей – жертв насильства.

Особливе місце займають служби організації дозвілля дітей. Попри те, що зростає кількість таких служб, чимало їх є недоступними для більшості дітей у зв'язку з низкою причин: через жорсткі критерії відбору дітей для занять в секціях і гуртках за відсутності альтернативної секції і гуртка з м'якшими критеріями відбору, через високу оплату навчання, через територіальну віддаленість, тощо.

З іншого боку, в Україні немає служб, необхідних для повноцінної профілактичної роботи щодо запобігання насильства (наприклад, інститут уповноваженого з прав дитини, інститут приймальні сім'ї, спеціалізований

міждисциплінарний центр для запобігання насильства й жорстокого поводження з дітьми, тощо).

Також можна констатувати, що діяльність більшості з наявних служб, за всієї своєї важливості й позитивності, не позбавлена недоліків, до яких варто віднести: неузгодженість (методологічну, організаційну і методичну) у діяльності існуючих і виникаючих центрів, організацій, служб, тощо; відомчі бар'єри, що перешкоджають розв'язанню проблеми запобігання насильству до дітей; обмежений досвід взаємодії фахівців різних профілів; нерозробленість підходів до підготовки кваліфікованих кадрів цих служб; відсутність досвіду у фахівців працювати «під завдання» командою; невміння розподіляти і терпіти колективну відповідальність; недостатня кількість цих служб, враховуючи кількість дитячого населення України; недоступність служб частині населення через територіальну віддаленість чи платність надання послуг.

Більшість служб із необхідних для функціонування системи захисту дітей від насильства й жорстоких поневірян в Україні існують. Однак кількість цих служб є недостатньою для всіх дітей, що потребують спеціалізованої допомоги. Як правило, в екстреній ситуації, що є загрозливою для життя дитини, її вилучають із сім'ї та поміщують у лікарню, віддають родичам чи у притулок тимчасового перебування.

На сьогоднішній день психологічна допомога сім'ї найчастіше надається через психологічне консультування або психотерапію, що спрямовані на вирішення психологічних проблем сім'ї за допомогою структурованого діалогу між консультантом і клієнтом. При цьому під психологічним консультуванням розуміють, насамперед, вплив, спрямований на корекцію міжособистісних стосунків клієнта в сім'ї [34, с. 76]. Сімейне консультування має на меті спільне з консультантом вивчення проблеми члена (членів) сім'ї для зміни рольової взаємодії в ній і забезпечення можливостей особистісного зростання. Принципова відмінність сімейного консультування від психотерапії полягає у відмові від концепції хвороби, в

акценті на аналізі ситуації, аспектах рольової взаємодії в сім'ї, у пошуку особистісного ресурсу суб'єктів консультування й обговоренні способів вирішення ситуації.

Основна мета психолога, який здійснює консультування, – допомогти клієнтові віднайти шляхи і засоби розв'язання проблем, пов'язаних з утрудненнями в міжособистісних стосунках із членами сім'ї. Для того, щоб досягти цієї мети, психолог повинен розв'язати такі завдання [29, с. 48]. Як справедливо зазначає у зв'язку із цим О.І. Бондарчук, психотерапія орієнтована переважно на вирішення глибинних особистісних проблем, у тому числі таких, що виникають у міжособистісних стосунках з членами сім'ї [34, с. 77].

Соціальна профілактика, регулюючи в специфічних формах стосунки між особою і суспільством, з врахуванням особливостей сфери життєдіяльності людей, впливає на поведінку людини, змінюючи його в позитивну сторону, з метою виключення злочинної поведінки. В цьому відношенні вона тісно пов'язана зі специфікою злочинів.

До вирішення завдань загальної профілактики аналізується оперативна обстановка на території, що обслуговується, проводяться соціологічні обстеження в масштабах країни, області, району чи міста. До таких заходів, зокрема, можуть бути віднесені комплексні оперативно-профілактичні операції під різними кодовими назвами. Це своєрідна внутрішня координація. Необхідна, проте, і зовнішня координація. Йдеться про забезпечення узгодженості дій органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, недержавних правоохоронних організацій та громадських об'єднань, добровільних та інших фондів, релігійних конфесій, трудових колективів і т.п. Взаємодія не може виникнути стихійно. Її потрібно уміло організувати, але тут виникає безліч проблем. Це і вдосконалення видів і форм взаємодії, і необхідність організації взаємодії з новими суб'єктами профілактики (суспільні фонди, релігійні організації, альтернативні служби

безпеки і таке інше), яких не було раніше, і багато іншого. Дана проблема вимагає глибокого самостійного дослідження.

Важливе місце в загальній профілактиці сімейних злочинів займає своєчасне інформування органів влади, місцевого самоврядування та інших суб'єктів, що володіють можливостями і повноваженнями в практичній реалізації пропозицій антикриміногенного характеру. Позитивно позначається на запобіганні цим злочинам і використання засобів масової інформації – періодичного друку, радіо, телебачення. У них необхідно відкривати спеціальні рубрики, присвячені питанням профілактики злочинів у сфері сімейних стосунків і залучати до них увагу населення. З тією ж метою можна використовувати телефони довіри.

На жаль, практика і статистика показують, що соціальних установ, здатних забезпечити захист неповнолітніх та його прав, є недостатньою для охоплення всіх дітей цієї групи. Тож у поняття соціальної реабілітації і адаптації, здається, слід зарахувати діяльність соціальних служб з надання соціальної, правової, психологічної та іншої допомоги дітям, котрі пережили сімейне насильство, опинилися у зв'язку із цим у важкій життєвій ситуації без піклування батьків, стали бездоглядними, безпритульними тощо, з метою найкращого забезпечення їхніх прав та свобод, забезпечення їх життя та розвитку, запобігання формування антигромадського способу життя.

3. Організаційні заходи. Проблема вдосконалення організаційної діяльності з попередження насильства щодо неповнолітніх не менш актуальна сьогодні й потребує наукового підходу [2, с. 154]. Теоретичне і практичне значення розробки цієї проблеми у тому, що можна на науково обґрунтованому рівні: а) описати концептуальну схему її структурної будови, ролі та взаємозв'язку суб'єктів; б) визначити основні завдання й напрями профілактики на різних рівнях управління; в) поліпшити правове регулювання відносин, які виникають в ході здійснення діяльності з попередження правопорушень; г) цілеспрямовано та ефективно використати

наявні сили і засоби; д) забезпечити взаємодію та виключити дублювання цієї роботи центральними, середніми і нижчими ланками суб'єктів профілактики.

Єдиний комплекс організаційно-правових заходів дозволяє здійснювати управління діяльністю суб'єктів профілактики, розмежовувати напрямки діяльності, організовувати узгоджену, спільну роботу. Тут сукупність суб'єктів профілактики є системою управління з певною ієрархією суб'єктів, інформаційними каналами зв'язку, функціональними обов'язками, правовим регулюванням відносин між елементами системи (суб'єктами профілактики) та соціальним середовищем функціонування цієї системи.

Організаційні заходи містять у собі діяльність керівних органів соціального захисту населення, керівних органів освіти, органів опіки та піклування, органів у справах молоді, керівних органів по охороні здоров'я, органів служби зайнятості, органів внутрішніх справ. Кожен з цих державних органів наділений власною компетенцією у вирішенні питань щодо профілактики бездоглядності і правопорушень неповнолітніх, однак провідна роль належить службам у справах неповнолітніх та захисту їх прав.

Суб'єктом координації роботи по боротьбі зі злочинністю закон визначив прокуратуру. При прокуратурах всіх рівнів є посада помічника прокурора, до обов'язків якого входить нагляд над виконанням законодавства стосовно неповнолітніх – поле цієї діяльності передбачає і діяльність з попередження правопорушень неповнолітніх.

Перше, що привертає у цьому плані нашу увагу, це відсутність загальнодержавного координаційного центру, який у межах усієї країни організовував та координував би діяльність, пов'язану з охороною дитинства. Способом вирішення цієї проблеми, на думку О.В. Паньчук, стало б запровадження інституту Уповноваженого з прав дитини. Свого подальшого вдосконалення та приведення у відповідність з міжнародними

стандартами вимагає і сучасне законодавство, яке встановлює межі компетенції та повноважень суб'єктів профілактики експлуатації дітей [160, с. 56].

З такою позицією можна було б погодитись, якби у нашій країні не існувало посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Хоча, варто зауважити, що останній є одним з неспеціалізованих суб'єктів кримінологічної профілактики сімейного насильства стосовно неповнолітніх. Правовий статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини визначається ст.ст. 55, 85, 101 і 105 Конституції України та Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [199]. Метою його діяльності є захист прав і свобод людини й громадянина, проголошених Конституцією України, законами України, міжнародними договорами України; запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню; запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод тощо. У результаті діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини має підтримуватися віра людини в справедливість, нейтралізуватися негативне ставлення особи до влади та пом'якшуватися конфлікти між державою, її органами і громадянами [226, с. 122].

Значна роль у справі профілактики насильства щодо неповнолітніх належить і Президенту України як главі держави та гаранту Конституції. Його функції у цій сфері зводяться, переважно, до видання правових актів, спрямованих на подолання соціально-економічних, організаційних та інших чинників, що породжують експлуатацію дітей в нашій країні. Зазначимо у цьому напрямку такі Укази Президента України: «Про Національну програму «Діти України» [190], «Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності» [178], «Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя» [191]. Поряд з цим необхідно пам'ятати і про право законодавчої ініціативи,

використання якого є ще однією формою участі глави держави у профілактичній роботі.

Координаційна профілактична діяльність органів виконавчої влади покладена, передовсім, на Кабінет Міністрів України, який покликаний розробляти та втілювати у життя загальнодержавні програми, спрямовані у тому числі і на викорінення фактів експлуатації дітей у нашому суспільстві. Реалізуючи покладені на нього Конституцією України повноваження, Уряд нашої держави досить активно включився у цей процес, наслідком чого стали постанови, зокрема: «Про затвердження Положення про Комісію з питань запобігання дитячій бездоглядності та соціальної реабілітації неповнолітніх» [183], «Про Програму запобігання торгівлі жінками та дітьми» [198], «Про затвердження Порядку повернення до України позбавлених батьківського піклування дітей, які є громадянами України» [185], «Про утворення Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді» [200], тощо.

Організація правової допомоги постраждалим при сучасному законодавстві і слідчо-судовій практиці створює чималі складнощі. Можна виділити окремі з них. Так, велика кількість потерпілих від сексуального насильства сумнівається щодо можливості отримання правової допомоги, так як зазначену форму насильства здебільшого важко доказати через його значну латентність. Це поглиблюється тим, що кримінальне покарання за сексуальні зазіхання в нашій країні дуже суворе, що пред'являє підвищені вимоги до збирання доказів.

Неодноразові слідчі заходи (експертизи, допити, тощо), «затягування» судового процесу (найчастіше судові процеси відбуваються через рік-півтора після події), сама атмосфера слідчого розгляду та суду – все це не адаптовано до психіки дитини та призводить до вторинної травматизації.

Тиск родичів насильника та страх перед помстою останнього або його оточення, невпевненість потерпілих у тому, що правоохоронні органи можуть здійснити захист, – усе це збільшує почуття незахищеності.

Усі перелічене сприяє тому, що лише небагато сексуальних домагань до дітей розслідується у суді. У практиці кризової служби нерідко траплялися звернення, зумовлені саме травматизмом слідчих дій та розглядом у суді.

Наша позиція щодо отримання правової допомоги полягає у тому, що це необхідно вирішувати насамперед у інтересах конкретної постраждалої дитини. Рішення про звернення до органів для порушення кримінальної справи приймають самі постраждалі і/або їхні батьки. Фахівець не повинен нав'язувати їм свою думку. Важливо тільки, аби батьки дитини чи сам підліток були досить проінформовані фахівцем про проблеми і вирішували питання про порушення кримінальної справи свідомо [7, с. 77–78].

Як у розвинених, так і в державах, що розвиваються, пріоритет до теперішнього часу віддавався вторинному і третинному рівням боротьби з насильством, тобто наданню допомоги жертвам і покаранню злочинців. Хоча така робота важлива і повинна проводитися як і раніше, все ж є потреба і у більш істотній увазі до первинних заходів, тобто заходам по недопущенню самого факту насильства. Як комплексний підхід до боротьби з насильством можна розглядати такий, який направлений не лише на допомогу жертвам насильства, але і на встановлення мирних, ненасильницьких умов існування, скорочення масштабів насильницьких дій і в першу чергу на зміну обставин і умов, які ведуть до зростання насилля [24, с. 17].

За нашим глибоким переконанням, важливим засобом спеціально-кримінологічного запобігання насильницької злочинності в напрямку ресоціалізації неповнолітньої жертви насильства є захист і підтримка неповнолітніх, які зазнали насильства у сфері сімейних відносин.

Ресоціалізація стосовно неповнолітніх жертв насильства означає процес відтворення особистості, формування нових та відновлення втрачених соціальних установок, нейтралізації відчуження та інших негативних соціальних наслідків, які об'єктивно та суб'єктивно супроводжують неповнолітню жертву сімейних злочинів. У зв'язку з цим, надзвичайного

значення для відновлення суспільно-корисних зв'язків та для пристосування до життя після застосованого насильства, набуває процес взаємодії суспільства та неповнолітньої жертви злочину.

Як зазначає О.А. Яровий, подібну превентивну роль також виконує процес соціальної адаптації неповнолітньої особи після заподіяної шкоди, тобто процес пристосування людини до постійно змінюваного найближчого соціального оточення, сприйняття нею моральних вимог, установок і системи ціннісних орієнтацій мікросередовища [258, с. 12].

Л.М. Іванова зазначає, що активне використання правових заходів відшкодування шкоди потерпілому сприяло б психологічній реабілітації жертв і відродженню у них віри у справедливість правосуддя [83, с. 48]. Як свідчить зарубіжний досвід, в ряді країн існує порядок гарантованого відшкодування шкоди неповнолітнім жертвам насильницьких злочинів у сімейній сфері, або за рахунок держави, або за рахунок системи страхування, яка базується на приватному підприємстві.

Зокрема, у Великобританії діє програма компенсації жертвам насильницьких злочинів і злочинів проти особи. Право на компенсацію мають жертви злочинів, утриманці жертв убивств, іноземні громадяни-жертви. Відшкодуванню підлягають: медичні витрати, витрати на психіатричну реабілітацію, втрати в заробітній платі для інвалідів, втрати утриманців жертв убивств, витрати на поховання, перевезення, реабілітацію інвалідів, витрати в зв'язку з втратою батьків та інші. Програма фінансується за рахунок коштів платників податків [130, с. 154].

Отже, роблячи загальний висновок з викладеного, слід констатувати, що сьогодні в сфері організації профілактичної роботи, спрямованої на подолання сімейного насильства щодо дітей в нашій державі, спостерігаються позитивні тенденції. До цього процесу долучилася значна кількість державних та громадських інституцій, кожна з яких робить свій посильний вклад у справу охорони дитинства. Однак, не зважаючи на це, ми

змушені визнати і той факт, що профілактична робота ще не позбавлена і суттєвих недоліків.

Технічне, кадрове та фінансове забезпечення елементів аналізованої системи є найважливішою її складовою, оскільки без належного складу фахівців, без певного економічного стимулювання своєї діяльності, як і без надання умов праці неспроможний функціонувати жоден державний орган. Становище у цій галузі продовжує залишатися складним і на сьогодні. Закон, наділивши відповідними повноваженнями дуже багато державних органів, не передбачив точних джерел їх фінансування, що призвело до великого навантаження місцевих бюджетів, із яким вони не здатні впоратися. Це є однією з причин неефективної роботи цих державних, органів.

Одним із головних завдань на сьогодні є вдосконалення механізму взаємодії органів і установ, які працюють у сфері попередження насильства в сім'ї. Подолання цього негативного явища можливе тільки за умови об'єднання зусиль усіх державних органів та установ, а також громадських організацій і кожного громадянина.

Фінансова підтримка та надання послуг з працевлаштування, надання широкого кола послуг також належить до актуальних проблем. Це означає, що слід всіляко розвивати систему консультативних центрів, груп підтримки, загальної системи охорони здоров'я. Всіляко забезпечувати надання юридичних послуг для потерпілих від насильства в сім'ї.

Дуже важливим кроком до вдосконалення правової оцінки насильства у сім'ї є ратифікація документів про захист прав людини, узгодження їх із національним законодавством та дотримання їхніх вимог. Ще одну категорію рекомендацій щодо вдосконалення правової оцінки насильства в сім'ї слід здійснити у сфері освіти та навчальних програм.

Культурні та релігійні традиції також присутні серед перешкод, що ускладнюють боротьбу з насильством. Вдосконалення правової оцінки

насильства в сім'ї багато в чому залежить від усвідомлення громадськістю того, що насильство в сім'ї є злочином.

Отже, завдання попередження злочинності у сфері сімейних відносин багатогранні й багатопланові. Ця проблема носить комплексний характер і вимагає системного аналізу, який базується на практичному досвіді та наукових дослідженнях. Практика показує, що загальна профілактика може бути ефективною в тому разі, якщо вона буде побудована на твердій правовій базі, з допомогою досягнень науки та запобіжної діяльності.

Уявляється, що профілактичні заходи, створені з метою недопущення сімейних злочинів, повинні бути надійними та спроможними зменшувати число злочинів. Це і є однією з необхідних умов загальної профілактики сімейних злочинів. По суті це є правовою профілактикою.

Методи, форми і засоби профілактики побутових злочинів визначаються соціально-економічними відносинами і суспільною свідомістю.

У цілому на сьогодні профілактику сімейних злочинів можна визначити як систематичний та цілеспрямований вплив на осіб, які схильні до конфліктів в сім'ї. З іншого боку, профілактика злочинів у сфері сім'ї сприймається як виявлення, вивчення і ліквідація (нейтралізація) причин і умов цих злочинів, виявлення і аналіз осіб, схильних до конфліктів, постановка цих осіб на відповідний облік, необхідний попереджувальний вплив. Така профілактика – особливий вид соціального управління. Вона покликана забезпечувати безпеку цінностей, які охороняються правом, розробку та здійснення системи заходів, які застосовуються для недопущення злочинів у сім'ї. Звісно ж, що практично і науково обґрунтованою є багаторівнева система профілактики сімейних злочинів. Залежно від цілей профілактики виділяються різні її напрями.

Спеціально-кримінологічне попередження, на відміну від загального, носить цілеспрямований характер. Воно прямо спрямоване на виявлення та

усунення (блокування) причини та умов злочинності. Поряд із заходами спеціально-кримінологічного попередження містять у собі запобігання тих, що плануються і припинення розпочатих суспільно-небезпечних зазіхань. Ці заходи розробляються та здійснюються стосовно різних видів злочинів і типам злочинців.

Що ж до інформаційного забезпечення попередження сімейних злочинів, то тут для цього потрібна чітко організована інформаційна взаємодія. Потрібен своєчасний оперативний інформаційний обмін як у межах органів внутрішніх справ, так і між різними правоохоронними органами, що займаються профілактикою сімейних злочинів.

Це дозволяє, у свою чергу, реально об'єднати зусилля служб і підрозділів органів внутрішніх справ, для чого, насамперед, необхідно визначити структуру і логічно правильну класифікацію знань, які необхідні суб'єктам профілактичної діяльності, тобто визначити зміст та структуру кримінологічної інформації.

Культурно-виховні заходи також спрямовані на захист моральних та етичних засад суспільства. Утвердження в масовій свідомості населення загальнолюдських моральних цінностей і усталених релігійних канонів: гуманізму, добродійства, милосердя, толерантності, доброзичливості, недопущення в електронних засобах масової інформації, в навчальному процесі у закладах освіти пропаганди культу насильства, жорстокості і бездуховності, поширення інформації, що розтліває суспільну мораль. Окремо слід виділити попередження сімейного насильства на загальнодержавному рівні. Істотним поступом у цьому напрямку стало прийняття Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. [194]. Даним нормативним актом вперше сформульовано поняття насильства в сім'ї, описані його конкретні прояви.

У цілях пропаганди слід активно практикувати проведення широкомасштабних кампаній по запобіганню антисуспільній поведінці,

пияцтву, сексуальній розпусті, сімейній девіації. Це може бути проведення щорічних акцій «Молодь проти злочинності та насильства», «Антинаркотик», «Тверезість», «Суспільство проти сімейного насильства», тощо [145].

З метою покращення фізичного і психічного здоров'я населення необхідно здійснювати медичні заходи. Реальне забезпечення доступної кваліфікованої медичної, у тому числі психіатричної, допомоги кожному громадянину. Достатнє фінансове, фармацевтичне, технічне забезпечення закладів охорони здоров'я. Гарантування безоплатного надання медичної, у тому числі психіатричної, допомоги у межах, передбачених чинним законодавством. Здешевлення вартості та підвищення якості фармацевтичних препаратів і окремих медичних послуг. Розвиток первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини [107].

Безперечно, здійснення запропонованої системи заходів загальносоціального попередження злочинів прямо залежить від політичної стабільності у державі, зміцнення демократичних інститутів, верховенства права і закону, успіхів у побудові громадянського суспільства. Останнім часом цьому напрямку на рівні Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України приділяється особлива увага. Практична реалізація положень відповідних нормативних актів у межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць покладається на місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування [189; 188].

Ми повністю погоджуємося з Є.Р. Чернобородовим, що ефективність будь-якої профілактичної роботи в значній мірі залежить від вдосконалення законодавчої бази у цій сфері, міжвідомчої взаємодії із профілактики протиправної поведінки, узагальнення досвіду розвинених країн [244, с. 51].

Враховуючи той факт, що сімейне насильство – це соціальне явище, хотілося б вкотре зазначити, наскільки великою є роль

соціокультурологічних чинників у дослідженні проблеми сімейного насильства. Ми вже з'ясували, як сильно впливають соціокультурологічні чинники та особистісні характеристики на ступінь насильства у ній. Незмінними залишаються й такі соціокультурологічні чинники як релігія і раса. Таким чином, ці чинники є незмінними величинами; це потрібно визнати і шукати додаткові шляхи подолання проблеми насильства у суспільстві.

Щоб позбутися сімейного насильства, має змінитися саме суспільство, а доки цього не станеться, ми боротимемося з насильством і жорстоким ставленням вже існуючими методами й намагатимемося придумувати нові, ефективніші.

Головною причиною, що зумовлює й інші проблеми, є відсутність системного підходу до забезпечення узгодженої діяльності відповідних закладів та фахівців, а також проблеми у підготовці кадрів. Тому ми розглядаємо проблему ефективної організації медико-соціально-педагогічної і з юридичної підтримки дитинства як проблему побудови системи взаємозалежних і взаємообумовлених установ і служб різного профілю, що об'єднує різних фахівців: соціальних педагогів, психологів, медиків, соціальних працівників та інших, і навіть відповідних органів управління, що у сукупності вирішували б проблему соціально-педагогічної підтримки дітей.

Отже, оскільки насильство і жорстоке поводження з дітьми як явище соціального життя сучасного суспільства є комплексною проблемою, тому для її найефективнішого розв'язання необхідний системний міждисциплінарний підхід, заснований на взаємодії фахівців різної відомчої приналежності: освіти, медицини, соціальної роботи, правоохоронних та правозахисних органів. Внутрішньою детермінантою діяльності такої системи є міждисциплінарна команда фахівців, зусилля якої спрямовані на попередження насильства та жорстокого поводження з дітьми.

3.2 Закордонний досвід протидії сімейному насильству щодо неповнолітніх

Проблема насильства щодо неповнолітніх у сфері сім'ї та побуту не є локальною чи характерною виключно для України, воно також не обмежується рамками певної політичної чи економічної системи. Пріоритетну увагу цій проблемі приділяє вся світова спільнота та владні структури держав.

У результаті дослідження з'ясувалось – не зважаючи на те, що насильство в сім'ї існує в будь-якій державі і не залежить від матеріального статку, раси і культури, ця проблема є більш актуальною в бідних державах [234].

Так склалося історично, що якщо держави і займалися проблемою насильства в сім'ї, то їхні зусилля, як правило, обмежувалися тлумаченням існуючих положень конституційного, кримінального та цивільного права. Та оскільки в суспільстві зростає усвідомлення складності цієї проблеми і невідповідності існуючих законів, держави почали удосконалювати закони, вводячи до них додаткові положення, які відповідають унікальному характерові насильства в сім'ї. Нині більшість держав вдається до таких заходів [4, с. 88].

Важлива роль в цій діяльності належить українській державі і її органам. Саме вона найбільш концентровано відображає нагальні потреби і інтереси суспільства, утворює комплекс державно-правових засобів для реалізації свободи і особистої недоторканності людини [106, с. 151].

На сьогодні в більшості державах акцент ставиться на діагностику і розпізнавання насильства, а не на його попередження та профілактику з врахуванням механізмів походження [7, с. 24].

На жаль, лише в небагатьох державах світу співробітники правоохоронних та судових органів, а також медичні працівники проходять спеціальну підготовку для роботи з жертвами насильства в сім'ї.

Законодавство деяких держав взагалі не передбачає відповідальності за вчинення насильства в сім'ї. В деяких державах відповідальність настає за вчинення лише певних форм насильства. Зокрема, аналіз наявної інформації, проведений О.В. Ковальновою показав, що в 79 державах світу закони по протидії насильству в сім'ї або відсутні, або про них нічого не відомо; згвалтування в шлюбі визнається злочином лише в 51 державі світу; лише в 16 державах діюче законодавство окремо класифікує злочини, пов'язані з сексуальною агресією, і лише в трьох (Бангладеш, Швеція і США) насильство до жінок виділяється в окрему категорію злочинів; в Болівії, Камеруні, Коста-Ріці, Ефіопії, Лівані, Перу, Румунії, Уругваї та Венесуелі насильник може уникнути покарання, якщо запропонує жертві одружитись та отримає її згоду [95, с. 83].

У зарубіжній юридичній науці при розробці законопроектів, пов'язаних з сімейними насильницькими злочинами, висловлюються пропозиції посилити відповідальність за вказані злочини [267, с. 157–165], що, зокрема, могло б бути досягнуто доповненням наявного в загальній частині кримінального законодавства переліку обтяжуючих обставин, а також кваліфікуючих обставин в конкретних статтях особливої частини відповідно до обставин, що пов'язані або взагалі зі вчиненням злочину проти когонебудь з сімейного оточення, або з тими чи іншими проявами, які характерні для сімейної сфери.

У кримінологічній літературі наголошувалося, що сучасна система профілактики значно відстає від зарубіжної з огляду на різноманітність заходів, які використовуються з метою послаблення сімейної конфліктності та запобігання насильницьких злочинів проти домашнього оточення [251, с. 258].

Отже, для з'ясування змісту попередження насильства щодо неповнолітніх у сфері сімейних відносин, необхідно, насамперед дослідити закордонний досвід протидії цьому явищу з метою вироблення комплексу дієвих заходів його попередження в Україні. Аналіз останнього дасть можливість сформулювати систему наукових знань про специфіку насильства, що застосовується до неповнолітніх у сімейній сфері, а також допоможе врахувати позитивний досвід при реформуванні законодавства України у відповідності з міжнародно-правовими стандартами у галузі захисту неповнолітніх жертв названих злочинів.

Варто зазначити, що законодавство багатьох зарубіжних держав має достатньо цікавий досвід охорони прав неповнолітніх у сімейній сфері кримінальним законом. Інтерес становить його вивчення. Дане законодавство приділяє значну увагу захисту дітей від усіх видів насильства, яке застосовується у сфері сімейних відносин.

На початку ХХ століття у світі відбулося чимало подій міжнародно-правового характеру, які мали велике значення для визнання прав і свобод людини, і дітей зокрема, як найвищої соціальної цінності в суспільстві.

Першим документом міжнародно-правового характеру в галузі охорони прав й інтересів дітей була Женевська декларація 1924 році, прийнята Лігою націй на її V сесії. У Декларації зазначалося, що «...чоловіки і жінки всіх країн світу визнають, що людство повинне давати дітям краще з усього, що воно має».

Першим документом про права людини, розробленим ООН, стала Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Крім основних прав та свобод людини, у ст. 25 Декларації проголошувалося, що «...материнство та дитинство дають право на особливе піклування та допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні мати однаковий соціальний захист» [159, с. 500]. У розвиток цих ідей 20 листопада 1959 року Генеральна Асамблея ООН проголосила Декларацію прав дитини. У ній було встановлено

десять принципів спеціального захисту і створення сприятливих умов для дітей, які б дозволили їм найбільш успішно розвиватися фізично, розумово, морально і духовно. Кожна дитина повинна бути захищена від усіх форм недбалого ставлення, жорстокості й експлуатації – таким був лейтмотив цього важливого документа. Декларація прав дитини складається з преамбули і десяти принципів. У преамбулі після посилань на Статут ООН і Загальну декларацію прав людини зазначається, що дитина через її фізичну і розумову незрілість має потребу в спеціальній охороні і турботі, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження, і що необхідність у такій спеціальній охороні була зазначена в Женевській декларації прав дитини 1924 року і визнана в Загальній декларації прав людини, а також у статутах спеціалізованих установ і міжнародних організацій, що вирішують питання благополуччя дітей [159, с. 502].

Закон «Про побутове насильство», прийнятий в Грузії в травні 2006 року, надає право поліції та судам першої інстанції видавати постанови про заходи тимчасового захисту. Якщо винна особа порушить умови, перелічені в постанові про заходи захисту, вона буде притягнена до кримінальної відповідальності [28]. Тому вважаємо необхідним введення кримінальної відповідальності за порушення постанови про заходи захисту, оскільки особа порушує не лише норми суспільного співжиття та норми права, а й виказує неповагу до органу державної влади, який видав дану постанову.

З цього приводу В. Хаак описує заходи правоохоронних органів, яких вони вживають у зв'язку із вчиненням щодо неповнолітнього насильства у сім'ї. Зокрема, в Німеччині відповідно до закону «Про захист від насильства в сім'ї» (Gewaltschutzgesetz) від 1 січня 2002 року, особа, яка вчинила насильство в сім'ї, повинна залишити дім. У разі вчинення насильства в сім'ї жертва повинна терміново проінформувати поліцію (по телефону чи іншим чином). Коли наряд поліції прибуде, жертва насильства в сім'ї повинна

розказати про те, що сталося, вказати на тілесні ушкодження, які було завдано кривдником. Поліція в такому разі зобов'язана скласти протокол із викладенням подій, поясненнями обох сторін та описом наявних тілесних ушкоджень. Кожній із сторін вручається копія цього протоколу. Закон надає поліції право видалити кривдника із квартири та заборонити йому з'являтися там на строк до десяти днів. Протягом цього часу жертва насильства в сім'ї повинна відвідати лікаря з метою засвідчити тілесні ушкодження та звернутись із заявою до найближчого суду, який в праві вирішувати питання, пов'язані із сімейним правом. Суди розглядають такі заяви достатньо оперативно. Крім того, до кінцевого розгляду заяви суд може заборонити кривднику не лише входити до квартири, але й підходити до неї ближче певної відстані. Суд також має право обмежити контакти особи, яка вчинила насильство в сім'ї, з жертвою насильства та дітьми. Наприклад, може заборонити наближатись до них на відстань меншу ніж 50 метрів. Якщо жертва насильства в сім'ї має невеликі прибутки, то вона має право розраховувати на державну допомогу (Prozesskostenhilfe) [240, с. 5].

В Канаді існують служби з попередження насильства в сім'ї, із ресурсів яких місцевим організаціям для проведення роботи по попередженню насильства в сім'ї виділяються невеликі гранти.

В Туреччині триває процес створення сімейних судів, в завдання яких входить забезпечення жінкам та дітям вільного доступу до механізмів здійснення правосуддя. До компетенції цих судів входить вирішення питань, які виникають в сімейно-правових відносинах. Сімейні суди повинні розглядати справи, пов'язані із захистом, освітою та іншими соціальними питаннями як дітей, так і дорослих, в тому числі питання фінансового захисту сім'ї. Дані суди створюються в усіх містах, населення яких перевищує 100 тисяч чоловік.

Ця робота спрямована на підвищення самосвідомості молоді та забезпечення превентивних дій у разі загрози насильства.

У провінції Манітоба (центр Канади) розроблені три типи навчальних програм для осіб, які вчинили насильство в сім'ї:

1. 24-годинні заняття групового консультування (пропонуються б-ма мовами);
2. 84-годинна програма інтенсивної терапії (для тих, хто звільнений від покарання умовно);
3. 300-годинна програма (для тих, хто знаходиться під вартою).

Крім того, існують програми індивідуального консультування осіб, які вчинили насильство в сім'ї.

У США реагування на насильство в сім'ї полягає в жорсткому використанні інституційних ресурсів для зниження рівня насильства в сім'ї, покарання тих, хто його вчиняє. Контроль головним чином виражається в формі практики обов'язкового реагування на насильство в сім'ї, а саме: обов'язковий арешт, принцип обов'язкового судового провадження та обов'язкове інформування. Згідно закону про обов'язковий арешт, поліцейські зобов'язані заарештувати кривдника, навіть якщо жертва насильства виступає проти цього. Відповідно до принципу про обов'язкове судове провадження судове провадження не може бути припинено до тих пір, поки обвинувачена особа не буде покарана, навіть якщо жертва просить закрити справу. Вважалось, що такий захід дозволить зменшити кількість випадків тиску на жертву з боку кривдника. Принцип обов'язкового інформування передбачає, що медичний персонал зобов'язаний повідомляти про будь-які факти насильства в правоохоронні органи [95, с. 98].

Існує необхідність у відповідності з Конвенцією ООН «Про права дитини» забезпечити охорону прав неповнолітніх від сексуального насильства у сфері сімейних відносин. Стаття 19 Конвенції передбачає: «Держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного і психологічного насильства, образи чи зловживання,

відсутності піклування чи недбалого поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину» [103, с. 57].

Зокрема, ст. 34 Конвенції зобов'язує держав-учасниць захищати дитину від усіх видів сексуальної експлуатації та сексуальних збочень. При цьому дана стаття встановлює, що належить до цього виду експлуатації дитини: схиляння або примушування до будь-якої незаконної сексуальної діяльності; використання з метою експлуатації дитини в проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці; використання з метою експлуатації дитини в порнографії та порнографічних матеріалах [79, с. 22].

Ми цілком поділяємо погляди та аргументи В.С. Устинова, який вважає, що вирішення важливіших соціально-економічних завдань, які стоять перед нашою державою, пов'язані зі зміцненням правової основи державного і суспільного життя з неухильним дотриманням законності. Складовою частиною системи попередження злочинності в Україні є кримінально-правова профілактика, яка представляє собою спеціальну діяльність з використання методів кримінальної відповідальності, покарання і інших кримінально-правових засобів для попередження злочинів [236, с. 44].

Порядок розміщення у кримінальних кодексах іноземних держав злочинів (статей) проти неповнолітніх свідчить, що об'єктом цих злочинів законодавці різних держав вважають: моральність (Литва, США, Сан-Марино), статеvu недоторканість (Швейцарія) або статеve самовизначення (Німеччина), гідність неповнолітньої особи (Франція), її саму або її родину (Грузія), навіть людство (Австралія) [71, с. 37].

Позитивним у видається досвід Грузії, кримінальний кодекс якої містить кримінальну главу XXIV «Злочини проти родини та неповнолітніх» розділу сьомого Особливої частини [28, с. 208].

Наприклад, кримінальний кодекс Данії у главі 24 «Статеві злочини» у параграфі 219 передбачає: будь-яка особа, що є службовцем або начальником

в'язниці, реабілітаційного центру, дитячого або підліткового будинки, лікарні для психічно хворих, установи для недорозвинутих або іншого аналогічного закладу і вступає у статеві зносини з особою, яка тримається в такому закладі, підлягає тюремному ув'язненню на будь-який строк, що не перевищує чотирьох років. А у параграфі 223 (1) встановлено відповідальність особи, яка вступає у статеві зносини з особою, яка не досягла вісімнадцяти річного віку і є її всиновленою дитиною, пасинком або падчеркою, або прийомною дитиною, або ввіреною для тренувань чи навчання, підлягає тюремному ув'язненню на будь-який строк, що не перевищує чотирьох років [26, с. 173].

Кримінальний кодекс Австрії встановлює такі склади злочинів: сексуальне примушування; вчинення злочинного діяння у шлюбі або при спільному проживанні; статеві зносини з використанням безпорадності жертви; погроза моральності особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку; гомосексуальні дії щодо осіб, котрі не досягли вісімнадцятирічного віку; зловживання батьківськими і іншими правами [231, с. 90].

Так кримінальний кодекс Швеції у Главу 6 «Про статеві злочини» включає статтю 4, яка передбачає покарання за статевий акт з дитиною, яка не досягла вісімнадцятирічного віку. Дана стаття сформульована в наступній редакції: «Особа, яка вступила у статевий зв'язок з ким-небудь, хто не досягнув вісімнадцятирічного віку і є його нащадком, або за виховання якого він чи вона відповідальні, або за турботу і опіку над якими він чи вона несуть відповідальність за рішенням органу влади, повинна бути покарана за сексуальну експлуатацію неповнолітнього» [19].

Проведений аналіз сексуального насильства щодо неповнолітніх у сімейній сфері дозволяє зробити висновок, що кримінальне законодавство більшості зарубіжних держав передбачає посилену охорону неповнолітніх і малолітніх у тих випадках, коли статеві злочини були вчинені їх рідними або названими батьками, опікунами, особами, яким доручено виховання або навчання дитини, або коли винний грубо використовував свою перевагу, яку

дає його вік і досвід та відбувався примус неповнолітнього до статевих зносин. Крім того, в усіх кримінальних кодексах кваліфікуючими ознаками визнаються: вчинення посягань на статеву недоторканість дітей і підлітків з боку батьків, піклувальників, працівників навчальних та інших закладів, де виховуються неповнолітні.

На відміну від кримінального кодексу України, кримінальний кодекс Росії містить главу «Злочини проти сім'ї та неповнолітніх», а кримінальний кодекс Білорусії – «Злочини, які направлені на права дітей, батьків, опікунів та підопічних» [65, с. 157–163; 21, с. 64–80].

Слушною видається позиція С.С. Косенко передбачити у законодавстві спеціальну відповідальність батьків чи тих осіб, що їх замінюють, за недбале виховання, унаслідок чого здійснюється негативний вплив на фізичний і психічний розвиток неповнолітнього [110, с. 116].

Отже, кримінальне законодавство зарубіжних держав у ряді статей бере під спеціальну охорону статеву недоторканість неповнолітніх, що відповідає міжнародній Конвенції про права дитини. У кримінальних кодексах зарубіжних держав захист неповнолітніх від статевих злочинів та сексуальної експлуатації проводиться всебічно, ґрунтовно і у належному обсязі, торкаючись всіх аспектів цієї проблеми. Позитивним є те, що законодавствами вирішено питання про підвищену кримінальну відповідальність батьків та осіб, що їх замінюють, чи тих осіб, які безпосередньо займаються вихованням дітей, за жорстоке поводження та статеве насильство над ними. На жаль, такі норми не знайшли свого повного відображення у кримінальному кодексі України.

Слід зауважити, що викладені кримінально-правові заходи головним чином повинні мати запобіжну роль у вирішенні цієї проблеми та механізми запобіжного впливу як на осіб, які вчиняють насильство щодо неповнолітніх у сімейній сфері, так і зниження рівня віктимності неповнолітніх.

Наведені вище рекомендації сприятимуть підвищенню захисту неповнолітніх у сфері сімейних відносин. І саме такі заходи у галузі захисту

прав та законних інтересів неповнолітніх, їх честі і гідності, нормального фізичного і морального розвитку сприятимуть розв'язанню проблем, пов'язаних з порушенням прав і інтересів останніх.

Розглянувши запитання законодавчого регулювання насильницьких дій щодо неповнолітніх на сімейному ґрунті, вважаємо за необхідне перейти до вивчення досвіду безпосереднього реагування на такі випадки правоохоронними органами розвинених країн, процесу забезпечення безпеки неповнолітніх застосування примусових заходів, відсутніх у сучасній практиці.

Так, засадничими моментами правил реагування американської поліції на випадки сімейного насильства щодо неповнолітніх під час прибуття на місце події та досудового розслідування є розмежування потерпілого, підозрюваного та свідків, запобігання між ними будь-якого спілкування, видалення постраждалого з поля зору підозрюваного. Метою цього є забезпечення безпеки осіб і об'єктивного розслідування. При цьому слід зазначити, що поряд із загальноприйнятими правилами прибуття на місце події потерпілому в обов'язковому порядку вручається пам'ятка про права жертв злочинів і повідомлення йому про різні організації, які надають допомогу жертвам насильства (законодавчий акт штату Міннесота № 629.341 стаття 3).

Забезпечити страхування судового переслідування здатний захисник. Роль захисника у справі про сімейне насильство – допомагати жертвам насильства брати участь у підготовці справи про фелонію; виступати як громадський захисник; інформувати жертву про перебіг справи і його права; радитись з адвокатами і жертвами, щоб інтереси жертви були доведені до їх відома і враховувалися.

Основним завданням захисника є підтримка жертви з метою зменшення чи усунення її побоювань щодо залучення кривдника до суду і стимулювання її доведення справи до кінця. Це завдання забезпечується переліком послуг захисника: а) надання інформації про юридичні права

жертви злочину; б) збір інформації (про попередні акти насильства, доказів колишніх нападів і встановлення додаткових деталей у зв'язку з обвинуваченням, яке пред'являється; в) допомога жертві заручитися розпорядженням суду про захист; г) допомога жертві у пошуках тимчасового житла, надання економічної допомоги та доступу до місцевих ресурсів, які допоможуть їй задовольнити потреби, що виникли у зв'язку з сімейним насильством.

Поки справа очікує розгляду у суді, захисники підтримують контакти з жертвою і відповідають на усі запитання, інформують її про перебіг слухань у суді і про формулювання висунутих обвинувачень, а також підтримують жертву протягом усього судового процесу.

Захисники за необхідності дають жертві скерування до груп психотерапії та взаємної підтримки, притулку, програми державної економічної допомоги та інші форми послуг до розв'язання відповідних проблем, що виникли; допомагають призначити графік зустрічей жертви з адвокатами; супроводжують жертву на засідання і слухання, роз'яснюють судову процедуру і відповідають на питання, які виникли. На досудовому етапі захисники інформують жертву про можливі переговори про пом'якшення статті звинувачення у обмін визнання винуватості (якщо це не було зроблено раніше), так щоб жертва могла висловитися з цього приводу.

Широке поширення в 90-ті роки отримали програми психологічного тренування, які використовуються сімейними судами США. Прикладом може бути Консультативний центр з питань насильства у сім'ї (ДАСС) Пітсбурга. Спеціальний сімейний суд спрямовує винних для проходження цієї програми. Тривалість її чотири місяці, заняття проходять раз на тиждень. На цих заняттях здійснюється навчання, як протистояти власному насильству і агресивності. Відвідування програми контролюється судом, і у разі відмови від відвідувань слідує реальне покарання. Аналіз результатів здійснення програми, яка фінансується урядом, демонструє значне збільшення кількості

осіб, які успішно завершили програму, і зменшення таких випадків поновлення насильницьких дій в сім'ї [263, с. 230–257.].

Отже, при усіх розбіжностях кримінально-правового регулювання злочинності у законодавстві розвинутих держав яскраво простежуються тенденції відокремлення сімейного насильства у системі насильницьких злочинів у цілому. Іноді самостійного значення набуває сімейне насильство щодо неповнолітніх, незважаючи на конкуренцію норм Загальної частини кримінальних кодексів щодо нових норм Особливої частини, і навіть спірними моментами необхідності встановлення привілейованих складів, присвяченій цієї проблемі.

Підвищена увага розвинутих держав до проблеми сімейного насильства щодо неповнолітніх підкріплюється системою функціонуючих органів (як державних так і громадських), які забезпечують процес реагування, розслідування подібних фактів, і навіть захист неповнолітніх та його прав. Українська система профілактики може скористатися позитивним досвідом багатьох розвинених країн зі створення сімейних судів, центрів соціальної, медичної та психологічної допомоги, а також агентства анонімної допомоги.

Проблема захисту неповнолітніх та його прав в Україні може цілком ефективно забезпечуватися деякими правовими засобами примусового характеру, які довели свою ефективність у ряді західних держав, але ще відсутніх в українському законодавстві. Насамперед, йдеться про проведення практики судових розпоряджень про захист (судових наказів). Їх використання та застосування в системі сучасної профілактики буде ефективнішим, а впровадження швидким. Більшість положень, які застосовуються до осіб, які вчиняють насильство у сфері сімейних відносин не вимагають великих матеріальних витрат та носять переважно процедурний характер. Право на винесення судових розпоряджень про захист доцільно було б передати сімейним судам, які виносили б своє рішення поряд із комплексним розглядом справи про застосування

насильства щодо неповнолітнього, а в рамках цієї справи про розлучення, виплату аліментів, опіку та піклування, інших положень, що стосуються захисту прав та законних інтересів потерпілих.

У результаті вищезгаданої переобтяженості, соціальні служби США широко використовують систему тимчасової опіки. Враховуючи всі ті прагнення захисту дитинства, які здійснюються у країні, дітей досить часто ізолюють від своїх батьків у разі підозри на жорстоке поведіння і повертають їх до з'ясування обставин та механізму виникнення впевненості, що дитині нічого не загрожує. Якби усі ізольовані діти вирушали у дитячі будинки та інтернати, то ці установи було б переповнені, бракувало б ресурсів для адекватного утримання. Тож в США є розвинена і дуже популярна практика передавати дитину в сім'ю, яка хоче надати їй тимчасові притулок та опіку до того часу, коли її доля не визначиться. Здебільшого, сім'ї беруть до себе дітей, щиро бажаючи допомогти їм. Але, на жаль, є люди, готові взяти собі чужих дітей, які керуються недобрими спонуканнями, а пільгами, наданими їм державою за кожен дитину, над якою здійснюється тимчасова опіка. Деякі люди роблять із тимчасової опіки свого роду дохідний бізнес, доля дітей їм байдужа. Коли дитина потрапляє у таку сім'ю, її становище анітрохи не поліпшується порівняно з перебуванням вдома. Нам не хотілося б кидати тінь на уся систему тимчасової опіки, але поки існує хоч одна опікунська сім'я, яка наживається на дитячому горі, існує й ризик добробуту дитини і не визнавати цього можна.

Отже, з урахуванням аналізу норм міжнародного права, яке регулює питання захисту прав дітей, що у проживають в умовах сімейного неблагополуччя, можна зробити такі висновки:

1. Захист прав неповнолітнього є першочерговим завданням держави. Відповідно, й пріоритет сім'ї повинен переважати у соціальній політиці держави.

2. Політика держави має спрямувати усунення причин та умов неблагополучного становища дітей шляхом розробки цільових програм допомоги дітям.

3. Для ефективного вирішення проблеми насильства в сім'ї в кожній державі вкрай необхідне адекватне законодавство, яке б враховувало міжнародні рекомендації, національні особливості держави, а також позитивний досвід інших держав в вирішенні цієї проблеми. Тому держава повинна не тільки виділяти необхідні фінансові ресурси для реалізації ухвалених законів, спрямованих на захист прав дітей та підлітків, але й ознайомитися з ефективністю їх використання.

4. Необхідно здійснювати створення національної системи контролю та оцінки для аналізу впливу дій уряду на становище дітей.

5. Засоби масової інформації повинні активно висвітлювати питання становищі дітей, і навіть інформувати дітей, батьків, сім'ї та широкий загал про ініціативи по захисту їх прав.

6. З метою захисту дітей слід створювати служби профілактики, підтримки і, навіть систему здійснення правосуддя, спеціально призначену для дітей.

7. Слід підвищити статус і професіоналізм людей, які працюють безпосередньо з дітьми. Виховним, навчальним і медичним установам слід розробляти програми, щоб забезпечити сім'ї можливістю одержувати інформацію про роль та обов'язків батьків щодо розвитку дитини та догляду за ним, сприяючи тим самим формуванню позитивних відносин між батьками та дітьми, інформуванню батьків про проблеми, які хвилюють дітей та молодь, і які сприяють залученню молоді у життя сім'ї.

Анкетування працівників органів внутрішніх справ з питань які, на їх думку, позитивні моменти у попередженні сімейного насильства стосовно неповнолітніх можна перейняти у інших держав, показало такі результати: доцільно прийняти низку відповідних законів – 47%; необхідно створити спеціальні підрозділи в правоохоронних органах з попередження сімейного

насильства – 39%; доцільно створити Міністерство у справах з питань насильства – 8%; необхідне створення спеціальних судів – 6% (Додаток А; Додаток Б).

Переважна більшість опитаних співробітників ОВС (65%) вважають, що найбільш корисним для діяльності у сфері попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх є знання у декількох галузях науки (кримінальне право, кримінологія, криміналістика, соціологія, психологія) (Додаток А).

Разом з тим, статистика не зовсім віддзеркалює реальний масштаб порушення прав людини зазначеного характеру. Відсутні і системні дослідження проблеми насильства в сім'ї. Той факт, що в деяких країнах зібрано багато інформації з цієї проблеми, а в інших така інформація відсутня, зовсім не означає, що ця проблема характерна лише для окремих країн. Навпаки, це лише свідчить про необхідність проведення подальших досліджень, які б дозволили зрозуміти, як ефективно боротися із насильством щодо неповнолітніх в сімейній сфері.

3.3 Роль органів внутрішніх справ у забезпеченні кримінологічної профілактики сімейного насильства щодо неповнолітніх

Конституція України закріплює, що людина, її права і свободи та особиста недоторканність визнаються найвищою соціальною цінністю. На державу, а значить і на її органи (включаючи органи внутрішніх справ) покладається обов'язок по їх утвердженню і забезпеченню. Утвердження конституційного права на свободу і особисту недоторканність людини та громадянина – це діяльність держави та її органів, спрямована на визнання і нормативне закріплення свободи і недоторканності людини, які необхідні для її нормального існування й розвитку в суспільстві. Конституція України

покладає на державу та її органи обов'язок забезпечувати права і свободи людини та громадянина [105] серед яких певне місце належить органам внутрішніх справ.

Попередження насильства в сім'ї – це система соціальних і спеціальних заходів, спрямованих на усунення причин і умов, які сприяють вчиненню насильства у сім'ї, припинення насильства у сім'ї, яке готується або вже почалося, притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні насильства в сім'ї, а також медико-соціальна реабілітація жертв насильства у сім'ї [194].

Результати проведеного нами анкетування підтверджують, що краще попередити злочин, ніж боротися з його наслідками. Основною функцією ОВС у регулюванні у сімейних стосунках 64% опитаних вважає профілактичні заходи; 23% – ретельне та професійне розслідування інциденту насильства – 23%; 8% – покарання винуватих; 5% – ототожнення сімейного насильства з іншими проявами насильства (Додаток А; Додаток Б).

Центральне місце в системі державних органів, які здійснюють профілактику злочинів, відводиться органам внутрішніх справ, у межах яких профілактична функція розділяється між окремими підрозділами та службами, але носить комплексний характер, який проявляється в наступних аспектах:

- органи внутрішніх справ (на відміну від інших суб'єктів профілактичної діяльності) впливають на дуже широке коло об'єктів профілактики;

- займають одне з центральних місць у системі суб'єктів профілактики злочинів, що проявляється: у наданні інформації про загальний стан оперативної обстановки, про виявлені причини та умови злочинності, про осіб, які потребують індивідуального профілактичного впливу; у наданні методичної і практичної допомоги іншим суб'єктам профілактики в проведенні попереджувальних заходів. Крім цього, варто пам'ятати і те, що

органи внутрішніх справ не тільки самі виявляють і ліквідують причини та умови злочинів, але і в передбачених законом випадках висувають перед іншими суб'єктами вимоги, пов'язані з усуненням виявлених детермінант злочинності;

- органи внутрішніх справ здійснюють профілактичну діяльність на всіх рівнях, у всіх її можливих формах, використовуючи при цьому широкий арсенал різноманітних методів та засобів як гласного, так і негласного характеру;

- до структури органів внутрішніх справ входять служби і підрозділи, головне призначення яких полягає саме у реалізації профілактичних функцій [12, с. 20].

Проводячи заходи, спрямовані на профілактику насильства у сім'ї, працівники міліції мають керуватися положеннями Сімейного кодексу України, яким визначено, що ніхто не може зазнавати втручання в його сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 5); регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу та недопустимості свавільного втручання в сімейне життя; учасник сімейних відносин не може мати привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, мовними та іншими ознаками; жінка і чоловік мають рівні права й обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї; сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добровільності та розумності відповідно до моральних засад суспільства [240].

Обов'язковість розгляду заяв і повідомлень про вчинення насильства у сім'ї або реальну його загрозу гарантується Законом України «Про звернення громадян» [186], Законом України «Про міліцію» [187] та відповідним Указом Президента України [178]. Порядок узяття на профілактичний облік (зняття з профілактичного обліку) осіб, які вчинили

насильство у сім'ї, регламентується відповідною Інструкцією [88], Наказом міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту № 2669 від 29.07.2009 р. «Про Порядок ведення службами у справах дітей обліку дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах» [195].

Опитані нами працівники ОВС оцінили діяльність держави щодо попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх так: добре – 5%; задовільно – 32%; незадовільно – 63% (Додаток А).

Кримінологічний аналіз сфери сімейних відносин та злочинів, вчинених у ній, має на меті надання сприяння допомоги у якнайефективнішому розподілі ресурсів, наявних у суспільстві, між різними учасниками матеріального та духовного виробництва, формуючих сукупність умов поведінки людини у побуті, і навіть визначення конкретних суб'єктів профілактичної діяльності, які з огляду на специфіку кожної з виділених сфер побутових відносин займалися б попередженням можливих злочинів.

Отже, попередження насильства в сімейній сфері – це система соціальних і спеціальних заходів, спрямованих на усунення причин і умов, які сприяють вчиненню насильства в сімейній сфері, припинення насильства, яке готується або вже почалося, притягнення до відповідальності осіб, винних у його вчиненні, а також медико-соціальна реабілітація жертв.

Працівник міліції отримавши повідомлення про факти домашнього насильства діє відповідно до вимог Указу Президента України від 13.08.02 р. № 700 «Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення» [179].

Працівник міліції на території України незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження і часу на випадок звернення до нього громадянина або службових осіб із заявою чи повідомленням про події, які загрожують особистій чи громадській безпеці, або на випадок безпосереднього виявлення таких зобов'язаний вжити заходів попередження і припинення правопорушень, рятування людей, надання допомоги особам, які потерпіли

від злочинних діянь, охорони місця події і повідомити про це в найближчий територіальний орган внутрішніх справ.

Таким чином, зміст діяльності органів внутрішніх справ у забезпеченні кримінологічної профілактики сімейного насильства щодо неповнолітніх можна розглядати у адміністративному, кримінальному, кримінально-процесуальному та оперативно-розшуковому напрямках.

Доволі різноманітними виявились відповіді опитаних працівників ОВС на запитання, якими є основні причини і умови, що сприяють виникненню сімейних конфліктів. Такими вважають: недостатню профілактичну роботу правоохоронних органів по недопущенню злочинів цієї категорії – 26%; недосконалість законодавства – 24%; наявність в суспільстві негативних соціальних установок, які впливають на свідомість злочинця – 19%; морально-психологічні вади особи злочинця – 17%; якості особи чи поведінка потенціальної жертви – 14% (Додаток А; Dodatok Б).

У кримінології виділяють два види профілактики: загальносоціальну й спеціальну. Залежно від ієрархії причин та умов правопорушень, у структурі спеціальної профілактики виокремлюють загальноспеціальну, спеціальну (профілактику окремих груп правопорушень) та індивідуальну профілактику [215, с. 11].

Зазначимо, що профілактика сімейних злочинів – це специфічна діяльність, особливий вид соціальної практики. Вона складається із загальної та індивідуальної практики. До її системи входять віктимологічна практика та оперативно-розшукова. Першочергове значення набуває рання профілактика сімейних злочинів і профілактична функція сімейного виховання.

До загальної профілактики правопорушень міліцією відносяться: видання підзаконних нормативно-правових актів (наказів, розпоряджень) щодо правового регулювання профілактики правопорушень; проведення інформаційної та виховної роботи; проведення наукової роботи.

Метою спеціальної профілактики є попередження окремих правопорушень чи ліквідація причин та умов, які їм сприяють. Вона займає основне місце в діяльності правоохоронних органів. Спеціальна профілактика правопорушень включає організацію та цілеспрямоване здійснення певного комплексу заходів попередження та виховання. Ретельне розроблення планів таких заходів визначає їх високу організацію та ефективність. Прикладом спеціальної профілактики насильства в сім'ї є здійснення операції «Побут». Її метою є попередження сімейної злочинності, покращення індивідуально-профілактичної роботи з особами, які схильні до скоєння таких правопорушень.

У боротьбі з сімейними правопорушеннями важко переоцінити значення індивідуальної профілактики. Індивідуальна профілактика правопорушень міліцією – це діяльність її підрозділів, посадових осіб, окремих працівників щодо виявлення осіб, від яких, за об'єктивно встановленими даними, можна очікувати вчинення правопорушень (злочинів, адміністративних проступків) і провадження щодо них і навколишнього соціального мікросередовища позитивного коригувального впливу.

Неодмінною умовою ефективності цієї діяльності є належна якість її інформаційно-прогностичного забезпечення. Йдеться, передовсім, про організацію продуманої системи отримання й систематизації інформації про ненормальні сімейні взаємовідносини в окремих сім'ях, між сусідами та знайомими, більш повне врахування «неблагополучних» сімей та осіб, схильних до побутових ексцесів. Це дасть можливість органам внутрішніх справ швидко і оперативно реагувати на заяви громадян про побутові конфлікти та вживати необхідних заходів профілактичного впливу щодо правопорушників.

Прийнято виділяти такі стадії індивідуальної профілактики: доделіктна профілактика, завданням якої є недопущення формування в особи антигромадської спрямованості на вчинення злочинів, адміністративних

проступків та інших правопорушень; припинення вчинення правопорушення на стадії приготування або замаху; профілактичні заходи за фактом вчиненого злочину, адміністративного проступку; профілактичні заходи після вчинення правопорушення (ці заходи спрямовані на недопущення та усунення факторів, які сприяли б вчиненню правопорушення) [3, с. 189–190; 256, с. 5; 31, с. 26; 6, с. 67].

Здійснення загальної профілактики є однією із найстаріших функцій органів внутрішніх справ. У радянський період загальна профілактика являла собою цілеспрямовану діяльність із виявлення та усунення (нейтралізації, блокування, локалізації) чинників, що детермінують злочин. Займаючись загальною профілактикою, правоохоронні органи виявляли причини та умови злочину, здійснювали спеціальні заходи для їх усунення. Слід зазначити, що спільні заходи (економічні, ідеологічні, соціально-культурні, організаційні, масово-роз'яснювальні, технічні), здійснювані у виділеній нами сфері, зазвичай, носили багатоцільовий характер і не зводилися лише до профілактики (цю проблему вони відкидали попутно).

До спеціальних загальнопрофілактичних заходів, які використовувалися радянськими правоохоронними органами, слід віднести організацію консультацій (юридичних столів) з питань правової грамотності; проведенні занять, інструктажу з народним активом, який залучався до попередження злочинів в сімейній сфері; підготовку та направлення відповідної інформації і повідомлень до партійних та радянських органів, підприємств та бюджетних установ; виступи працівників правоохоронних органів на зборах трудових колективів, у навчальних закладах та у пресі.

Причини проблем виявлення, реєстрації та розслідування справ за фактами сімейного насильства, психологічно складні, і разом із тим дуже очевидні. Основними з них є:

- занадто маленький вік жертви, через який вона необ'єктивно оцінює криміногенну ситуацію та не може самостійно забезпечити свій захист.

Малолітні нерідко виправдовують застосування насильства з боку близьких в сім'ї тим, що винні у цьому самі, що також сприяє латентності таких злочинів;

- ізольованість простору вчинення насильницьких дій межами окремої квартири або будинку за умов обстановки, яка, зазвичай, виключає присутність сторонніх осіб. Тим самим ускладнюється виявлення злочинного факту органами і посадовими особами, які здійснюють боротьбу зі злочинністю;

- небажання потерпілих та очевидців злочину розголошувати інтимні аспекти життя, сім'ї та власного особистого життя, презирство оточуючих [169, с. 133].

Як свідчать результати проведеного нами анкетування, неповнолітні жертви неохоче повідомляють щодо себе про факти насильства над ними у сім'ї через впевненість у тому, що це не дасть позитивних результатів – 37%; через побоювання наслідків такого звернення до ОВС – 26%; через незнання неповнолітніми своїх прав – 25%; через відсутність поінформованості неповнолітнього до кого звертатись – 12% (Додаток А, Dodatok B).

Дуже важко виявляти конфлікти, мотиви яких часто лежать у делікатній сфері інтимних стосунків, де важко побачити межу, за якою стає можливим та необхідним втручання у життя людей. Слід зазначити, що діти, зазвичай, намагаються приховати факти фізичного і, особливо, сексуального насильства. Досвід свідчить, що у разі викриття насильника його вина частково перекладається на жертву, особливо якщо дівчинка – підліток. Страх недовіри, покарання, звинувачення у недостойній поведінці, бридливе ставлення оточуючих – усе це не сприяє тому, щоб діти розповідали дорослим про події із ними;

- матеріальна залежність членів сім'ї (і, передовсім, неповнолітніх) від винної особи, «моральні» поведінкові установки, які не дозволяють його притягти до кримінальної відповідальності. Наприклад, небажання залишити

дітей без батька в неповній сім'ї. Цікаво зазначити й ставлення таких неповнолітніх щодо допомоги зі сторони правоохоронних органів.

- у більш як 33% випадків вони вважають, що не потрібно звертатися за допомогою, оскільки може бути й гірше. Наприклад, якщо позбавити матір батьківських прав, то підлітка направлять до інтернату; або якщо навіть і проведуть розмову з батьками, то удома їх ще більше покарають за скарги, і т.п.;

- невіра потерпілих від домашнього насильства чи очевидців злочину у сфері сімейних взаємин у здатність правоохоронних органів забезпечити невідворотність покарання. Низька оцінка ефективності діяльності правоохоронних органів цими особами нерідко ґрунтується на тому, що вони раніше безрезультатно зверталися до цих органів за захистом від домашнього насильства;

- низький рівень правосвідомості певної частини населення, обумовлений або правовою безграмотністю щодо оцінки поведінки як злочинного, або негативними поведінковими установками щодо правоохоронних органів [104, с. 108–110].

- виявлені факти домашнього насильства не отримують належної правової оцінки і не позначаються на існуючих формах обліку з об'єктивних і суб'єктивних обставин діяльності органів внутрішніх справ: існування офіційної оцінки ефективності діяльності органів внутрішніх справ у залежність від числа зареєстрованих злочинів та змушує керівників відмовитися від документальної фіксації фактів домашнього насильства, вчинених, зазвичай, під впливом алкоголю і які мають, на нашу думку, велику суспільну небезпеку; окрім цього, низький каральний потенціал санкцій щодо таких найпоширеніших у сфері сімейних відносин злочинів як побої, катування, погроза убивством чи заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, не сприяє застосуванню цих кримінально-правових норм через те, що з реалізацією зазначеної кримінальної відповідальності система кримінальної

юстиції не може впоратись через кількість справ, які мають вищий рівень суспільної небезпеки [125, с. 70–71].

Низький рівень виявлення, реєстрації й обліку фактів жорстокого поводження з дітьми визначає високу латентність відповідних злочинів і фактичну безкарність, що сприяє рецидиву і часто призводить до тяжких наслідків. А на державному рівні «приховуються справжні масштаби цього явища і гальмується розробка ефективних заходів боротьби із ним» [168, с. 739].

Отже, більшість насильницьких злочинів аналізованої категорії не перетинає меж сімейних відносин, тому, на наше глибоке переконання, підвалинами вдосконалення діяльності органів внутрішніх є організація максимально повного виявлення і врахування злочинів, пов'язаних з насильством щодо неповнолітніх.

Не дивно, що 84% анкетованих нами згодні з позицією, що в ОВС необхідно запровадити так звані «картотеки ризику сімейного насильства», і лише 16% опитаних вважають, що таке запровадження буде зайвим, та достатньо інших методів боротьби з сімейним насильством – 16% (Додаток А).

Якщо про насильство, вчинене щодо неповнолітнього в сімейній сфері, заявник звернувся безпосередньо до наряду патрульно-постової служби, то міліціонери, відповідно до Статуту патрульно-постової служби, повинні встановити дані заявника і з'ясувати, в чому полягало насильство, де в даний час перебуває особа, яка застосувала насильство, і дані про неї, надалі надати до чергової частини органу внутрішніх справ наявну інформацію та діяти за вказівкою чергового.

Співробітники патрульно-постової служби міліції повинні пам'ятати, що якщо для затримання правопорушника необхідно прибути до нього в квартиру чи інше приміщення, то попередньо необхідно уточнити в черговій частині органу внутрішніх справ, чи є правопорушник власником вогнепальної зброї або спеціальних пристроїв травматичного характеру.

Чергові частини органів внутрішніх справ повинні уважно ставитися до усіх повідомлень про насильство у сфері сімейних відносин. Отримавши таке повідомлення, черговий зобов'язаний негайно зареєструвати його й передати дільничному інспекторові міліції чи доручити огляд місця події групі негайного реагування. Однак, незалежно від того, хто виїжджав, інформація в обов'язковому порядку доводиться черговою частиною до дільничного інспектора міліції. Слід також зазначити, що однією із функцій чергових частин органів внутрішніх справ України та нарядів патрульно-постової служби є припинення вже вчинюваного насильства.

Встановилося правило, відповідно до якого в профілактиці сімейних злочинів беруть участь всі служби і підрозділи органів внутрішніх справ, проте провідна роль належить дільничному інспекторові міліції. Останній повинен добре знати жителів і об'єкти своєї адміністративної ділянки, уміти виявляти осіб з криміногенною поведінкою, володіти методикою і тактикою впливу на конкретних правопорушників як самостійно, так і із залученням сил громадськості, організовувати в цих цілях тісну взаємодію з іншими службами органів внутрішніх справ.

Вжиття заходів щодо профілактики насильства у сім'ї законодавчо покладено на дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах дітей. Стаття 6 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» визначає повноваження служби дільничних інспекторів міліції та оперуповноважених кримінальної міліції у справах дітей [194].

Вжиття дільничними інспекторами заходів щодо профілактики насильства у сім'ї відповідає також Положенню про службу дільничних інспекторів міліції, згідно з яким до основних функцій дільничних інспекторів міліції відноситься всебічне та об'єктивне дослідження причин і умов, які сприяють виникненню правопорушень [170]. Цим же Положенням до основних завдань дільничних інспекторів міліції віднесено і проведення інформаційно-профілактичної роботи з особами, схильними до вчинення правопорушень.

Профілактична діяльність дільничних інспекторів міліції є основним способом попередження насильства в сім'ї. На державному рівні визнано, що головне завдання сьогодні – це не подолання наслідків насильства, а запобігання, попередження насильства в сім'ї [155, с. 50].

Вивчаючи діяльність дільничних інспекторів, різні дослідники дійшли висновку, що вона характеризується високим рівнем інтенсивності, напруженості та відповідальності [246, с. 294–295; 77, с. 80].

Задля більш ефективної профілактики злочинів у сфері сімейних відносин дільничний інспектор міліції повинен уточнити обставини конфлікту. Зокрема, необхідно з'ясувати тривалість, особливості і рівень гостроти сімейного конфлікту, встановити заходи, ухвалені щодо його локалізації раніше, виявити об'єктивні причини виникнення та розвитку сімейного конфлікту (майнові претензії, ревності, вживання алкоголю однією з подружжя і т.п.). Ці обставини, зазвичай, є очевидними і позначаються на матеріалах перевірки вчиненого правопорушення. Поряд з іншими чинниками треба з'ясувати рівень впливу на конфлікт із боку оточення, причому негативного, і позитивного, почути думку сторін про шляхи й засоби усунення ситуації, що склалась, зіставивши їх у кожному конкретному випадку з вимогами закону і реально існуючими можливостями.

Першочерговим завданням працівника міліції при втручанні у випадок насильства у сім'ї є усунення загрози життю і здоров'ю жертви насильства. Як тільки ця мета досягнута, постає завдання розв'язання конфлікту, для чого працівник міліції повинен встановити контакт з учасниками конфлікту.

На думку опитаних нами працівників міліції, основною інформацією від неповнолітньої жертви сімейних конфліктів, яка була б найсуттєвішою у їх попередженні, була б отримана після з'ясування відповіді на питання: Чи вчинялись у Вашій сім'ї насильницькі дії іще проти когось – 39%? Чи отримали Ви травму – 24%? Чи використовувались проти Вас

погрози – 22%? Чи провокували Ви насильницькі дії щодо Вас – 15%? (Додаток А).

Вважаємо, що варіантами висновків про недопустимість насильства щодо дітей може бути: різкий самоосуд дорослим свого легковажного ставлення до благ неповнолітнього у минулому; рішення змінити ставлення до дитини, аби не стати злочинцем; усвідомлення неприпустимості насильства щодо неповнолітнього в сімейній сфері. Такому результату розмови сприяє поінформованість оперативного працівника про минуле та дійсне особи. Це створює передумови для аналізу конкретних фактів, які відомі співрозмовникам, що дозволяє паралізувати сумніви як в існуванні самих фактів, так і у істинності висновків щодо ймовірності важких наслідків, пов'язаних із цими фактами (пияцтвом, статевою розпущеністю, схильністю затівати сварки та бійки і т. ін.). Зокрема, В.С. Овчинський висловлює переконання, що якщо, наприклад, аналізуються факти знущання над членами сім'ї та всі вони безсумнівні, істинність висновків у тому, що це може завершитися важким злочином, у особи, з якою проводиться виховна бесіда, сумнівів не викликає [152, с. 201].

54% опитаних нами переконана, що найбільш дієвим при вирішенні сімейних конфліктів співробітником ОВС є методи посередництва; 28% опитаних таким вважають вплив на осіб, які вчиняють сімейне насильство; 18% – вплив на жертв, сімейного насильства, які його породжують.

Підтвердженням того, що пошук компромісу у стосунках для досягнення рівноваги в сімейних стосунках між батьками та дітьми є результати проведеного нами опитування – 84%; 10% респондентів вважають таким поступки зі сторони суб'єкта, що вчиняє сімейне насильство, іще 6% опитаних – поступки зі сторони жертви сімейного насильства (Додаток А).

Проте, як цілком слушно зазначає Є.М. Кім, під час проведення індивідуальної профілактичної роботи дільничний інспектор міліції повинен враховувати як антигромадські вчинки винних осіб, так і поведінку інших

учасників конфліктів, загалом обстановку у сім'ї правопорушника, характер сформованих відносин [92, с. 157].

Як свідчать результати проведеного нами анкетування, більшість респондентів (68%) вважають необхідним запровадження протоколювання сімейного насильства (Додаток А).

Понад 78% опитаних нами співробітників ОВС дали відповідь, що основна мета та завдання запровадження протоколювання сімейного насильства полягає у зменшенні кількості випадків сімейного насильства; 19% респондентів вказали, що такою метою є поінформованість ОВС про потенційних жертв та злочинців (Додаток А).

Упродовж спілкування з жертвою насильства дільничний повинен роз'яснити їй, які можливості надає чинне законодавство для її захисту і покарання винного. Якщо в діях насильника є ознаки злочинів, передбачених ст.ст. 125 та 126 (ч. 1) КК України, дільничний повинен роз'яснити, що єдиною можливістю покарати насильника за ці злочини є особиста заява жертви насильства до суду. Одночасно він має пояснити, яку допомогу їй може надати міліція, якщо вона подасть таку заяву до суду, зокрема запропонувати їй звернутися до судово-медичного експерта.

До відома жертви насильства треба також донести інформацію про інші установи і організації, державні і недержавні, які можуть надати ту чи іншу допомогу постраждалим від насильства в сім'ї. Оскільки особа, яка щойно пережила ситуацію насильства і знаходиться у стресовому стані, не завжди може правильно зрозуміти і запам'ятати те, що їй в цей час повідомляють, таку інформацію доцільно передати їй у надрукованому вигляді.

Як показав проведений автором аналіз, у профілактиці злочинів у сімейній сфері необхідно передусім брати до уваги важливість інформації про обстановку в неблагополучних сім'ях. У цьому можуть надати допомогу педагоги шкіл. У таких випадках слід роз'яснити, що за законом батьки, які негативно впливають на своїх дітей, можуть бути позбавлені батьківських прав, а діти передані органам опіки, іноді (за наявності до того що підстав)

можна застосовувати і крайній захід – притягнення батьків до кримінальної відповідальності.

Таким чином, аналіз правової бази дозволяє дійти висновку, що вжиття заходів щодо профілактики насильства у сім'ї належить до сфери компетенції працівників міліції, а основні завдання щодо профілактики насильства у сім'ї законодавчо покладено на дільничних інспекторів міліції.

Проведені нами дослідження підтверджують, що в «арсеналі» оперативно-розшукової профілактики є спеціальні заходи до тих, хто задумує сімейні злочини. Їх використовують тоді, коли в тієї чи іншої особи можна виявити задум вирішити сімейний конфлікт злочинним шляхом, а наявність такого задуму підтверджується відповідною поведінкою особи. Вважаємо, що в такому разі заходи оперативно-розшукової профілактики злочинів у сім'ї забезпечують вплив, з одного боку, на саму особу, з іншого – на оточення цієї особистості (спільники, співучасники). Як свідчить аналіз практики, головним завданням завжди залишається встановлення кола осіб, що беруть участь у конфлікті. Вагоме значення в даному випадку мають проблеми оперативного обслуговування.

Є певний зв'язок між оперативно-пошуковою та спеціальною сімейно-профілактикою сімейних злочинів. У єдності ці напрями запобіжної діяльності утворюють комплекс заходів на всіх учасників діяння. Практика свідчить про те, що оперативно-розшукова і спеціальна профілактика зосереджують свої зусилля на конкретному злочині, що вчинюється у вказаній сфері. Стосовно ж продовжуваних сімейних конфліктів – попереджувальний ефект характеризується комплексним застосуванням оперативно-розшукових та спеціальних методів і заходів.

Крім названих категорій осіб співробітники підрозділів у справах дітей виявляють батьків та осіб, які їх замінюють і виконують обов'язки по вихованню дітей та своєю антигромадською поведінкою сприяють вчиненню останніми правопорушень. На нашу думку, в ідеалі мають бути створені такі

умови, які б дозволяли підрозділам у справах дітей за необхідності надавати негайну допомогу дітям, які лишились без батьківської опіки та нагляду, направляючи їх до відповідних дитячих установ.

Повноваження кримінальної міліції у справах дітей поширюються на випадки, коли жертва насильства в сім'ї або особа, стосовно якої існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, а також особа, яка вчинила насильство в сім'ї, не досягли 18-річного віку.

Варто також зауважити, що актуальність проблеми профілактики працівниками міліції насильства у сім'ї зумовила появу низки відомчих методичних розробок [69, с. 16; 154, с. 10]. Як позитив слід зауважити, що у цих розробках наводиться необхідна нормативно-правова база, якою слід керуватися працівникам міліції у разі припинення та профілактики насильства у сім'ї. Досить детально описано і психологічний зміст дій працівників міліції при припиненні внутрішньосімейної агресії. Акцентується, що основну роль у профілактиці насильства у сім'ї відіграє неупередженість, здатність дільничних інспекторів здійснювати комунікативний вплив, організувати ефективну міжособистісну взаємодію.

Тому, цілком слушно з цього приводу В.Є. Боднар зазначає, що у цих методичних розробках не наведено поетапної уніфікованої схеми здійснення психопрофілактичного впливу на учасників сімейного конфлікту [33, с. 42]. Основний масив інформації, що стосується організації психопрофілактики внутрішньосімейної агресії, представлено в літературі, розрахованій на фахівців-психотерапевтів [248, с. 262; 162, с. 105; 213, с. 114].

Наша позиція з приводу отримання правової допомоги полягає в тому, що це питання повинно вирішуватись передовсім в інтересах конкретної постраждалої дитини. Рішення про звернення до правоохоронних органів повинні приймати самі постраждалі та/чи їх батьки. Спеціаліст не повинен нав'язувати їм свою точку зору. Тому І.А. Алексєєва та І.Г. Новосельський акцентують увагу на важливості достатньої поінформованості батьків дитини

чи підлітка спеціалістом про можливі проблеми і вирішували питання про порушення кримінальної справи свідомо [8, с. 78].

Натомість, безпосередню профілактичну роботу щодо батьків або законних представників неповнолітніх (які підпадають під категорію що потребують індивідуальної профілактиці), що не виконують своїх зобов'язань по вихованню, навчанню і (чи) утриманню неповнолітніх і (чи) які впливають на їхню поведінку або жорстоко ставляться до них, ведуть підрозділи у справах дітей.

У профілактиці правопорушень в сімейній сфері беруть участь і апарати карного розшуку, що також передбачено нормативними актами МВС. На їх базі створено відділи (відділення, групи), які займаються організацією розкриття злочинів проти особи. Одне з їхніх завдань – запобігання злочинів у сфері сімейних відносин. Діяльність апаратів карного розшуку у запобіганні злочинів у сфері сімейних відносин включає в себе аналіз причини та умов, що сприяють вчиненню злочинів в сімейній сфері; організацію заходів щодо виявлення осіб, що задумують і готують сімейні злочини; вживання заходів по запобіганню відповідних злочинів; вивчення матеріалів справ оперативного обліку по важких насильницьких злочинах у сфері сімейних відносин; організацію заходів щодо виявлення власників вогнепальної зброї, що систематично порушують суспільний лад, зловживають спиртними напоями, осіб, котрі страждають на психічні розлади; організацію взаємодії з оперативними службами у виявленні осіб, схильних до вчинення злочинів у сімейній сфері.

Варто також зазначити, що в оперативно-розшуковій діяльності забезпечення конституційного права на особисту недоторканість здійснюється підрозділами міліції у відповідності з Конституцією України, Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» [90, с. 281]. В системі органів внутрішніх справ одним з підрозділів міліції, що здійснює оперативно-розшукову функцію є кримінальна міліція. Її діяльність у сфері

забезпечення конституційного права на свободу і особисту недоторканність регулюється Положенням про кримінальну міліцію [170].

Зокрема, маючи оперативно-розшукові відомості про особу, що профілакується, особливості його характеру, її взаємовідносини зі знайомими та родичами, працівники карного розшуку мають можливість своєчасно виявити так звану криміногенну сім'ю, втрутитися у розвиток конфлікту, та, запобігши йому, посприяти у подоланні труднощів, що виникли та породили сімейний конфлікт.

Таким чином, повноваження діяльності органів внутрішніх справ по забезпеченню конституційного права на особисту недоторканність включає в себе їх права і обов'язки при створенні умов для реалізації людиною права, що аналізується, його охорону і захист у кримінально-правовій, адміністративно-правовій і процесуальній та оперативно-розшуковій діяльності міліції.

Важливу роль у проведенні профілактиці насильства щодо неповнолітніх у сімейній сфері відіграють і співробітники служби БЕЗ. Здійснюючи боротьбу із розкраданням чужого майна, хабарництвом, іншими злочинами, вони часто володіють відомостями про різного роду негативні явища, що виникають у сімейно-побутовій та виробничо-побутовій сферах і які призводять до конфліктів. Для виявлення таких конфліктів працівники цієї служби можуть використовувати свої оперативні можливості. Отримавши інформацію про осіб, які вчиняють насильство у сім'ї, зазначені співробітники могли б передавати її дільничному інспекторові міліції, що полегшило б проведення профілактичних заходів у сімейній сфері. Саме таким чином, на нашу думку, служба БЕЗ в рамках взаємодії долучається до боротьби з насильством щодо неповнолітніх в сімейній сфері.

Інший напрям профілактики злочинів у сфері сім'ї – боротьба з порушеннями правил придбання, збереження та використання вогнепальної зброї, яка є одним з безпосередніх завдань органів внутрішніх справ України

та одночасно важливою складовою попередження правопорушень, вчинених у сфері сімейних відносин.

Отримавши інформацію про те, що у будинку, квартирі, де зберігається вогнепальна зброя, вчиняються сімейні конфлікти, інспектору дозвільної системи доцільно під будь-яким приводом (наприклад, перевірки номерів зброї) вилучити зброю тимчасово, доки припиняться сімейні конфлікти. Що стосується затяжних конфліктів, необхідно винести мотивовану постанову про позбавлення права для зберігання зброї, мисливського ножа, тощо.

Вважаємо, що крім розглянутих заходів є доцільним періодичні звіряння списків зброї, який значиться обліку у інспекторів дозвільної системи, зі списками осіб, які перебувають обліку дільничного інспектора міліції. Це значно поліпшить результати профілактики сімейних злочинів, про що свідчить аналіз практики.

Відповідно до функціональних обов'язків паспортно-візові апарати також мають боротися з сімейними злочинами та іншими правопорушеннями.

Паспортно-візові апарати разом з дільничними інспекторами міліції повинні також здійснювати перевірку дотримання паспортного режиму неблагополучними сім'ями та посадовцями, схильними до вчинення правопорушень у сімейній сфері. Цим і забезпечуватиметься необхідна профілактика у цьому напрямку.

Певну роль у профілактиці сімейних правопорушень відіграють і слідчі апарати органів внутрішніх справ. В ході досудового слідства у кримінальних справах накопичується багато даних про причини виникнення конфлікту як у сімейній, так і у іншій системі побуту. Коло завдань, які стоять перед слідчими апаратами, зазначене в чинному кримінально-процесуальному кодексі України. Зокрема, у ході досудового слідства та під час аналізу матеріалів про відмову у порушенні кримінальної справи виявляються особи, схильні до вчинення злочинів у сімейній сфері. Про це

слідчі апарати можуть інформувати зацікавлені служби органів внутрішніх справ.

КПК України (ст. 23-1) покладає на слідчого обов'язок виявляти причини та умови, які сприяли вчиненню злочинів, і вчасно вживати заходи до усунення шляхом внесення подань до підприємств, у медичні установи, громадські організації. Саме ці положення свідчать про наявність профілактичної функції досудового слідства. Проте вивчаючи кримінальні справи, слід звернути увагу, що внесені подання страждають схематичністю і зводяться тільки до констатації події злочину, зокрема злочину в сімейній сфері. До того ж не аналізуються причини та умови, які сприяли вчиненню злочинів у сфері сімейних відносин.

Важливе значення при забезпеченні конституційної особистої недоторканності особи має всебічне, повне й об'єктивне розслідування кримінальних справ та підготовка матеріалів протокольних проваджень з тим, щоб у кожній кримінальній справі чи протокольному провадженні було прийнято обґрунтоване і законне рішення.

Значна роль у здійсненні контролю за розслідуванням кримінальних справ і протокольною формою досудової підготовки матеріалів працівниками органів внутрішніх справ належить начальникам слідчих підрозділів, начальникам міліції, керівникам вищестоящих органів та органам прокуратури і суду. Відомчий контроль за розслідуванням повинен сприяти не лише виявленню порушень, включаючи і випадки незаконних затримань та арештів підозрюваних і обвинувачених, а і надання слідчим та дізнавачам методичної допомоги в цій роботі. Як цілком слушно з цього приводу зауважує Ю. Бондар, прокуратура має забезпечити нагляд за додержанням законності в органах дізнання і слідства, вчасно реагувати на випадки порушення законності, прав і свобод людини та громадянина, включаючи і їх недоторканність [33, с. 12].

Як свідчать результати проведеного нами анкетування, лише 10% респондентів вважають, що втручання прокуратури у вирішення сімейного

насильства щодо неповнолітніх здійснюється на достатньому рівні, 8% вважають, що таке втручання є необхідним, іще 6% притримуються позиції, що це втручання необхідно звести до мінімуму; і переважна більшість (86%) висловила переконання, що необхідно поєднувати спільне втручання прокуратури і ОВС у вирішення сімейного насильства щодо неповнолітніх (Додаток А).

Отже, у проведенні профілактичних заходів у сімейній сфері беруть участь переважно дільничні інспектори міліції, інспектори ППС, ВКР, КМСД, співробітники дозвільної системи, слідчих апаратів, паспортно-візових служб органів внутрішніх справ. Однак у кожній зі сфер побуту профілактичні заходи мають свою специфіку. Звідси особливості роботи з людьми у тій чи іншій сфері сімейних відносин.

Відповідно до кримінально-процесуального кодексу України особи, які беруть участь у кримінальному судочинстві, у разі наявності реальної загрози їх життю, здоров'ю, житлу чи майну мають право на забезпечення безпеки. Забезпечення особистої безпеки таких осіб є правоохоронною та правозахисною діяльністю органів внутрішніх справ щодо забезпечення суб'єктивного права на особисту недоторканність. Заходи безпеки можуть бути скасовані на підставі закінчення строку конкретного заходу безпеки; усунення загрози життю, здоров'ю, житлу і майну осіб, взятих під захист; систематичного невиконання особою, взятою під захист, законних вимог органів, що здійснюють заходи безпеки, якщо ця особа письмово була попереджена про можливість такого скасування [177; 180].

Отже, правоохоронна діяльність органів внутрішніх справ по забезпеченню конституційного права на особисту недоторканність у сфері сімейних відносин – це різновид суспільної охоронної діяльності, що здійснюється працівниками названих органів з метою охорони прав неповнолітніх від вчинення щодо них правопорушень, вирішення юридичних справ щодо правопорушення і дорослих правопорушників та здійснення

спеціальних заходів по попередженню і розкриттю таких правопорушень та взяттю участі у відновленні порушеного права.

Дослідження проблем кримінологічної профілактики сімейного насильства щодо неповнолітніх органами внутрішніх справ дозволило також зробити висновок про те, що дана проблема залишається актуальною проблемою нашого суспільства. Виділення цієї проблеми як самостійної свідчить про необхідність розроблення системи профілактичних і корекційних заходів, спрямованих на їх вирішення. Попередженню насильницької злочинності у ній найінтенсивніше сприятимуть, лише різні заходи ранньої профілактики: організація правильної поведінки дітей у сім'ї; вдосконалення морального виховання у школі, інших навчальних закладах; вдосконалення правового виховання; запровадження у школах та інших навчальних закладах курсу підготовки до сімейного життя; заборона інформації, що пропагує культ насильства та жорстокості; посилення відповідальності ЗМІ за порушення цієї заборони; активніше використання ЗМІ для пропаганди заходів, покликаних унеможливити насильницькі злочинів у сім'ї; посилення боротьби з пияцтвом та алкоголізмом на роботі та за місцем проживання; посилення боротьби з дрібним хуліганством за місцем проживання.

Тому, цілком слушним видається зауваження В.О. Негодченка, що існуюча система оцінки роботи органів внутрішніх справ, їхніх служб і підрозділів орієнтована переважно не на попередження, а на розкриття злочинів [148, с. 152].

Через особливу складність внутрішньосімейних стосунків з фактами сімейного насильства може успішно впоратися лише досвідчений психолог та інші спеціалісти у цій галузі. Тому, на нашу думку, для успішного запобігання насильству у сім'ї необхідно створити реабілітаційні служби соціально-психологічної допомоги сім'ям, у яких поширені конфлікти, насильство. Такі служби сприятимуть усуненню несприятливого емоційно-психологічного клімату у ній, конфліктних відносин між її

членами, зниженню емоційної напруги у відносинах з допомогою переосмислення ситуації та перебудови способів взаємодії тощо.

Такі служби необхідно створити при кожній районній адміністрації. При службі треба також створювати притулки тимчасового перебування, зокрема, для жертв насильства, і навіть «телефони довіри». Крім психологічної допомоги шляхом консультування, проведення різноманітних тренінгів такі служби можуть надавати і соціальну допомогу (наприклад, вирішення соціально-побутових проблем, вирішення питань з приводу проживання, навчання, надання матеріальної допомоги і т. ін.).

Основним заходом для зниження кількості сімейних конфліктів щодо неповнолітніх 61% опитаних нами вважає посилення профілактичної роботи в цьому напрямку; 16% – створення окремого підрозділу по розслідуванню цієї категорії злочинів; 15% – діяльність ОВС в цьому напрямку вважають на достатньому рівні; на думку 8% найбільш дієвим буде віднесення цієї групи злочинів до підслідності прокуратури (Додаток А, Додаток Б).

Переважна більшість опитаних нами працівників міліції (68%) вважає, що профілактичну роботу дільничних інспекторів міліції з попередження сімейних конфліктів щодо неповнолітніх на території обслуговування необхідно посилити; 19% переконані, що профілактичні заходи повинні здійснювати інші органи; і лише 13% проанкетованих нами вважають, що ця робота виконується на достатньому рівні (Додаток А).

Ми переконані – серед ефективних заходів загальної профілактики, що зникли з переліку профілактичної діяльності, слід відродити організацію правових консультацій; єдність в роботі міліції (кримінального розшуку, дізнавачів та слідчих) по запобіганню і припиненню сімейних злочинів; проведення занять, інструктажів з суспільними об'єднаннями громадян; виступи співробітників правоохоронних органів на зборах громадян, у пресі, з доповідями, лекціями, повідомленнями з цих питань.

Крім цього, необхідно розробити систему узгодженої протидії насильству, яка об'єднає зусилля правоохоронних органів, судів, соціальних

служб, освітянських та медичних закладів. При цьому мова повинна йти не про певну суму заходів, направлених на зміцнення сім'ї, – йдеться про вироблення соціальної технології, яка б об'єднувала діяльність представників різних структур і яка передбачає комплексне планування заходів, спрямованих на зміцнення сім'ї, поліпшення мікроклімату у ній, поєднання заходів спільного освітнього та індивідуального попередження, вдосконалення практики з допомогою використання закордонного досвіду.

Насильницькі посягання щодо неповнолітніх у сфері сімейних відносин є прихованою проблемою, тому для успішної профілактики таких злочинів необхідно відмовитися від домінуючого в практиці роботи органів внутрішніх справ вживання профілактичних заходів заради притягнення до кримінальної відповідальності. Власне, профілактичні заходи насамперед повинні охоплювати соціально-правові, соціально-педагогічні, інформаційні та інші заходи, що не спираються на кримінальний примус. Для неповнолітнього міліція завжди має бути органом, який є гарантією їх реального захисту від злочинних посягань.

Висновки до третього розділу

1. Система захисту неповнолітніх та їх прав у сфері сімейного насильства – це сукупність правових, соціальних, організаційних і матеріально-технічних заходів, які дозволяють забезпечити кримінологічну безпеку неповнолітнього у сімейному оточенні та запобігти формуванню антигромадського життя. До елементів системи належать: заходи правового захисту; заходи соціального захисту; організаційні заходи; технічне, кадрове та фінансове забезпечення елементів аналізованої системи.

2. Аналіз законодавств багатьох зарубіжних держав дав можливість сформувати систему наукових знань про специфіку насильства, що застосовується до неповнолітніх у сімейній сфері з метою врахування позитивного досвіду при реформуванні законодавства України у відповідності з міжнародно-правовими стандартами у даній галузі.

3. Сучасна система профілактики сімейного насильства щодо неповнолітніх може скористатися позитивним досвідом багатьох розвинених держав зі створення:

- сімейних судів, до повноважень яких віднести розгляд всіх справ, пов'язаних з насильством в сім'ї, а також застосування захисного припису, який забороняє особі, яка скоїла насильство в сім'ї, вчиняти певні дії чи навпаки, вимагає від неї дій правового характеру;

- розроблення та введення в Україні за аналогією зарубіжних держав спеціальних навчальних тренінгів та курсів для працівників міліції та інших осіб, які займаються попередженням насильства в сім'ї. З цією метою слід розробити спеціальні інформаційні картки з інформацією про права жертви насильства в сім'ї та її можливості, з обов'язковим зазначенням контактних телефонів, за якими вона може звернутися за допомогою. Зазначені інформаційні картки повинні роздаватися дільничними інспекторами міліції.

4. Виокремлено адміністративний, кримінально-процесуальний та оперативно-розшуковий напрями кримінологічної профілактики сімейного насильства щодо неповнолітніх у діяльності органів внутрішніх справ.

До основних заходів ранньої профілактики сімейного насильства органами внутрішніх справ відносяться такі: організація правильної поведінки дітей у сім'ї; вдосконалення морального виховання у школі, інших навчальних закладах; вдосконалення правового виховання; запровадження у школах та інших навчальних закладах курсу підготовки до сімейного життя; заборона інформації, що пропагує культ насильства та жорстокості, посилення відповідальності ЗМІ за порушення цієї заборони; активніше

використання ЗМІ для пропаганди заходів, покликаних унеможливити насильницькі злочинів у сім'ї; посилення боротьби з пияцтвом та алкоголізмом на роботі та за місцем проживання: посилення боротьби з дрібним хуліганством за місцем проживання.

Основою ефективної індивідуальної профілактики повинна стати організація продуманої системи отримання та систематизації інформації про ненормальні сімейні взаємини, повніший облік «неблагополучних» сімей та осіб, схильних до сімейних ексцесів, що дасть змогу забезпечити єдину безперервну профілактичну дію міліції та громадськості на осіб, що вчиняють правопорушення у сімейній сфері.

5.3 метою успішного запобігання насильству у сім'ї висловлено пропозицію створити реабілітаційні служби соціально-психологічної допомоги сім'ям, у яких поширені конфлікти, насильство. Крім психологічної допомоги шляхом консультивання, проведення тренінгів такі служби можуть надавати і соціальну допомогу (наприклад, вирішення соціально-побутових проблем, питань з приводу проживання, навчання, надання матеріальної допомоги і т. ін.).

6. Висловлено пропозицію розробити систему узгодженої протидії насильству у сімейній сфері, яка об'єднає зусилля правоохоронних органів, судів, соціальних служб, освітянських та медичних закладів. Йдеться про вироблення соціальної технології, яка б об'єднувала діяльність представників різних структур і яка передбачає комплексне планування заходів, спрямованих на зміцнення сім'ї, поліпшення мікроклімату у ній, поєднання заходів спільного освітнього та індивідуального попередження, вдосконалення практики з допомогою використання закордонного досвіду.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження, проведеного на основі аналізу чинного законодавства України та практики його реалізації, теоретичного осмислення ряду наукових праць у різних галузях знань, сформульовано висновки, пропозиції та рекомендації, спрямовані на вирішення основних завдань дисертації:

1. Здійснено теоретичне узагальнення поняття насильства та обґрунтовано практичні рекомендації з метою вирішення комплексу проблемних питань удосконалення системи попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх.

2. Відповідно до мети дослідження висунуто пропозиції, спрямовані на розвиток низки положень кримінологічної науки. У роботі використано комплекс загальнонаукових та спеціально-наукових методів, застосування яких дало можливість отримати ряд теоретичних та практичних результатів, спрямованих на розвиток кримінології та теорії кримінального права, відкрити шляхи для подальших досліджень, сформувати практично-прикладне значення для юридичної освіти та подальшого вдосконалення законодавства.

3. Для розвитку теорії кримінології та кримінального права, подальших наукових досліджень і для юридичної освіти, зокрема для вивчення кримінального права та кримінології України, практично-прикладне значення мають наступні, отримані в дослідженні результати:

3.1. Під сімейним насильством щодо неповнолітніх розуміється сукупність суспільно небезпечних і кримінально-протиправних умисних діянь (дії або бездіяльності) членів сім'ї (незалежно від факту їхнього сумісного або роздільного проживання); таких, які посягають на життя, здоров'я або тілесну недоторканність, що поєднуються із фізичним або психічним впливом щодо неповнолітнього попри волю такого потерпілого.

Виділено деякі важливі ознаки, які характеризують сімейне насильство щодо неповнолітніх: метою такого насильства є домінування над неповнолітнім та контроль його поведінки; сімейне насильство щодо неповнолітнього має тенденцію до повторення (системність, неодноразовість випадків); воно є процесом, тобто розвивається поступово і набуває циклічного характеру та за відсутності протидії має тенденцію до посилення.

3.2. Сукупність ознак сімейних насильницьких злочинів щодо неповнолітнього умовно розділено на дві групи: основні і додаткові.

Основними кримінологічними ознаками цих злочинів є: а) наявність міжособистісно-побутових відносин, що склалися між винним і потерпілим до вчинення злочину (об'єктом посягання виступають захищені кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення найцінніших фізичних благ – життя й здоров'я особи); б) криміногенний сімейний конфлікт, що лежить в їх основі; в) протиправне діяння є неправомірним вирішенням конфлікту, конфліктної ситуації між людьми, пов'язаними саме сімейними відносинами; г) чітка особистісна спрямованість протиправних дій проти неповнолітнього – безпосереднього учасника криміногенного конфлікту; д) ситуативний характер злочинного посягання.

До додаткових ознак віднесено: а) наявність тривалих дозлочинних конфліктних стосунків між злочинцем та неповнолітнім потерпілим; б) мотиви особистісного характеру (неприязнь, помста, ненависть, користь тощо); в) «підручність» знарядь злочину (спеціально не пристосованих для цього).

3.3. Аналіз історико-правового досвіду регулювання сімейного насильства дав можливість зробити висновок про те, що внутрішньосімейна злочинна поведінка в усі часи була суспільною та державною проблемою, яка потребує серйозного та всебічного вивчення на державному рівні. Одним із аспектів кризи сімейних відносин є проблема сімейного насильства. Дослідження вищеназваної проблеми в історичному розрізі дало можливість зробити висновок про те, що криміналізація цих діянь зумовлена

поширенням таких посягань у реальному житті і, безумовно, спричиняє потребу правильної кваліфікації злочинних дій на практиці, застосування справедливого покарання до винних осіб та здійснення превентивної функції кримінального закону.

3.4. Злочини у сфері сімейних відносин вчиняються внаслідок поєднання (збігу) об'єктивних і суб'єктивних причин та умов. При цьому така взаємопов'язаність не є одночасною, а являє собою складне поєднання наслідків.

Безпосереднім мотивом до вчинення злочину у цій сфері є сімейно-побутовий конфлікт, що виступає в ролі конкретної життєвої ситуації, в якій переплітаються причини і умови, що сприяють учиненню фізичного та психічного насильства щодо неповнолітніх.

3.5. Виділено основні чинники, які детермінують насильство щодо неповнолітніх у сімейній сфері: а) протиріччя, що виникають у сім'ї, нерідко зумовлюють негативне ставлення до дитини з боку дорослих її членів; б) нездатність батьків або осіб, які їх замінюють, створити необхідні умови для гармонійного розвитку особи неповнолітнього, що компенсується насильницьким нівелюванням його бажань; в) деструктивні сім'ї – алкоголіків, наркоманів і осіб без певного роду занять і місця проживання, в яких насильство щодо неповнолітніх виступає загальноприйнятою нормою.

3.6. Початком багатьох протиправних процесів, які відбуваються у суспільстві, є сім'я та спотворені проблеми сімейних стосунків, сімейні суперечності і сімейні конфлікти. Саме сім'я у відповідних «зруйнованих» відносинах «виводить» особистість у кримінальну сферу. Самі сімейні відносини вивчаються відповідно до схеми «особистість-сім'я-суспільство».

3.7. Дослідження особистості злочинців, які вчиняють насильство щодо неповнолітніх у сімейних відносинах, дало змогу встановити групу особливих, діапазонних ознак і властивостей: вік (31–40 років), середній

освітній рівень, низька культура міжособистісного спілкування, незайнятість суспільно корисною працею, ведення алкоголізовано-дезадаптивного способу життя, що призводить до морально-етичної деградації, утвердження насильницьких стереотипів поведінки, які нерідко проявлялися у скоєнні різних адміністративних правопорушень чи вчиненні злочинів щодо неповнолітніх у сімейній сфері.

3.8. Складено кримінологічний портрет неповнолітньої жертви сімейного насильства: це неповнолітня особа переважно жіночої статі (56,5%) віком від 10 до 14 років (36,3%), яка проживає в місті (71%), зазвичай перебуває у конфліктних стосунках зі злочинцем, характеризується підвищеною віктимністю.

3.9. Сучасна система профілактики сімейного насильства щодо неповнолітніх може скористатися позитивним досвідом багатьох розвинених держав зі створення:

– сімейних судів, до повноважень яких належить розгляд усіх справ, пов'язаних із насильством у сім'ї, а також застосування захисного припису, який забороняє особі, яка скоїла насильство в сім'ї, вчиняти певні дії чи навпаки, вимагає від неї дій правового характеру;

– розроблення та введення в Україні за аналогією зарубіжних держав спеціальних навчальних тренінгів і курсів для працівників міліції та інших осіб, які займаються попередженням насильства в сім'ї.

3.10. Виокремлено адміністративний, кримінально-процесуальний та оперативно-розшуковий напрями кримінологічної профілактики сімейного насильства щодо неповнолітніх у діяльності органів внутрішніх справ.

До основних заходів ранньої профілактики сімейного насильства органами внутрішніх справ віднесено такі: організація правильної поведінки дітей у сім'ї; вдосконалення морального виховання у школі, інших навчальних закладах; удосконалення правового виховання; заборона інформації, що пропагує культ насильства та жорстокості; посилення боротьби з пияцтвом та алкоголізмом на роботі та за місцем

проживання; посилення боротьби з дрібним хуліганством за місцем проживання.

Основою ефективної індивідуальної профілактики повинна стати організація продуманої системи отримання та систематизації інформації про zdeформовані сімейні взаємини, повніший облік «неблагополучних» сімей та осіб, схильних до сімейних ексцесів, що дасть змогу забезпечити єдину безперервну профілактичну дію міліції та громадськості на осіб, які скоюють правопорушення у сімейній сфері.

3.11.3 метою успішного запобігання насильству у сім'ї висловлено пропозицію створити реабілітаційні служби соціально-психологічної допомоги сім'ям, у яких поширені конфлікти, насильство. Висловлено пропозицію розробити систему узгодженої протидії насильству у сімейній сфері, яка об'єднає зусилля правоохоронних органів, судів, соціальних служб, освітянських та медичних закладів.

4. У процесі дослідження одержано також результати, спрямовані на подальше вдосконалення законодавства. В роботі обґрунтовано доцільність:

4.1. Включення до Загальної частини КК України статті, що визначає зміст термінів, які не розкриваються в диспозиції кримінально-правових норм. Зокрема, для точнішого з'ясування основних ознак і елементів, що впливають на встановлення відповідальності батьків та інших осіб, на яких законом покладений обов'язок виховання неповнолітнього, незастосування насильства до дітей, вважаємо доцільним визначити такі поняття, як «жорстокість», «систематичність», «бродяжництво», «жебрацтво».

4.2. Викладення п. 6 та п. 9 ст. 67 КК України, з метою усунення термінологічної неточності у науці кримінального права понять «дитина» та «неповнолітній», у такій редакції: «б) вчинення злочину щодо малолітнього чи неповнолітнього...», «9) вчинення злочину з використанням малолітнього чи неповнолітнього...» і далі за текстом статті.

4.3. Зміни ч. 3 ст. 120 КК України, а також доповнення ч.ч. 3 ст. ст. 121, 122 КК України у такій редакції: «ті самі дії, вчинені щодо своєї

неповнолітньої чи малолітньої дитини батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього».

Звичайно, проведеним дисертаційним дослідженням усі питання, які стосуються попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх, не вирішені, а це означає, що робота стане підґрунтям для подальшого дослідження проблематики сімейного насильства щодо неповнолітніх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абельцев С.Н. Криминологическое изучение насилия и защита личности от насильственных преступлений: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / С.Н. Абельцев. – М., 2000. – 353 с.
2. Абызов Р.М. Предупреждение личностных деформаций несовершеннолетних преступников: монографія / Р.М. Абызов. – Ижевск: УдГУ. 1998. – 400 с.
3. Адміністративна діяльність міліції: підручник / за заг. ред. акад. АПрНУ, проф. О.М. Бандурки: – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 448 с.
4. Акоста В. Насилие в семье: Как бороться с ним государству: нынешний статус и необходимые улучшения / В. Акоста, М. Бисли, Ш. Джайма; пер. с англ. Н. Кошманенко, С. Яринича. – М.: Глас, 1999. – 192 с.
5. Александров Ю.В. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін.; відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв; наук. ред. В.А. Клименко та М.І. Мельник. – К., 2002. – 432 с.
6. Алексеев А.И. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы / А.И. Алексеев, С.И. Герасимов, А.Я. Сухарев. – М.: Издательство Норма, 2001. – 496 с.
7. Алексеев А.И. Педагогические основы предупреждения преступлений органами внутренних дел: учебное пособие / А.И. Алексеев. – М.: Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1984. – 128 с.
8. Алексеева И.А. Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь / И.А. Алексеева, И.Г. Новосельский. – М.: Генезис, 2005. – 256 с.

9. Алмазов Б.Н. Психическая средовая адаптация несовершеннолетних / Б.Н. Алмазов. – Свердловск: УрГУ, 1986. – 73 с.
10. Аніщук Н.В. Правові засоби викорінення гендерного насильства в Україні: історико-теоретичний аналіз: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 / Н.В. Аніщук; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2008. – 398 с.
11. Антонян Ю.М. Жестокость в нашей жизни / Ю.М. Антонян. – М.: Инфра-М, 1995. – 320 с.
12. Антонян Ю.М. Преступность и психические аномалии / Ю.М. Антонян, С.В. Бородин. – М.: Наука, 1987. – 208 с.
13. Антонян Ю.М. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления / Ю.М. Антонян. – М.: Акад. МВД СССР, 1973. – 71 с.
14. Аракелян С.В. Убийства в сфере семейно-бытовых отношений и их предупреждение (по материалам Республики Армения): дис.... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / С.В. Аракелян. – Ереван, 1999. – 137 с.
15. Архівна кримінальна справа Корсунь-Шевченківського районного суду Черкаської області № 1-32, 2003 р.
16. Архівна кримінальна справа Уманського районного суду Черкаської області № 1-68, 2005 р.
17. Асанова Н.К. Руководство по предупреждению насилия над детьми / Н.К. Асанова. – М.: Гуманитарный издательский центр «ВЛАДОС», 1997. – 104 с.
18. Асанова Н.К. Руководство по предупреждению насилия над детьми: учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических вузов / Н.К. Асанова. – М.: Гуманитарный издательский центр «ВЛАДОС», 1997. – 512 с.
19. Асланова Р.М. Уголовный кодекс Швеции / Р.М. Асланов. – СПб: Юридический центр Пресс, 2001. – 320 с.

20. Бабий Н.А. Уголовная ответственность за спаивание несовершеннолетних: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н.А. Бабий / Белорусский гос. ун-т им. В.И. Ленина. – Минск, 1984. – 19 с.

21. Базаров Р.А. Уголовное право Российской Федерации: учеб. пособие: в 3 т. / Р.А. Базаров, В.И. Белослудцев, А.А. Магомедов и др.; МВД РФ, Академия управления, Челябинский юрид. ин-тут. – Челябинск, 2000. – Т. 2: Особен. Часть. – 224 с.

22. Базаров Р.А. Уголовно-правовая характеристика насилия: проблемы обеспечения личной безопасности граждан / Р.А. Базаров // Труды Акад. МВД РФ. – М., 1995. – С. 39–45.

23. Баймуратов М.А. Защита прав женщин и детей в период кризисных ситуаций и международное право / М.А. Баймуратов, М.А. Аль-Нсур. – Одеса: Юрид. л-ра, 2003. – 219 с.

24. Бартол К. Психология криминального поведения / К. Бартол. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 352 с.

25. Бахин С.В. Всеобщая декларация 1948 года: от каталога прав человека к унификации правового статуса личности / С.В. Бахин // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1998. – № 4. – С. 5.

26. Беляев С.С. Уголовный кодекс Дании / С.С. Беляев. – СПб.: Юридический центр Пресс. – 2001. – 230 с.

27. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 510 с.

28. Бигвава З.К. Уголовный кодекс Грузии / З.К. Бигвава. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 409 с.

29. Блох С. Введение в психотерапию / С. Блох. – Амстердам; К.: Сфера, 1997. – 348 с.

30. Блувштейн Ю.Д. Проблема личности преступника / Ю.Д. Блувштейн // Вопросы борьбы с преступностью. – М.: Юрид. лит., 1978. – Вып. 28. – С. 159–166.

31. Блувштейн Ю.Д. Профилактика преступлений / Ю.Д. Блувштейн, М.И. Зырин, В.В. Романов. – Минск: Университетское изд-во, 1986. – 436 с.
32. Боднар В.Є. Психологічні засади діяльності дільничного інспектора міліції з профілактики насильства у сім'ї: дис. ... канд. псих. наук / В.Є. Боднар; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – 196 с.
33. Бондар Ю. Прокуратура в системі органів державної влади / Ю. Бондар // Вісник прокуратури. – 1999. – № 1. – С. 11–17.
34. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: курс лекцій / О.І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2001. – 96 с.
35. Бородин С.В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы / С.В. Бородин. – М.: Юрид. лит., 1985. – 396 с.
36. Буленко Т.В. Тенденції розвитку української сім'ї та її проблеми на сучасному етапі / Т.В. Буленко // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – 2001. – Т. 3. – С. 20–24.
37. Бурлаков В.Н. Криминология: учеб. для юрид. вузов / В.Н. Бурлаков, В.П. Сальников, С.В. Степашина. – СПб.: С.-Петербург. ун-т МВД России, 1999. – 608 с.
38. Бурлаков В.Н. Криминология: учебник / В.Н. Бурлаков, Н.М. Кропачев. – СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, Питер, 2002 – 432 с.
39. Бурлаков В.Н. Криминология: учебник для юрид. вузов / В.Н. Бурлаков, В.П. Сальников. – СПб.: С.-Петербург. акад. МВД России, 1998. – 576 с.
40. Валуйська М.Ю. Кримінологічна характеристика особистості злочинців, що вчинили умисні вбивства при обтяжуючих обставинах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / М.Ю. Валуйська; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Харків, 2002. – 19 с.

41. Вандышев В.В. Воздействие на жертву преступления как средство побуждения ее к участию в противодействии расследованию / В.В. Вандышев // Человек против человека. Преступное насилие. – СПб.: Питер, 1994. – 158 с.

42. Васильківська І.П. Кримінологічні аспекти сімейного виховання: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / І.П. Васильківська; Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. – К., 2001. – 208 с.

43. Верховний Суд України / Концепція створення та розвитку системи ювенальної юстиції в Україні (проект) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.scourt.gov.ua/.../69F43B16511091D2C325701A001DCD49.

44. Виткор К. Брак и семья / К. Виткор // Семейная психология и семейная терапия. – М., 1998. – № 3. – С. 5–29.

45. Власов П.О. Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ по його подоланню: Інформаційно-практичний посібник / П.О. Власов, А.В. Левков. – Дніпропетровськ: Дніпропетровська міська громадська організація «Жіночий інформаційно-координаційний центр», 2005. – 106 с.

46. Волкова А. Кримінологическая характеристика и профилактика преступлений, связанных с жестоким обращением с детьми: автореф. дис. на соск. уч. степени канд. юрид. наук / А. Волкова. – М.: ВНИИ МВД РФ, 1996. – 23 с.

47. Волкова А. Понятие «жестокое обращение с детьми» и его формы / А. Волкова // Профессионал. – 2000. – № 4. – С. 23–26.

48. Волкова Е.Н. Проблемы насилия над детьми и пути их преодоления / Е.Н. Волковой. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.

49. Волович В.И. Социологический справочник / В.И. Волович. – К.: ВіАн, 1990. – 96 с.

50. Галанза П.Н. История государства и права зарубежных стран / П.Н. Галанза. – М.: Юрид. лит. – 1963. – Т. 1. – 599 с.

51. Гаухман Л.Д. Насилие как средство совершения преступления / Л.Д. Гаухман. – М.: Юрид. лит., 1974. – 144 с.

52. Гитин В. Анатомия криминала. Убийство. Изнасилование / В. Гитин, Б. Хигер. – Харьков: Паритет, 1996. – 416 с.

53. Голина В.В. Тяжкая насильственная преступность против личности: криминологическая характеристика и предупреждение / В.В. Голина // Пробл. законности: Респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2000. – Вип. 45. – С. 177–185.

54. Голина В.В. Криминологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом. Соціально-правове та криминологічне дослідження / В.В. Голина. – Х.: Регіон-інформ, 2004. – 210 с.

55. Голина В.В. Основні положення концепції Закону України про попередження насильства в сім'ї / В.В. Голина // Проблеми насильства в сім'ї: правові та соціальні аспекти / упоряд. О.М. Руднева; наук. ред. А.П. Гетьман. – Харків: Право, 1999. – С. 10–23.

56. Голина В.В. Попередження насильства у сім'ї – захист прав людини / В.В. Голина // Права людини и правова держава: тези доп. та наук. повідомлення наук. конференц. проф.-виклад. складу (10–11 грудня 1998 р.). – Харків: Нац. юрид. акад. України, 1998. – С. 112–114.

57. Голина В.В. Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи: навч. посібник / В.В. Голина. – Х.: НЮАУ, 1997. – 52 с.

58. Головкін Б. Конфліктні стосунки – передумова вчинення насильницьких злочинів у сімейно-побутовій сфері / Б. Головкін // Право України. – 2001. – № 5. – С. 93–96.

59. Головкін Б.М. Сімейно-побутові конфлікти у системі детермінації убивств і тяжких тілесних ушкоджень: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Б.М. Головкін; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Х., 2002. – 218 с.

60. Головкін Б.М. Соціально-психологічний портрет особи сімейно-побутового злочинця / Б.М. Головкін // Вісн. Запорізького юрид. ін-ту. – 2001. – № 1. – С. 189–198.

61. Грабська І.А. Насильство в подружніх відносинах: зарубіжний досвід досліджень та консультування / І.А. Грабська // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 9. – С. 20–23.
62. Дагель П.С. «Вина» потерпевшего в уголовном праве / П.С. Дагель // Сов. юстиция. – 1967. – № 6. – С. 50–60.
63. Дагель П.С. Имеет ли «согласие потерпевшего» уголовно-правовое значение? / П.С. Дагель // Советская юстиция. – 1972. – № 3. – С. 25–27.
64. Даль Н. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / Н. Даль. – М.: Рус. яз. – 1981. – Т. 2. – 798 с.
65. Данилюк С.Е. Уголовное право Республики Беларусь. Особенная часть: учебное и практическое пособие / С.Е. Данилюк, А.И. Лукашов, Э.Ф. Мичулин. – Минск: Тесей, 1997. – 576 с.
66. Джужа О.М. Кримінологія / О.М. Джужа, А.Й. Міллер. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 414 с.
67. Джужа О.М. Курс кримінології: Загальна частина: у 2 кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
68. Дідик І.А. Сім'я як чинник політичної ідентифікації особистості / І.А. Дідик // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. праць Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – 2001. – Т. 3. – С. 60–64.
69. Дмитренко М.І. Попередження насильства у сім'ї: методичні рекомендації / М.І. Дмитренко, М.В. Тропін, П.О. Власов. – Дніпропетровськ: Дніпропетр. юрид. ін-т МВС України, 2001. – 56 с.
70. Долгова А.И. Криминология: учебник для юридических вузов / А.И. Алексеев, Ю.Н. Аргунова, С.В. Ванюшкин и др. – М.: НОРМА: ИНФРА – М, 1999. – 784 с.
71. Доляновська І.М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / І.М. Доляновська; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 228 с.

72. Друзь Є.В. Соціальний стан жінки в суспільстві / Є.В. Друзь. – Х.: Консум, 2001. – 424 с.
73. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии: учеб. пособие / С.М. Емельянов. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.
74. Ермаков В. Несовершеннолетние преступники в России / В. Ермаков, Н. Крюкова. – М., 1999. – 147 с.
75. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 2: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.
76. Законодавство України «Про шлюб, сім'ю та молодь» // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – К., 1997. – С. 206.
77. Запорожцева Г.Є. Професійно-психологічна підготовка дільничних інспекторів: навч. посібник / Г.Є. Запорожцева, Г.І. Васильєв. – Одеса: Одеський ін-т внутр. справ, 2000. – 163 с.
78. Заславська М.Г. Кримінальна відповідальність за неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей: соціальна обумовленість і склад злочину: дис. ... канд. юрид. наук / М.Г. Заславська; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2005. – 220 с.
79. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей. – К.: Вид-во Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ), 2003. – 412 с.
80. Зелинский А.Ф. Рецидив преступлений (Структура, связи, прогнозирование) / А.Ф. Зелинский. – Харьков: Выща шк., 1980. – 152 с.
81. Зелінський А.Ф. Кримінологія: навчальний посібник / А.Ф. Зелінський. – Х.: Рубікон, 2000. – 239 с.
82. Зинченко В.П. Психологический словарь / В.П. Зинченко, Б.Г. Мещеряков. – М.: Педагогика-Пресс, 1996. – 312 с.
83. Иванова Л.М. Корыстно-насильственные преступления, совершаемые в отношении несовершеннолетних: криминалогическая

характеристика и предупреждение / Л.М. Иванова; науч. ред. А.Л. Репецкая. – Иркутск: Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2008. – 155 с.

84. Игнатович В.Э. Регулирование вопросов внутрисемейного насилия по «Уложению о наказаниях и исправительных» 1845 г. / В.Э. Игнатович // Министерству внутренних дел России – 200 лет. История и перспективы развития / под ред. В.П. Сальникова. – СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2002. – С. 74–75.

85. Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения / К.Е. Игошев. – Горький: Горьковская высш. шк. МВД СССР, 1974. – 168 с.

86. Ильяшенко А.И. Борьба с насильственной преступностью в семье: монография / А.И. Ильяшенко. – М.: ВНИИ МВД России, 2003. – 408 с.

87. Ігнатов О. Кримінальне насильство: окремі питання / О. Ігнатов // Право України. – 2005. – № 3. – С. 67–71.

88. Інструкція організації роботи ОВС України щодо протидії дитячій злочинності: Затверджено наказом МВС від 28.11.2008 р. № 637 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 1. – Ст. 918.

89. Йосипів А.О. Насильницька злочинність: детермінанти та протидія органами внутрішніх справ: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / А.О. Йосипів; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2009. – 290 с.

90. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Н.І. Карпачова. – Видання друге. – Харків: Консум, 2001. – 464 с.

91. Карпенко О.І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юридичних наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» /

О.І. Карпенко; Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2002. – 23 с.

92. Ким Е.Л. Криминология бытовых отношений: монография / Е.Л. Ким. – Хабаровск: Дальневосточный юридический институт МВД России, 2006. – 220 с.

93. Кириленко О.І. Поняття насильницького злочину / О.І. Кириленко, С.О. Загороднюк // Запорізький юридичний інститут Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2000. – № 2 (11). – С. 67–70.

94. Ключев М.М. Кримінологічні засади програмування запобігання злочинності: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / М.М. Ключев; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 197 с.

95. Ковальова О.В. Діяльність служби дільничних інспекторів міліції щодо попередження насильства в сім'ї: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / О.В. Ковальова; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – 238 с.

96. Ковна У. Ювенальна юстиція: історичний досвід / У. Ковна // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2004. – Вип. 40 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lawyer.org.ua/?d=604&i...r.

97. Колодій А.М. Державне будівництво і місцеве самоврядування: навч. посібник / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 309 с.

98. Колпаков В.К. Адміністративне право України: підручник / В.К. Колпаков. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.

99. Колпакова Л.А. Насилие в семье (виктимологический аспект, вопросы дифференциации ответственности и законодательной техники) / Л.А. Колпакова – М.: Изд-во ООО «Юрлитинформ», 2009. – 196 с.

100. Колтыпина М. Ненасилие: от идеи к практике / М. Колтыпина // Обыкновенное зло: исследования насилия в семье / сост. и ред. О.М. Здравомысловой. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – С. 76–77.

101. Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки: схвалено постановою Кабінету Міністрів від 20 грудня 2007 року № 1767 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kmu.gov.ua.

102. Кон И. Ребенок и общество: историко-этнографическая перспектива / И. Кон. – М.: Наука, 1988. – 224 с.

103. Конвенція ООН «Про права дитини» // Право України. – 1993. – № 5–6. – С. 56–64.

104. Конев А.А. Преступность в России и ее реальное состояние / А.А. Конев. – Нижний Новгород: Сэтрик, 1993. – 235 с.

105. Конституція України. – К.: Юрінком, 1996. – 79 с.

106. Конституционные права и обязанности советских граждан. – К.: Наукова думка, 1985. – 248 с.

107. Концепція розвитку охорони здоров'я населення України: Затверджено Указом Президента України від 7 грудня 2000 р. № 1313 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 49. – Ст. 2116.

108. Корецкий Д.А. Предупреждение тяжких преступлений против личности, совершаемых на почве бытовых конфликтов: автореф. дис. на стиск. уч. степени канд. юрид. наук / Д.А. Корецкий. – Харьков, 1980. – 24 с.

109. Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна: курс лекцій / М.Й. Коржанського. – К.: Атіка, 2001. – 432 с.

110. Косенко С.С. Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / С.С. Косенко; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 213 с.

111. Костенко О.М. Проблема сучасної цивілізації (в українському контексті): монографія / О.М. Костенко. – Черкаси: СУЕМ, 2008. – 112 с.

112. Кочин А.А. Детерминация криминального насилия в семье: пособие / А.А. Кочин, В.С. Харламов. – М.: ВНИИ МВД России, 2004. – 52 с.

113. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2000. – 251 с.

114. Крашенинникова Н.А. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: в 2 т. / Н.А. Крашенинникова // Древний мир и средние века / сост. О.Л. Лысенко, Е.Н. Приход. – М.: НОРМА, 2003. – Т. 1. – 816 с.
115. Крестовська Н. Міфи про ювенальну юстицію / Н. Крестовська // «Віче» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.viche.info/journal/2126/.
116. Крижна Л.В. Попередження злочинів, що вчинюються у сфері сімейно-побутових відносин: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Л.В. Крижна; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2002. – 206 с.
117. Крижна Л.В. Попередження злочинів, що вчинюються у сфері сімейно-побутових відносин: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Л.В. Крижна; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2000. – 18 с.
118. Криминология и профилактика преступлений: учебник – М.: Академия МВД СССР, 1989. – 250 с.
119. Кримінальна справа № 1047 від 11.01.01. – Архів Ірпінського міського суду Київської області за 2001 рік.
120. Кримінальна справа № 129-2/1 від 05.03.2010. – Архів прокуратури Бережанського району Тернопільської області за 2010 рік.
121. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
122. Криминологія / О.М. Джужа, А.Й. Міллер. – К.: Юрінком Інтер. 2002. – 414 с.
123. Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения) / В.Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1968. – 176 с.
124. Кудрявцев И.А. Криминальная агрессия (экспертная типология и судебно-психологическая оценка) / И.А. Кудрявцев, Н.А. Ратинова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 192 с.

125. Кузнецов В.А. Причины преступлений, совершаемых на почве семейно-бытовых отношений, и способствующие им условия / В.А. Кузнецов, С.В. Трофимов // Труды Всесоюзного НИИ МВД СССР. – 1981. – № 59. – С. 70–71.
126. Кузнецова Н.Ф. Криминология: учебник / Н.Ф. Кузнецова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 415 с.
127. Кузнецова Н.Ф. Уголовный кодекс Испании / Н.Ф. Кузнецова, Ф.М. Решетников. – М.: Зерцало, 1998. – 218 с.
128. Лановенко І.І. Кримінологія / І.І. Лановенко, П.В. Мельник // Причини та раннє попередження статевої злочинності. – К.: Український фінансово-економічний ін-т. Юридичний факультет, 1998. – 419 с.
129. Ларченко М.О. Кримінологічна характеристика особистості злочинця, винного у статевому злочині: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / М.О. Ларченко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 245 с.
130. Левицька Л.В. Запобігання насильницьким злочинам щодо неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук / Л.В. Левицька; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Ірпінь, 2003. – 224 с.
131. Литвинов А.Н. Предупреждение преступлений и правонарушений: профилактическая работа с населением / А.Н. Литвинов. – М.: Юркнига, 2004. – 160 с.
132. Лукаш А.С. Зґвалтування: кримінологічна характеристика, детермінація та їх попередження: дис. ... канд. юр. наук: спец. 12.00.08 / А.С. Лукаш; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Харків, 2007. – 226 с.
133. Лунеев В.В. Мотивация преступного поведения / В.В. Лунеев. – М.: Наука, 1991. – 172 с.
134. Максимов С.В. Насильственные преступления в сфере семейно-бытовых отношений и проблемы их профилактики: учебное пособие / С.В. Максимов, В.П. Ревин. – М., 1993. – 56 с.
135. Малышев В. Карьера жертвы. Популярно о виктимологии / В. Малышев. – Донецк: Юрпрес, 2002. – 45 с.

136. Машинская Н.В. Насилие в семье (Криминологические и уголовно-правовые аспекты): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Н.В. Машинская. – М., 2001. – 160 с.

137. Мелков Г.М. Сборник документов / Г.М. Мелков – М.: Юрид. лит., 1990. – 672 с.

138. Меньшикова Е.С. Жестокое обращение с детьми и его возможные отдаленные последствия / Е.С. Меньшикова // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14. – № 6. – С. 110–118.

139. Минская В.С. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения / В.С. Минская, Г.И. Чечель. – Барнаул: Алтайский ун-т., 1988. – 152 с.

140. Мироненко О.М. Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743 р. / О.М. Мироненко, Ю.С. Шемшученко. – К.: КШПА, 1997. – 547 с.

141. Міллер А. Що таке причини та умови злочинів? / А. Міллер // Право України. – 2001. - № 5. – С. 89–92.

142. Моїсеєв Є.М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти): монографія / Є.М. Моїсеєв, О.М. Джужа. – К.: НТВ Правник – НАВСУ, 1998. – 84 с.

143. Мороз Л.І. Сучасні стратегії міліції щодо профілактики злочинності неповнолітніх: навч. посібник / Л.І. Мороз, Р.Г. Коваль, Н.М. Прокопенко. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2008. – 210 с.

144. Навроцький В.А. Вопросы квалификации насильственных преступлений по проекту УК Украины / В.А. Навроцький // Проблеми боротьби з насильницькою злочинністю: збірн. матеріалів наук.-практ. конф. – Х., 2001. – С. 31–35.

145. Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства: Затверджена постановою Кабінету Міністрів

України від 15 вересня 1999 р. № 1697 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 37. – Ст. 1869.

146. Невзгляденко І.О. Соціально-психологічні фактори конфліктної взаємодії у сім'ї / І.О. Невзгляденко // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. праць Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – 2001. – Т. 3. – С. 145–151.

147. Негоденко В.К. Відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. – К.: Наукова думка, 1971. – 72 с.

148. Негодченко В.О. Діяльність органів внутрішніх справ щодо попередження злочинів у сучасних умовах: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / В.О. Негодченко; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 220 с.

149. Нестеров О.А. Соціально-психологічні чинники виникнення конфліктів в сім'ях і їх наслідки / О.А. Нестеров, О.В. Кравченко // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. праць Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – 2001. – Т. 3. – С. 147–150.

150. Никитина А.А. Криминологическая характеристика и предупреждение бытового насилия в отношении несовершеннолетних: дис. ... канд. юрид. наук / А.А. Никитина. – Ростов-на-Дону, 2005. – 200 с.

151. Никольский Б.В. Система и текст XII таблиц. Исследование по истории Римского права / Б.В. Никольский. – СПб., 1897. – 480 с.

152. Овчинский В.С. Криминальное насилие против женщин и детей: международные стандарты противодействия: сб. документов / В.С. Овчинский. – М.: Норма, 2008. – 816 с.

153. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов; под ред. Н.Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1991. – 917 с.

154. Онишко Ю.В. Організація роботи органів внутрішніх справ щодо профілактики злочинів, які вчиняються в сімейному середовищі. Психологічні аспекти дій працівника міліції у випадку насильства в сім'ї: методичні рекомендації / Ю.В. Онишко, Т.Р. Морозова, О.В. Осіпов. – К.: МВС України, 2002. – 28 с.

155. Павленко Ю.О. Завдання у сфері попередження гендерного насильства / Ю.О. Павленко // Кримінальне право України. – 2006. – № 11. – С. 47–55.
156. Павленко Ю.О. Інформаційна довідка щодо реалізації закону України «Про попередження насильства в сім'ї» / Ю.О. Павленко // Безпека життєдіяльності. – 2006. – № 12. – С. 2–5.
157. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997. – 608 с.
158. Панов Н.И. Понятие насильственного преступления по законодательству Украины / Н.И. Панов // Проблемы борьбы з насильницькою злочинністю: збірн. матеріалів наук.-практ. конф. – Х., 2001. – С. 5–12.
159. Панок В. Основи практичної психології: підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелев та ін. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.
160. Паньчук О.В. Кримінологічна характеристика експлуатації дітей: дис. ... канд. юрид. наук / О.В. Паньчук; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Х., 2008. – 207 с.
161. Паренс Г. Агрессия наших детей / Г. Паренс. – М.: Изд. дом «Форум», 1997. – 160 с.
162. Пезешкиан Н.Н. Позитивная семейная психотерапия: семья как терапевт / Н.Н. Пезешкиан. – М.: Смысл, 1993. – 331 с.
163. Петин И.А. Механизм преступного насилия / И.А. Петин. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 349 с.
164. Петровский А.В. Криминологическое прогнозирование преступного поведения молодежи / А.В. Петровський; науч. ред. докт. юрид. наук, профессор С.Ф. Милуков. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 220 с.
165. Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права: часть общая: в 6 т. / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, В.М. Чхиквадзе. – М.: Наука, 1970. – Т. 2. – 516 с.

166. Пірен М.І. Християнська мораль – традиція української сім'ї та чинник запобігання конфліктам в сімейних стосунках / М.І. Пірен // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. праць Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – 2001. – Т. 3. – С. 159–163.

167. Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К. Платонов. – М.: Наука, 1986. – 254 с.

168. Побегайло Э.Ф. Избранные труды / Э.Ф. Побегайло. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – 1066 с.

169. Побегайло Э.Ф. Предупреждение насильственных преступлений в сфере быта / Э.Ф. Побегайло // Борьба с преступностью и проблемы нейтрализации криминогенных факторов в сфере семьи и быта: межвуз. сборник. – Л., 1985. – С. 133.

170. Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі МВС України: Затверджене наказом МВС України від 20 жовтня 2003 р. № 1212 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 47. – Ст. 2451.

171. Полубинский В.И. Правовые основы учения о жертве преступления: учеб. пособие / В.И. Полубинский. – Горький: Горьк. ВШ МВД СССР, 1979. – 102 с.

172. Права человека: Изложение фактов № 10 // Права ребенка; Центр прав человека. – Нью-Йорк: ООН, 1994. – 34 с.

173. Про вдосконалення реагування на повідомлення про злочини, інші правопорушення і події та забезпечення оперативного інформування в органах і підрозділах внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 4 жовтня 2003 р. № 1155 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 9.

174. Про внесення змін до Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх»: Закон України від 3 квітня 2003 р. № 673-IV // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 78. – 25 квітня. – С. 4.

175. Про внесення змін до наказу МВС від 4 жовтня 2003 р. № 1155. МВС України: Наказ від 27 квітня 2009 р. // Офіційний вісник України. – 2009. – № 41. – Ст. 1385.

176. Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх: Закон України від 25.09.2008 № 600-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 13. – Ст. 445.

177. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.

178. Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення: Указ Президента України від 13 серпня 2002 р. № 700. // Офіційний вісник України. – 2002. – № 33.

179. Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності: Указ Президента України від 28 січня 2000 р. № 113 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 5. – Ст. 154.

180. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23.12.1993 № 3782-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 51.

181. Про забезпечення виконання Комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві: Наказ № 135 від 29.05.98 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 14.

182. Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки: постанова від 20 грудня 2006 р. № 1767 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 80. – Стор. 170. – Ст. 3418

183. Про затвердження Положення про Комісію з питань запобігання дитячій бездоглядності та соціальної реабілітації неповнолітніх: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 квітня 2000 р. № 696 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 17. – Ст. 712.

184. Про затвердження Положення про порядок роботи зі зверненнями громадян і організації їх особистого прийому в системі Міністерства внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 10 жовтня 2004 р. № 1177 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 4.

185. Про затвердження Порядку повернення до України позбавлених батьківського піклування дітей, які є громадянами України: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2003 р. № 569 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 17. – Ст. 763.

186. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.

187. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4 – С. 20.

188. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

189. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20–21. – Ст. 190.

190. Про Національну програму «Діти України»: Указ Президента України від 18 січня 1996 року № 63/96 // Урядовий кур'єр. – 1996. – 25 січня.

191. Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя: Указ Президента України від 15 березня 2002 р. № 258 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 12. – Ст. 555.

192. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 7 лютого 1995 року № 609-V // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 6. – Ст. 35.

193. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402 – III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.

194. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15 листопада 2001 р. № 2789-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 10. – Ст. 70.

195. Про Порядок ведення службами у справах дітей обліку дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах: Наказ міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 29.07.2009 р. № 2669 // Офіційний вісник України від. – 2009. – № 66. – Стор. 50. – Ст. 2297.

196. Про порядок приймання, реєстрації та розгляду в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про злочини, що вчинені або готуються: Наказ МВС України № 400 від 14 квітня 2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 19.

197. Про Порядок розгляду звернень та повідомлень щодо жорстокого поводження з дітьми або реальної його загрози: Спільний наказ Державного комітету сім'ї та молоді, МВС, МОН та МОЗ України від 16.01.2004 р. № 5/34/24/11 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 4. – Стор. 580. – Ст. 202

198. Про Програму запобігання торгівлі жінками та дітьми: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 вересня 1999 р. № 1768 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 39.

199. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – Ст. 99.

200. Про утворення Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2004 року №1125 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 35. – Ст. 2339.

201. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків»: програма затверджена Постановою Кабінету Міністрів України №14 (14-2008-п) від 16.01.2008 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=104231107&ca_id=47292901.

202. Протасевич А.А. Проблемы предмета и средств раскрытия серийных преступлений, сопряженных с насилием: автореф. дис. на соиск. уч. степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.А. Протасевич. – Воронеж, 1999. – 74 с.

203. Рагимов И.М. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики / научное редактирование, предисловие И.М. Рагимова; перевод с азербайджанского Б.Э. Аббасова. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 325 с.

204. Ратинов А.Р. Социально-психологические аспекты юридической теории и практики / А.Р. Ратинов // Прикладные проблемы социальной психологии. – М.: Юридическая литература, 1983. – С. 15–18.

205. Ривман Д.В. К вопросу о социально-психологической типологии потерпевших от преступления / Д.В. Ривман // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. – Иркутск: Книга, 1988. – 39 с.

206. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Наука, 1989. – 344 с.

207. Русская правда (пространная редакция) // Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. – М.: Юрид. лит., 1984. – Т. I. Законодательство Древней Руси. – 432 с.

208. Рутман А. Оказание медико-психологической и правовой помощи детям и подросткам, пострадавшим от насилия: методические рекомендации / А. Рутман. – Ярославль, 1996. – 138 с.

209. Сафронова І.П. Історія держави і права України. Вип. 3. Державно-правовий розвиток України в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр.: навч. посібник / І.П. Сафронова, Л.О. Зайцев. – К.: ІСДОУ, 1993. – 56 с.

210. Сахаров А.Б. Об антиобщественных чертах личности преступника / А.Б. Сахаров // Сов. государство и право. – 1970. – № 10. – С. 110–116.

211. Сахаров А.Б. Учение о личности преступника и его значение в профилактической деятельности органов внутренних дел: лекция. – М., МВШМ МВД СССР, 1984. – 43 с.

212. Севостьянова И.В. Девиантное поведение несовершеннолетних: дисс. ... канд. юрид. наук / И.В. Севостьянова. – Челябинск, 2004. – 126 с.

213. Сергієнко І.М. Корекція сімейних стосунків клієнта методом активного соціально-психологічного навчання / І.М. Сергієнко // Консультативна психологія і психотерапія. Актуальні проблеми психології: зб. праць Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, З.Г. Кісарчук. – К.: Міленіум, 2003. – Т. 3. – Вип. 2. – С. 106–115.

214. Сидоренко О.Ю. Психологічні проблеми сімейно-побутових відносин працівників міліції та умови їх оптимізації: дис. ... канд. псих. наук: спец. 19.00.06 / О.Ю. Сидоренко; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 279 с.

215. Симоненко А.В. Предупреждение правонарушений средствами воспитания / А.В. Симоненко. – Закон и право. – 2005. – № 3. – С. 15–18.

216. Симонов В.И. Уголовно-правовая характеристика физического насилия: автореф. дис. на соискание учёной степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / В.И. Симонов. – Свердловск, 1972 – 25 с.

217. Соборное уложение 1649 года. Российское законодательство X–XX веков. – М., 1984. – Т. 3. – 908 с.

218. Справа «Савіни проти України» (Заява № 39948/06) // Офіційний вісник України. – 2009. – № 84. – Ст. 2852.

219. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 24 червня 2009 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ombudsman.kiev.ua/dopovid.../d_06_6_.htm.

220. Статут Великого князівства Литовського 1588 р. // Статути Великого князівства Литовського / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юрид. л-ра, 2004. – Т. 3: у 2 кн. – Кн. 2. – 568 с.
221. Струнина Э.И. Понятие социально-бытовой среды и ее структуры / Э.И. Струнина // Социологические проблемы формирования личности. – Свердловск: Изд-во Свердловского государственного педагогического института, 1973. – С. 39–53.
222. Сысенко В.А. Супружеские конфликты / В.А. Сысенко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Мысль, 1989. – 173 с.
223. Таганцев Н.С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. / Н.С. Таганцев. – 9-е изд., пересм. и доп. – СПб., 1898. – 900 с.
224. Тарарухин С.А. Установление мотива и квалификации преступления / С.А. Тарарухин. – К.: Вища школа, 1977. – 151 с.
225. Тація В.Я. Історія держави і права України: підручник / В.Я.Тація, А.Й. Рогожина: у 2 т. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», – 2000. – Т. 1. – 648 с.
226. Тимченко С.М. Судові та правоохоронні органи: навчальний посібник / С.М. Тимченко. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 304 с.
227. Титова Ю.Т. Хрестоматія по історії держави і права СРСР. Дооктябрьський період / Ю.Т. Титова, О.І. Чистякова. – М.: Юрид. лит., 1990. – 480 с.
228. Трикуленко С.В. Проблема впливу психодуховної агресії деструктивних сект на українську сім'ю / С.В. Трикуленко // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. праць Ін.-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – 2001. – Т. 3. – С. 220–222.
229. Туляков В.О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право»/ В.О. Туляков; Одес. нац. юрид. акад. – К., 2001. – 36 с.

230. Уголовное Уложение от 22 марта 1903 г. – СПб.: Изд-во Гос. канцелярии, 1903. – 192 с.
231. Уголовный кодекс Австрии – М.: Зерцало, 2001. – 144 с.
232. Уголовный кодекс Украины (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15 апреля 2000 года). – Х.: ООО «Одиссей», 2000. – 256 с.
233. Уголовный кодекс УСРР с изменениями и дополнениями по 1 июля 1924 г. и с алфавитным указателем. – 6-е офиц. изд-е. – Х.: Юрид. Изд-во Наркомюста УСРР, 1924. – 104 с.
234. Україна: Європейська база медико-статистичної інформації «Здоров'я для всіх» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.medstat.com.ua.
235. Устав святого князя Володимира о церковных судах. Синодальная редакция. Комментарий // Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. – М.: Юрид. лит., 1984. – Т. 1. Законодательство Древней Руси. – 432 с.
236. Устинов В.С. Система предупредительного воздействия на преступность и уголовно-правовая профилактика / В.С. Устинов. – М., 1983. – 87 с.
237. Ферне С. Избранные педагогические сочинения / С. Ферне; пер. с франц.; общ. ред. и вступ. ст. Б.П.Вульфсона. – М.: Прогресс, 1990. – 304 с.
238. Филонов В.П. Состояние, причины преступности в Украине и ее предупреждение: монография / В.П. Филонов. – Донецк: Издательство «Донеччина», 1999. – С. 234
239. Франк Л.В. Потерпевший от преступления и проблемы советской виктимологии / Л.В. Франк. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 237 с.
240. Хаак В. Что делать, если ссоры между супругами перерастают в рукоприкладство / В. Хаак // Европа-Экспресс. – 20 Февраля 2006. – № 8 (416).

241. Хавронюк М.І. Сімейний кодекс України. Коментар основних положень / М.І. Хавронюк. – К.: Літера ЛТД, 2006. – 128 с.
242. Целуйко В.М. Психология неблагополучной семьи: книга для педагогов и родителей / В.М. Целуйко – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. – 272 с.
243. Чепельська Т. Сьогодні тих, кому належить майбутнє / Т. Чепельська // Іменем Закону. – 1998.– 6 лютого. – № 6.
244. Чернобродов Е.Р. Делинквентное поведение несовершеннолетних: учебное пособие / Е.Р. Чернобродов. - Хабаровск: Дальневосточный юридический институт МВД России, 2008. – 76 с.
245. Четвериков В.С. Криминология: учеб. пособие / В.С. Четвериков. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 128 с.
246. Шаповалов О.В. Определение профессиональной пригодности к работе участковым инспектором милиции на основе диагностики способностей / О.В. Шаповалов, С.И. Яковенко, В.В. Биленко // Сучасна психологія в ціннісному вимірі: матер. тр. Костюківських читань 20–22 грудня 1994 р. – Т. II. – С. 294–295.
247. Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р.Д. Шарапов. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 295 с.
248. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія: в 6 т. // Ю.С. Шемшученко – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2001. – Т. 3. – С. 410.
249. Шерман Р. Структурированные техники семейной и супружеской терапии: руководство / Р. Шерман, Н. Фредман; пер. с англ. А.З. Шапиро. – М.: Класс, 1997. – 336 с.
250. Шестаков Д.А. Криминогенная семья и формирование агрессивности / Д.А. Шестаков // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью: сб. науч. тр. – Иркутск: Иркут. ун-т, 1998. – С. 63–71.

251. Шестаков Д.А. Семейная криминология: Криминофамилистика / Д.А. Шестаков. – 2-е изд. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 418 с.

252. Шестаков Д.А. Семья как объект криминологического исследования / Д.А. Шестаков // Известия ВУЗов. Правоведение. – 1982. – № 4. – С. 60–66.

253. Шнайдер Г.Й. Криминология / Г.Й. Шнайдер. – М.: Прогресс-Универс, 1994. – 504 с.

254. Шумилкин В.А. Криминологическая характеристика деморализованных лиц и их социальной среды / В.А. Шумилкин // Опыт криминологического изучения личности преступника: сб. науч. труд. – М.: Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разр. мер предуп. прес-ти., 1981. – С. 57–72.

255. Эффективность борьбы с вовлечением несовершеннолетних в преступную деятельность: учеб. пособие / под ред. А.И. Марцева. – Омск: Изд. Омской высшей школы милиции МВД СССР, 1985. – 60 с.

256. Яковлев А.М. Индивидуальная профилактика преступного поведения; Министерство внутренних дел СССР / А.М. Яковлев. – Горьковская высшая школа. – Горький, 1977. – 127 с.

257. Янович Р.М. Некоторые аспекты предупреждения насильственной преступности / Р.М. Янович // Проблемы борьбы з насильницькою злочинністю: зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Харків) / В.І. Борисов та ін. – Харків: ПФ Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2001. – С. 93–97.

258. Яровий А.О. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудоxв колоній: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / А.О. Яровий; Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 18 с.

259. Bowker L. On the relationship between wife beating and child abuse / L. Bowker, M. Arbitell, J.R. MeFerron. – In K. Yollo, M. Bograd (eds.) Feminist perspectives on wife abuse. Newbury Park, Calif., USA. 1988.

260. De. Mause L., 1974 *The History of Childhood*. New York. Physical history Press. (A book, comprising 10 articles by different psycho historians under edition of Loyd De. Mause) / L. De. Mause. – Chapter one: *The Evolution of Childhood* by De Mause, L. – P.25.

261. Despert J.L. *The emotionally disturbed child – then and now.* / J.L. Despert. – N.Y.: Brunner. 1965.

262. Felder R. *Getting Away with Murder: Weapons for the War Against Domestic Violence.* / R. Felder, B. Victor. – N.Y: Touchstone. 1997.

263. Gondolf E.W. *Matle batlers.* In: R. Hamplton (Ed.) *Family violence: Prevention and treatment* / E.W. Gondolf. – Thousand Oaks, 1993. – P. 230–257.

264. Levinson D. *Family violence in cross cultural perspective* / D. Levinson // *Handbook of Family Violence* / In V.B. Van Hassen, R.L. Morrison, A.S. Bellack, M. Hersen (eds.). N.Y: Plenum, 1988.

265. Margolin L. *Beyond Maternal Blame: Physical Child Abuse as a Phenomenon of Gender* / L. Margolin // *Journal of Family Issues*. 1992.

266. Radbill S. *A history of child abuse* / S. Radbill. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – P. 3–20.

267. Shestakov D.A. *Legislative solution of conflicts in Russia in connection with problems of family criminology* / D.A. Shestakov // H.I. Sagel-Grande, M.V. Polak. *Models of conflict resolution.* Antwerpen; Apeldoorn, 1999. – P. 157–165.

ДОДАТКИ

Додаток А

АНКЕТА опитування співробітників ОВС

Шановний колего! В межах дисертаційного дослідження Львівський державний університет внутрішніх справ розробляє проблему попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх.

Просимо Вас відповісти на питання цієї анкети, висловлюючи свою думку по проблематиці питання. Більшість з них містить можливі варіанти відповідей і Вам достатньо підкреслити ті, які відображають Вашу думку. Деякі питання містять вільну відповідь, де ви можете висловити своє бачення, якщо вказані варіанти відповідей Вас не влаштовують. Своє прізвище вказувати не обов'язково, тому що головне для нас – Ваші знання та досвід. Щиро вдячні за участь в дослідженні!

Повідомте деякі дані про себе: вік – _____ стаж роботи – _____ освіта – _____ посада, яку ви обіймаєте – _____

1. Чому юні особи страждають від сімейного насильства більше ніж дорослі?

- 1) Матеріальна залежність – 18%;
- 2) Неусвідомлення гостроти проблеми жертвою – 30%;
- 3) Морально-психологічні вади дорослих, які скоюють насильство – 37%;
- 4) Морально-психологічні якості неповнолітньої жертви – 15%.

2. Чому неповнолітні жертви неохоче повідомляють щодо себе про факти насильства над ними у сім'ї?

- 1) Відсутність поінформованості неповнолітнього до кого звертатись – 12%;
- 2) Побоювання наслідків такого звернення до ОВС – 26%;
- 3) Впевненість у тому, що це не дасть позитивних результатів – 37%;
- 4) Незнання неповнолітніми своїх прав – 25%.

3. Які, на Вашу думку, існують в регіоні Вашої роботи причини і умови, які сприяють виникненню сімейних конфліктів?

- 1) Недосконалість законодавства – 24%;
- 2) Недостатня профілактична робота правоохоронних органів по недопущенню злочинів вказаної категорії – 26%;
- 3) Наявність в суспільстві негативних соціальних установок, які впливають на свідомість злочинця – 19%;
- 4) Морально-психологічні вади особи злочинця – 17%;
- 5) Якості особи чи поведінка потенційної жертви – 14%.

- 4. Чи необхідне запровадження протоколювання сімейного насильства?**
- 1) Так, потрібне – 68%;
 - 2) Ні, не потрібне – 11%;
 - 3) Потрібне тільки в окремих випадках – 21%.
- 5. В чому, на Вашу думку, полягає основна мета та завдання запровадження протоколювання сімейного насильства?**
- 1) Зменшення кількості випадків сімейного насильства – 78%;
 - 2) Поінформованість ОВС про потенційних жертв та злочинців – 19%;
 - 3) Це зайва трата часу – 3%.
- 6. Що, на Ваш погляд є найбільш дієвим при вирішенні сімейних конфліктів співробітником ОВС?**
- 1) Методи посередництва – 54%;
 - 2) Вплив на осіб, які скоюють сімейне насильство – 28%;
 - 3) Вплив на жертв сімейного насильства, які його породжують – 18%.
- 7. В якій мірі впливає вживання алкоголю (наркотиків) на вчинення сімейних злочинів щодо неповнолітніх?**
- 1) Є одним із основних факторів – 89%;
 - 2) Якщо і впливає, то несуттєво – 11%.
- 8. Як Ви вважаєте, чому жертва продовжує залишатися у відносинах, побудованих на кривдженні?**
- 1) Применшування ваги вчиненого, сподівання на краще – 35%;
 - 2) Обіцяння змінити ставлення – 8%;
 - 3) Низький рівень самооцінки – 23%;
 - 4) Страх – 13%;
 - 5) Роль влади, впливовості та багатства для поведінки суб'єкта жорстокого поводження – 21%.
- 9. Які, на Ваш погляд, найхарактерніші риси суб'єктів жорстокого поводження над неповнолітніми в сім'ї?**
- 1) Протилежна поведінка серед людей у порівнянні з поведінкою вдома – 21%;
 - 2) Постійне зловживання владою та контролем – 18%;
 - 3) Пояснення причин поведінки дією інших факторів (алкоголь, наркотики, провокуюча поведінка жертви тощо) – 33%;
 - 4) Применшування та заперечування факту кривдження – 28%.
- 10. Що, на Вашу думку, необхідно для досягнення рівноваги в сімейних стосунках між батьками та дітьми?**
- 1) Поступки зі сторони жертви побутового насильства – 16%;
 - 2) Пошук компромісу у стосунках – 74%;
 - 3) Поступки зі сторони суб'єкта, що вчиняє сімейне насильство – 10%.

11. Яка основна функція ОВС у регулюванні у сімейних стосунках?

- 1) Ототожнення сімейного насильства з іншими проявами насильства – 5%;
- 2) Ретельне та професійне розслідування інциденту насильства – 23%;
- 3) Профілактичні заходи – 64%;
- 4) Покарання винуватих – 8%.

12. Ваша оцінка діяльності держави щодо попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх?

- 1) Добре – 5%;
- 2) Задовільно – 32%;
- 3) Незадовільно – 63%.

13. Знання в яких галузях, на Вашу думку, найбільш корисні для діяльності у сфері попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх?

- 1) Кримінальне право – 6%;
- 2) Кримінологія – 8%;
- 3) Криміналістика – 1%;
- 4) Соціологія – 4%;
- 5) Психологія – 16%;
- 6) Ваш варіант – 65%.

14. Які, на Ваш погляд, необхідні заходи для зниження кількості сімейних конфліктів щодо неповнолітніх?

- 1) Створення окремого підрозділу по розслідуванню вказаної категорії злочинів – 16%;
- 2) Посилення профілактичної роботи в даному напрямку – 61%;
- 3) Віднесення вказаної групи злочинів до підслідності прокуратури – 8%;
- 4) Діяльність ОВС в цьому напрямку на достатньому рівні – 15%.

15. Як ви вважаєте, чи необхідне в ОВС запровадження так званої «картотеки ризику сімейного насильства»?

- 1) Так, необхідне її запровадження – 84%;
- 2) Таке запровадження буде зайвим. Достатньо інших методів боротьби з сімейним насильством – 16%.

16. На Вашу думку, чи необхідне втручання прокуратури у вирішення сімейного насильства щодо неповнолітніх?

- 1) Так, необхідне – 8%;
- 2) Це втручання необхідно звести до мінімуму – 6%;
- 3) Необхідно поєднувати спільне втручання прокуратури і ОВС – 86%;
- 4) Втручання прокуратури здійснюється на достатньому рівні – 10%.

17. Як Ви вважаєте, на якому рівні проводиться профілактична робота дільничних інспекторів міліції по попередженню сімейних конфліктів щодо неповнолітніх на території обслуговування у Вашому регіоні?

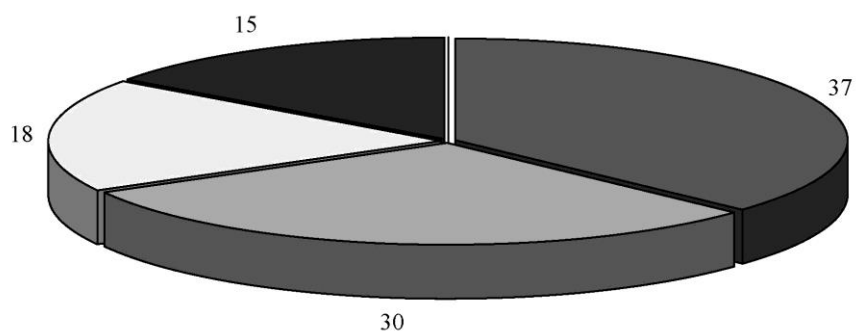
- 1) На достатньому – 13%;
- 2) Профілактичну роботу необхідно посилити – 68%;
- 3) Профілактичні заходи повинні здійснювати інші органи – 19%.

18. Які, на Вашу думку, позитивні моменти у попередженні сімейного насильства стосовно неповнолітніх можна перейняти у інших держав?

- 1) Необхідно створити спеціальні підрозділи в правоохоронних органах з попередження сімейного насильства – 39%;
- 2) Доцільно прийняти низку відповідних законів – 47%;
- 3) Необхідне створення спеціальних судів – 6%;
- 4) Доцільно створити Міністерство у справах з питань насильства – 8%.

19. Яка, на Ваш погляд, інформація від неповнолітньої жертви сімейних конфліктів була б найсуттєвішою у їх попередженні?

- 1) Чи отримали Ви травму – 24%;
- 2) Чи використовувались проти Вас погрози – 22%;
- 3) Чи вчинялись у Вашій сім'ї насильницькі дії іще проти когось – 39%;
- 4) Чи провокували Ви насильницькі дії щодо Вас – 15%.

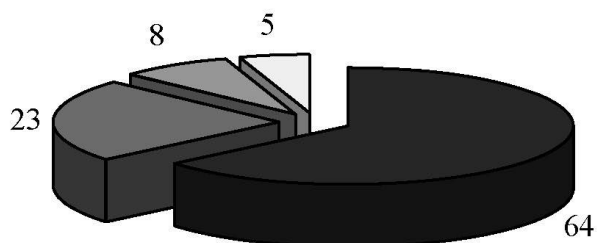
■ На запитання чому юні особи страждають від побутового насильства більше ніж дорослі, нами було отримано наступні результати:

■ морально-психологічні вади дорослих, які скоюють насильство – 37%

■ неусвідомлення гостроти проблеми жертвою – 30%

□ матеріальна залежність – 18%

■ морально-психологічні якості неповнолітньої жертви – 15%

Продовження додатку Б

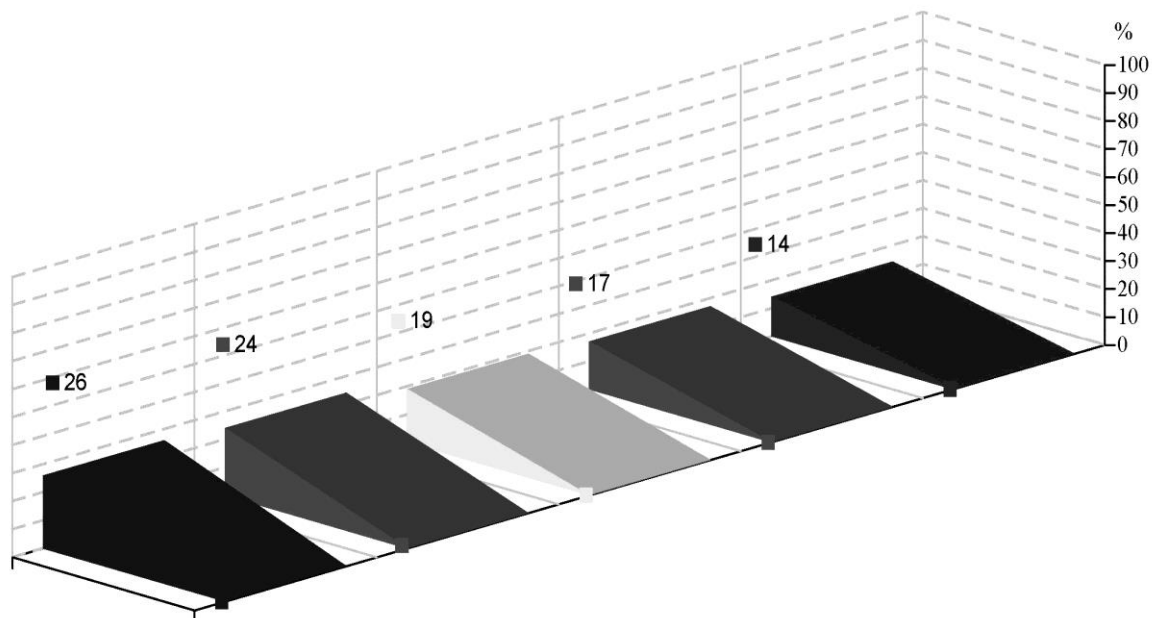
■ профілактичні заходи 64%

■ ретельне та професійне розслідування інциденту насильства 23%

■ покарання винуватих 8%

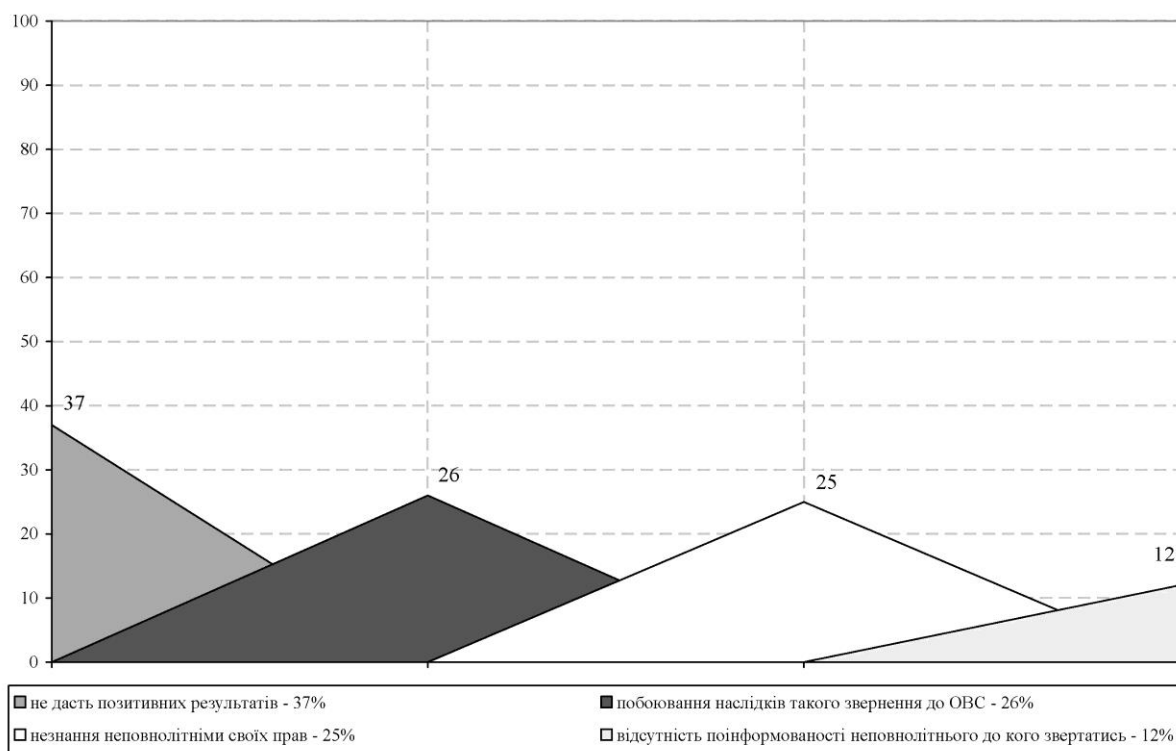
□ ототожнення побутового насильства з іншими проявами насильства 5%

Продовження додатку Б

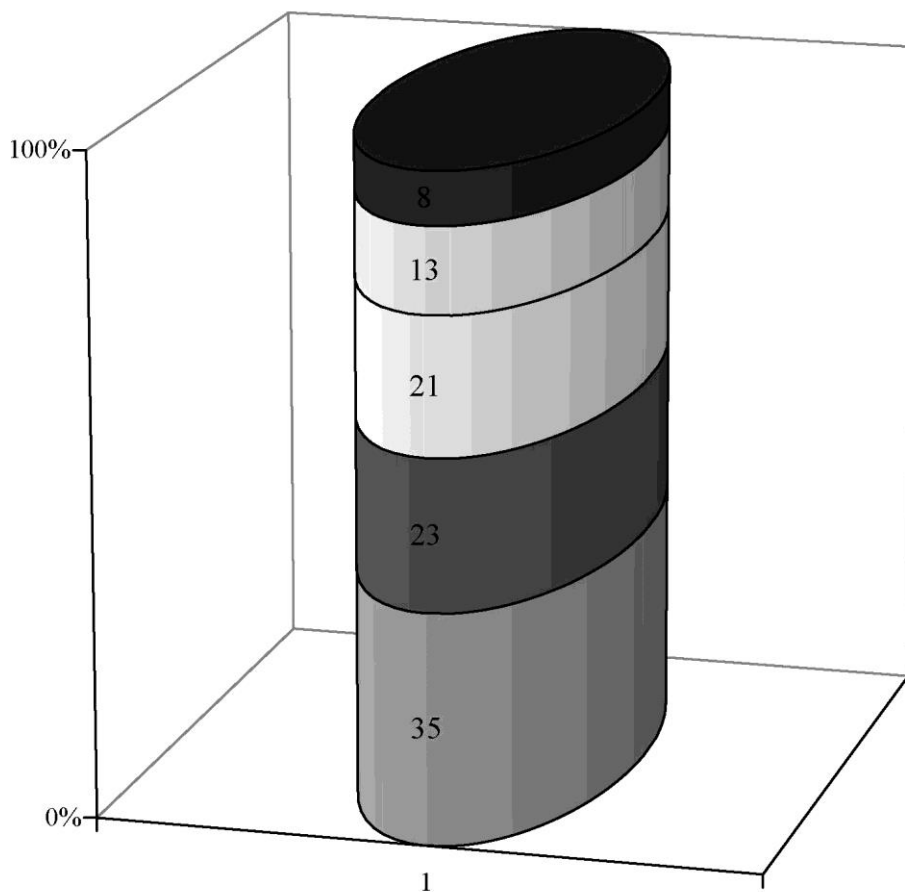

- недопущенню злочинів вказаної категорії - 26%
- недосконалість законодавства - 24%
- наявність в суспільстві негативних соціальних установок, які впливають на свідомість злочинця - 19%
- морально-психологічні вади особи злочинця - 17%
- якості особи чи поведінка потенціальної жертви - 14%

Продовження додатку Б

Продовження додатку Б

■ обіцяння змінити ставлення - 8%

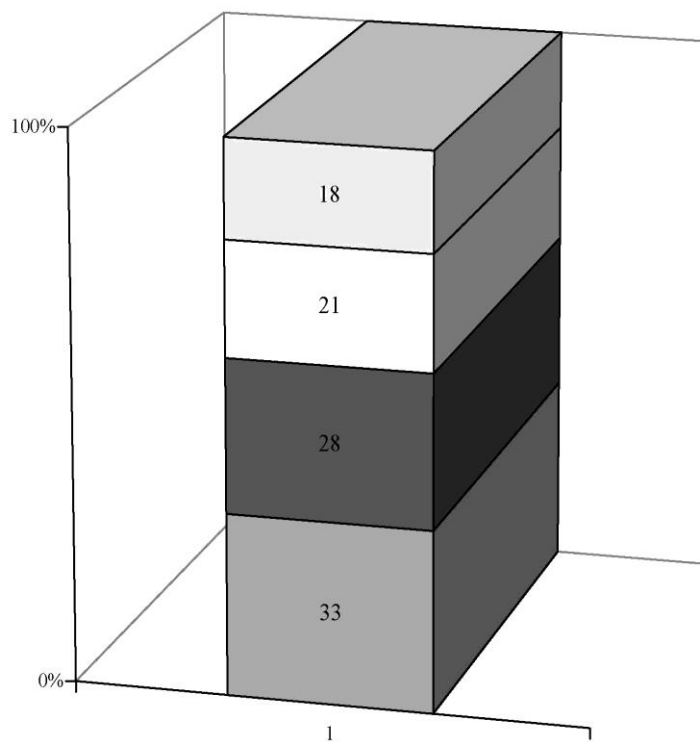
□ страх - 13%

□ роль влади, впливовості та багатства для поведінки суб'єкта жорстокого поводження - 21%

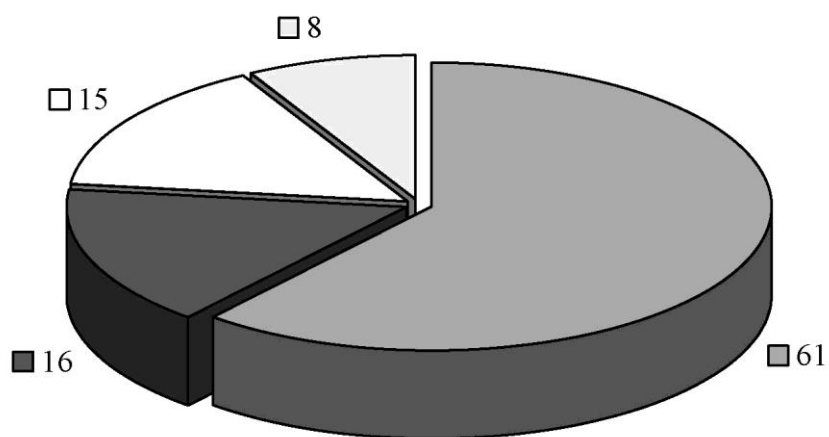
■ низький рівень самооцінки - 23%

■ применшування ваги вчиненого, сподівання на краще - 35%

Продовження додатку Б

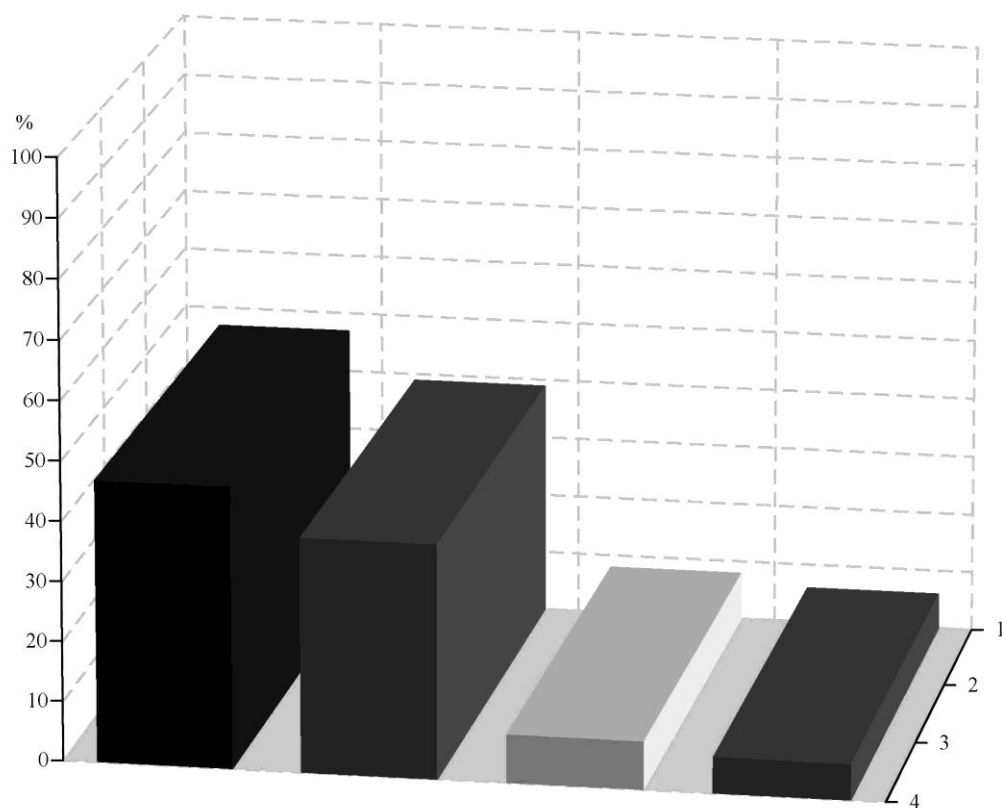

- постійне зловживання владою та контролем - 18%
- протилежна поведінка серед людей у порівнянні з поведінкою вдома - 21%
- применшування та заперечування факту кривдження - 28%
- пояснення причин поведінки дією інших факторів (алкоголь, наркотики, провокуюча поведінка жертви тощо) - 33%

Продовження додатку Б

■ посилення профілактичної роботи в даному напрямку - 61%
■ створення окремого підрозділу по розслідуванню вказаної категорії злочинів - 16%
□ діяльність ОВС в цьому напрямку вважають на достатньому рівні - 15%
□ віднесення вказаної групи злочинів до підслідності прокуратури - 8%

Продовження додатку Б

- доцільно прийняти низку відповідних законів - 47%
- необхідно створити спеціальні підрозділи в правоохоронних органах з попередження побутового насильства - 39%
- доцільно створити Міністерство у справах з питань насильства - 8%
- необхідне створення спеціальних судів - 6%

Додаток В

ЗАТВЕРДЖУЮРектор Львівського державного
університету внутрішніх справ
полковник міліції
О.К. Марін**АКТ**

м. Львів

«04» 07 2011 р.№ 38

Про впровадження
дисертаційного дослідження
Самченко Марти Юріївни
«Кримінологічна характеристика
та попередження сімейного насильства
щодо неповнолітніх»
у навчальний процес

ПІДСТАВА: наказ ректора Львівського державного університету
внутрішніх справ № 290 від 27.10.2009 р.

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження
позитивного досвіду роботи у складі:

голови: першого проректора з навчальної і методичної роботи
доктора юридичних наук, професора Грищука В.К.;

секретаря: полковника міліції, начальник відділу організації наукової
роботи, кандидата юридичних наук Балинської О.М.;

членів комісії: підполковника міліції, начальника навчально-методичного
центру Строцького Р.Є.;

у присутності: начальника кафедри кримінального права та кримінології
кандидата юридичних наук Созанського Т.І. та завідувача
кафедри кримінально-правових дисциплін кандидата
юридичних наук Сенька М.М.;

здобувача кафедри кримінального права та кримінології
Львівського державного університету внутрішніх справ
Самченко Марти Юріївни

Комісія відповідно до наказу по університету № 290 від 27.10.2009 р. розглянула й узагальнила матеріали дисертаційного дослідження здобувача кафедри кримінально права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ Самченко Марти Юріївни «Кримінологічна характеристика та попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

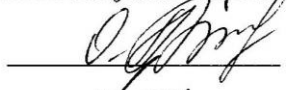
На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані на розгляд матеріали заслуговують на схвалення та запровадження для використання у навчальному процесі, зокрема, при викладанні дисципліни «Кримінологія» та рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи курсантів та слухачів магістратури.

Голова комісії

В. К. Грищук

секретар комісії

О.М. Балинська

члени комісії

Р. Є. Строцький

Додаток Д

ЗАТВЕРДЖУЮ

В.о.начальника відділу кримінальної
міліції у справах дітей ГУМВС
України у Львівській області
майор міліції

Кобилецький Н.Б.

АКТ
м.Львів

№ 14/41627.07.2011

Про впровадження у практичну діяльність
результатів дисертаційного дослідження
ад'юнкта Львівського державного
університету внутрішніх справ
Самченко Марти Юріївни

Комісія в складі: голови – в.о.начальника ВКМСД ГУМВС України у Львівській області майора міліції Кобилецького Н.Б., старшого оперуповноваженого в особливо важливих справах ВКМСД ГУМВС підполковника міліції Лесної М.Б., оперуповноваженого ВКМСД ГУМВС капітана міліції Мички М.О., склали цей акт про те, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ Самченко М.Ю. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою: «Кримінологічна характеристика та попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх».

Результати дисертаційного дослідження Самченко М.Ю. впроваджені в практичну діяльність та використовуються для підвищення ефективності роботи Відділу кримінальної міліції у справах дітей ГУМВС України у Львівській області.

Члени комісії:

М.Б.Лесна

М.О.Мичка

Додаток Е

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник відділення кримінальної
міліції у справах дітей УМВС
України в Рівненській області
полковник міліції

О.М. Лозян

«05» _____ 2011 р.

АКТ05.08.2011

м. Рівне

№ 405

Про впровадження у практичну діяльність
результатів дисертаційного дослідження
ад'юнкта Львівського державного
університету внутрішніх справ
Самченко Марти Юріївни

Комісія в складі: голови – начальника ВКМСД УМВС України в Рівненській області полковника міліції Лозяна О.М., старшого оперуповноваженого ВКМСД УМВС України в Рівненській області капітана міліції Зламана Ю.М. та оперуповноваженого ВКМСД УМВС України в Рівненській області капітана міліції Рафальського Г.Л., склали цей акт про те, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри кримінального права та криминології Львівського державного університету внутрішніх справ Самченко М.Ю. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою: «Криминологічна характеристика та попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх».

Результати дисертаційного дослідження Савченко М.Ю. впроваджені в практичну діяльність та використовуються для підвищення ефективності роботи відділення кримінальної міліції у справах дітей УМВС України в Рівненській області.

Члени комісії:

Ю.М. Зламан**Г.Л. Рафальський**